

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

Wydział Prawa i Administracji

Eliza Maria Jachnik

Rozprawa doktorska

***Prawna ochrona zwierząt gospodarskich w procesie
produkcji rolnej***

Praca doktorska napisana pod kierunkiem naukowym

prof. dr hab. Romana Budzinowskiego

Zakład Prawa Rolnego, Żywnościowego i Ochrony Środowiska

Wydział Prawa i Administracji UAM

Poznań 2024

Kochanej mamie i tacie

Spis treści

Wykaz skrótów.....	3
Rozdział 1. Rozważania wprowadzające	8
1.1. Określenie problematyki badawczej i ocena stanu badań.....	8
1.2. Cel pracy i wyjściowe założenia badawcze	18
1.3. Główne wątki problemowe i wstępna hipoteza badawcza.....	20
1.4. Uzasadnienie struktury pracy i metody badawcze	23
Rozdział 2. Status prawny zwierząt gospodarskich	28
2.1. Społeczno-gospodarcze i kulturowe funkcje zwierząt gospodarskich jako determinanta ich statusu prawnego.....	28
2.2. Dereifikacja i personifikacja zwierząt gospodarskich.....	34
2.3. Zasada humanitarnego traktowania zwierząt gospodarskich	42
Rozdział 3. Ochrona zwierząt gospodarskich w prawie międzynarodowym, Unii Europejskiej oraz w wybranych systemach prawa krajowego	47
3.1. Ochrona zwierząt gospodarskich w prawie międzynarodowym.....	47
3.2. Ochrona zwierząt gospodarskich w prawie Unii Europejskiej	53
3.2.1. W prawie pierwotnym.....	53
3.2.2. W prawie wtórnym.....	56
3.3. Ochrona zwierząt gospodarskich w wybranych krajowych systemach prawnych.....	61
3.3.1. Charakter pierwszych norm prawnych regulujących ochronę zwierząt w systemach prawnych wybranych państw	61
3.3.2. Ochrona zwierząt gospodarskich w konstytucjach wybranych państw	65
3.3.3. Definicja zwierząt gospodarskich w systemach prawnych wybranych państw	69
Rozdział 4. Prawna ochrona dobrostanu zwierząt gospodarskich.....	73
4.1. Pojęcie dobrostanu zwierząt gospodarskich.....	73
4.1.1. Pojęcie dobrostanu zwierząt w naukach przyrodniczych.....	73
4.1.2. Pojęcie dobrostanu zwierząt w naukach ekonomicznych, prawnych i innych naukach społecznych.....	77
4.2. Wymogi dobrostanu w odniesieniu do chowu i hodowli zwierząt gospodarskich	86
4.3. Dobrostan zwierząt gospodarskich jako cel unijnej polityki, finansowany ze środków Unii Europejskiej.....	93
4.4. Ochrona dobrostanu zwierząt gospodarskich podczas ich transportu.....	102
4.5. Przesłpstwa i wykroczenia wynikające z niezachowania wymogów dobrostanu zwierząt.	115
4.6. Inne prawne konsekwencje znęcania się nad zwierzętami gospodarskimi	130

Rozdział 5. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich przed zbędnym cierpieniem podczas ich uboju.....	140
5.1. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich przed zbędnym cierpieniem podczas uboju. Uwagi wstępne.....	140
5.2. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich podczas uboju przemysłowego	148
5.3. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich podczas uśmiercania w innych przypadkach	151
5.3.1. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich podczas uboju domowego.....	151
5.3.2. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich podczas uśmiercania w celu zmniejszenia ich liczebności.....	153
5.4. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich podczas uboju rytualnego	154
Rozdział 6. Prawna ochrona zdrowia zwierząt gospodarskich	166
6.1. Zwierzęta gospodarskie w regulacjach ochrony zdrowia zwierząt oraz pojęcia zdrowia i choroby zwierząt	166
6.2. Zwalczanie chorób zakaźnych zwierząt	180
6.3. Zasady stosowania weterynaryjnych produktów leczniczych.....	191
Rozdział 7. Prawna ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich	202
7.1. Różnorodność biologiczna zwierząt gospodarskich – rozważania wstępne	202
7.2. Podstawowe pojęcia, międzynarodowa i unijna ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich.....	208
7.2.1. Międzynarodowa ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich. Jej geneza i podstawowe pojęcia	208
7.2.2. Unijna ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich.....	214
7.3. Ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich w polskim systemie prawnym	219
Rozdział 8. Rozważania końcowe.....	224
8.1. Podsumowanie rozważań i ocena regulacji prawnych	224
8.2. Postulaty <i>de lege ferenda</i> w zakresie wzmocnienia prawnej ochrony zwierząt gospodarskich	250
Wykaz literatury	254
Wykaz aktów prawnych.....	274
Wykaz orzecznictwa	283

Wykaz skrótów

Akty prawne

dyrektywa 1999/74/WE - Dyrektywa Rady 1999/74/WE z dnia 19 lipca 1999 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony kur niosek, Dz.U.UE L z 1999 r., nr 203, poz. 53.

dyrektywa 2003/99/WE - Dyrektywa 2003/99/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 17 listopada 2003 r. w sprawie monitorowania chorób odzwierzęcych i odzwierzęcych czynników chorobotwórczych, zmieniająca decyzję Rady 90/424/EWG i uchylająca dyrektywę Rady 92/117/EWG, Dz. Urz. UE L z 2003 r., nr 325, poz. 31, z dnia 12 grudnia 2003 r.

dyrektywa 2008/119/WE - Dyrektywa Rady 2008/119/WE z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony cieląt, Dz.U.UE L z 2009 r., nr 10, poz. 7;

dyrektywa 2008/120/WE - Dyrektywa Rady 2008/120/WE z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony świń, Dz.U.UE L z 2009 r., nr 47, poz. 5;

dyrektywa 82/894/EWG - Dyrektywa Rady z dnia 21 grudnia 1982 82/894/EWG w sprawie zgłaszania chorób zwierząt we Wspólnocie, Dz. Urz. UE L 1982 nr 378, poz. 58, z 31 grudnia 1982.

dyrektywa 93/119/WE - Dyrektywa Rady 93/119/WE z dnia 22 grudnia 1993 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uboju lub zabijania, Dz. U. UE L z 1993 r., nr 340, poz. 21.

dyrektywa 98/58/WE - Dyrektywa Rady 98/58/WE z dnia 20 lipca 1998 r. dotycząca ochrony zwierząt gospodarskich, Dz.U.UE L z 1998 r., nr 221, poz. 23

k.c. - ustawa z 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz.U. 1964, nr 16, poz. 93 ze zm.

k.w. - Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń, t.j., Dz. U. z 2019 r., poz. 821.

Konstytucja RP - Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997, Dz. U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.

konwencja z Rio de Janeiro - Konwencji o różnorodności biologicznej sporządzona w Rio de Janeiro dnia 5 czerwca 1992 r., Dz. U. z 2002, nr 184, poz. 1532.

rozporządzenie 1/2005 - Rozporządzenie Rady (WE) nr 1/2005 z dnia 22 grudnia 2004 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas transportu i związanych z tym działań oraz zmieniające dyrektywy 64/432/EWG i 93/119/WE oraz rozporządzenie (WE) nr 1255/97, Dz.U.UE L z 2005 r., nr 3, poz. 1

rozporządzenie 1069/2009 - Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1069/2009 z dnia 21 października 2009 określające przepisy sanitarne dotyczące produktów ubocznych pochodzenia zwierzęcego i produktów pochodnych, nieprzeznaczonych do spożycia przez ludzi, i uchylające rozporządzenie (WE) nr 1774/2002 (rozporządzenie o produktach ubocznych pochodzenia zwierzęcego), Dz. U. UE L nr 300, z 14 listopada 2009, s. 1,.

rozporządzenie 1099/2009 – Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, Dz. U. UE L z 2009 r., nr 303, poz. 1.

rozporządzenie 2016/1012 - Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/1012 z dnia 8 czerwca 2016 r. w sprawie zootechnicznych i genealogicznych warunków dotyczących hodowli zwierząt hodowlanych czystorasowych i mieszańców świń, handlu nimi i wprowadzania ich na terytorium Unii oraz handlu ich materiałem biologicznym wykorzystywanym do rozrodu i jego wprowadzania na terytorium Unii oraz zmieniające rozporządzenie (UE) nr 652/2014, dyrektywy Rady 89/608/EWG i 90/425/EWG i uchylające niektóre akty w dziedzinie hodowli zwierząt ("rozporządzenie w sprawie hodowli zwierząt"), Dz. Urz. UE L 171 z 29 czerwca 2016 r., s. 66-143.

rozporządzenie 2016/429 - Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/429 z dnia 9 marca 2016 r. w sprawie przenośnych chorób zwierząt oraz zmieniające i uchylające niektóre akty w dziedzinie zdrowia zwierząt („Prawo o zdrowiu zwierząt”), Dz. U. UE L. z 2016 r., nr 84, poz. 1.

rozporządzenie 2018/848 - Rozporządzenie Rady (WE) nr 2018/848 z dnia 30 maja 2018 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007, Dz. Urz. UE L 150 z 14.06.2018 r., s. 1.;

rozporządzenie 2021/2115 - Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2115 z dnia 2 grudnia 2021 r. ustanawiające przepisy dotyczące wsparcia planów strategicznych sporządzanych przez państwa członkowskie w ramach wspólnej polityki rolnej (planów strategicznych WPR) i finansowanych z Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji (EFRG) i z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) oraz uchylające rozporządzenia (UE) nr 1305/2013 i (UE) nr 1307/2013, Dz. Urz. UE L 435 s. 1, z 06.12.2021 r.

rozporządzenie 889/2008 - Rozporządzenie Komisji (WE) nr 889/2008 z dnia 5 września 2008 r. ustanawiające szczegółowe zasady wdrażania rozporządzenia Rady (WE) nr 834/2007 w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych w odniesieniu do produkcji ekologicznej, znakowania i kontroli, Dz. Urz. UE L 259 z 18.09.2008 r., s. 1;

rozporządzenie w sprawie płatności dobrostanowej - Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 20 kwietnia 2023 r. w sprawie szczegółowych warunków i szczegółowego trybu przyznawania i wypłaty pomocy finansowej w ramach schematów na rzecz dobrostanu zwierząt w ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027, Dz. U. z 2022 r., poz. 797, z dnia 27.04.2023 r.;

TFUE –Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz. U. UE. C. 2016, nr 202, s. 47 ze zm.

u.o.h.r.z.g. - Ustawa z dnia 10 grudnia 2020 r. o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich, Dz. U. z 2021, poz. 36 ze zm.

u.o.z. – Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt, Dz. U. z 2020, poz. 638 t.j.

u.o.z.z. - Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zdrowia zwierząt i zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt, Dz. U. z 2020, poz. 1421 t.j.

Publikatory

Dz. U. – „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”

Dz. Urz. – „Dziennik Urzędowy”

G.U. – wł. „Gazetta Ufficiale”

M.P. – „Monitor Polski”

Dz. U UE - Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej

Inne

EFSA - Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności

ETS – Europejski Trybunał Sprawiedliwości

FAO – Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa

GUS – Główny Urząd Statystyczny

NIK – Najwyższa Izba Kontroli

NSA – Naczelny Sąd Administracyjny

OIA – Światowa Organizacja Zdrowia Zwierząt

ONZ - Organizacja Narodów Zjednoczonych

SN – Sąd Najwyższy

t.j. – tekst jednolity

TK – Trybunał Konstytucyjny

TS – Trybunał Sprawiedliwości

TSUE – Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej

UE – Unia Europejska

UNESCO - Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Edukacji, Nauki i Kultury

WHO – Światowa Organizacja Zdrowia

WPR – Wspólna Polityka Rolna

WSA – Wojewódzki Sąd Administracyjny

Rozdział 1. Rozważania wprowadzające

1.1. Określenie problematyki badawczej i ocena stanu badań

Rozważania zawarte w niniejszej pracy warto rozpocząć od wyjaśnienia podstawowych pojęć występujących w tytule. Należą do nich „zwierzęta gospodarskie” oraz „produkcja rolna”.

Zgodnie z encyklopedią powszechną za zwierzęta gospodarskie uznaje się te, które chowa się w gospodarstwach rolnych w celu uzyskania produkcji towarowej lub siły pociągowej¹. Natomiast, definicję legalną wyrażenia „zwierzęta gospodarskie” prawodawca zamieścił w art. 2 pkt 1 ustawy o.h.r.z.g. Przed nowelizacją tej ustawy z grudnia 2020 roku prawodawca wyliczał pewne gatunki zwierząt, które uznać należało za gospodarskie. Obecnie odsyła ona do definicji zwierząt zawartej w rozporządzeniu 2016/1012² oraz wskazuje jakie zwierzęta polski ustawodawca traktuje jako gospodarskie ponad te określone w akcie unijnym.

Zgodnie z definicją legalną za zwierzęta gospodarskie uznaje się: bydło (bydło domowe - *Bos taurus* i bawoły - *Bubalus bubalus*), świnie domową (*Sus scrofa*), owce (*Ovis aries*), kozy (*Capra hircus*), koniowate (koń - *Equus caballus* i osioł - *Equus asinus*), jeleniowate (jeleń szlachetny - *Cervus elaphus*, jeleń sika - *Cervus nippon* i daniel - *Dama dama*), drób, zwierzęta futerkowe oraz gatunki: alpaka (*Vicugna pacos*), jedwabnik morwowy (*Bombyx mori*) i pszczoła miodna (*Apis mellifera*). Wymienione gatunki jeleniowatych klasyfikuje się jako zwierzęta gospodarskie, tylko wtedy gdy utrzymuje się je w warunkach fermowych w celu

¹ Encyklopedia powszechna PWN, <<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zwierzeta-gospodarskie;4002517.html>>, dostęp: 10 lutego 2020 r.

² Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady 2016/1012 z dnia 8 czerwca 2016 r. w sprawie zootechnicznych i genealogicznych warunków dotyczących hodowli zwierząt hodowlanych czystorasowych i mieszańców świń, handlu nimi i wprowadzania ich na terytorium Unii oraz handlu ich materiałem biologicznym wykorzystywanym do rozrodu i jego wprowadzania na terytorium Unii oraz zmieniające rozporządzenie (UE) nr 652/2014, dyrektywy Rady 89/608/EWG i 90/425/EWG i uchylające niektóre akty w dziedzinie hodowli zwierząt ("rozporządzenie w sprawie hodowli zwierząt"), Dz. U. UE L 171 z 29.06.2016, s. 66.

pozyskania mięsa lub skór, jeżeli pochodzą z chowu lub hodowli zamkniętej, o których mowa w przepisach prawa łowieckiego, albo chowu lub hodowli fermowej.

W art. 2 pkt 3 i 4 powołanego wyżej aktu ustawodawca zawarł osobne definicje drobiu i zwierząt futerkowych. Zgodnie z nimi pod pojęciem drobiu rozumiemy gatunki ptaków takie jak: kura (*Gallus gallus*), kaczka (*Anas platyrhynchos*), kaczka piżmowa (*Cairina moschata*), gęś (*Anser anser*), gęś garbonosa (*Anser cygnoides*), indyk (*Meleagris gallopavo*), przepiórka japońska (*Coturnix japonica*), perlica (*Numida meleagris*) oraz struś (*Struthio camelus*) pod warunkiem, że utrzymuje się go w warunkach fermowych.

Natomiast za zwierzęta futerkowe uznaje się utrzymywanych w celu produkcji surowca dla przemysłu futrzarskiego, mięsnego i włókienniczego przedstawicieli następujących gatunków: lisa pospolitego (*Vulpes vulpes*), lisa polarnego (*Alopex lagopus*), norkę amerykańską (*Mustela vison*), tchórza (*Mustela putorius*), jenota (*Nyctereutes procyonoides*), nutrię (*Myocastor coypus*), szynszylę (*Chinchilla lanigera*) i królika (*Oryctolagus cuniculus*).

W ustawie o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich prawodawca wyszczególnił także specjalną kategorię zwierząt gospodarskich, jakimi są zwierzęta hodowlane (o.h.r.z.g.). Zgodnie z art. 2 pkt 11 tej ustawy do takich klasyfikuje się zwierzę hodowlane czystorasowe lub mieszańca świni lub zwierzę gospodarskie, które zostało wpisane, zarejestrowane lub kwalifikuje się do wpisu lub rejestracji w księdze hodowlanej lub rejestrze, lub rodzice i dziadkowie danego zwierzęcia zostali wpisani do księgi hodowlanej lub zarejestrowani w tej księdze lub rejestrze tej samej rasy lub ras, lub linii hodowlanej, lub wykorzystanie tego zwierzęcia jest przewidziane w programie hodowlanym prowadzonym dla danej księgi hodowlanej lub rejestru.

Ustawodawca ujął w definicji zwierząt gospodarskich przede wszystkim te, które tradycyjnie występują w naszej szerokości geograficznej i są chowane

w gospodarstwach rolnych³. Zostały one wyróżnione przez prawodawcę jako specjalna grupa zwierząt, ze względu na ich znaczenie ekonomiczne. Zwyczajowo utrzymywane są one w celu zaspokajania podstawowych potrzeb człowieka, związanych z pozyskiwaniem pożywienia i surowców, a także dla wykorzystania ich do pracy. Jak już zauważono w doktrynie⁴, w odmiennych tradycjach kulturowych można się spodziewać, że do zwierząt gospodarskich zalicza się także inne zwierzęta, np. wielbłądy w krajach arabskich czy jaki w niektórych regionach azjatyckich. Warto wszakże zauważyć, że zwierzęta włączone do kręgu zwierząt gospodarskich mogą pełnić inną funkcję i być np. zwierzętami domowymi, jak w przypadku konia czy królika.

Termin „produkcja rolna” obejmuje procesy wytwórcze w rolnictwie, których zamierzonym efektem są produkty rolne⁵. Ustawodawca posłużył się pojęciem produkcji rolnej w art. 46¹ k.c. przy okazji definiowania nieruchomości rolnej. Wyróżnił dwie podstawowe formy takiej produkcji – roślinną i zwierzęcą. Niniejsza praca dotyczy prawnej ochrony zwierząt gospodarskich przede wszystkim w procesie zwierzęcej produkcji rolnej, aczkolwiek zwierzęta te nadal mogą spełniać rolę w procesie produkcji roślinnej, np. jako siła pociągowa. Rozważania zostały także ograniczone do tych zwierząt, które są realnie wykorzystywane w cyklu produkcyjnym-

³ Pierwszy raz definicja zwierząt gospodarskich została uwzględniona w ustawie z dnia 20 sierpnia 1997 r. o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich, Dz. U. z 1997 r. poz. 123, nr 774. Z gatunków obcych rodzimej faunie uwzględniała tylko strusia (*Struthio camelus*). Definicja zwierząt futerkowych od tego czasu pozostawała niezmienna. Dopiero nowa ustawa z dnia 10 grudnia 2020 r. o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich, Dz. U. z 2021 r. poz. 36, uwzględniała nowe gatunki zwierząt, niewystępujących naturalnie w naszej szerokości geograficznej: alpakę (*Vicugna pacos*) oraz jedwabnika morwowego (*Bombyx mori*).

⁴Zob. I. Lipińska, *Z prawnej problematyki dobrostanu zwierząt gospodarskich*, „Przegląd Prawa Rolnego”, nr 1(16)/2015, s. 63.

⁵ Zob. R. Budzinowski, *Prawne pojęcie działalności rolniczej*, [w:] „Prawo i Administracja”, Piła 2003, tom II, s. 167 i nast.

Z reguły produkcję rolną prowadzi się w ramach gospodarstwa rolnego. Prawodawca zdefiniował je w art. 55³k.c. i wskazał, że jego podstawowym elementem są grunty rolne. Nie zawsze jednak grunty te są czynnikiem aktywnym produkcji rolnej i w niektórych jednostkach produkcyjnych pełnią one rolę bierną, co nie przesądza wcale, że taka forma produkcji nie ma charakteru rolnego⁶. Przykładem takich jednostek produkcyjnych są przemysłowe ферmy zwierząt gospodarskich, działające często w ramach działów specjalnych produkcji rolnej, w których bez wątplenia prowadzi się zwierzęcą produkcję rolną i wytwarza produkty rolne.

Normatywny obszar badań wyznaczony tytułem pracy jest bardzo szeroki i nie sprowadza się tylko do ustawy o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich. Regulacje ochrony zwierząt gospodarskich są rozproszone i zróżnicowane. Jak dotychczas brakuje kompleksowego aktu prawnego, który by dotyczył prawnej ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej. Różne aspekty, które będą przedmiotem badań, zostały uregulowane w aktach prawnych zarówno na szczeblu międzynarodowym, europejskim, jak i krajowym. Ze względu zatem na mnogość źródeł nie sposób wymienić w tym miejscu wszystkich aktów normatywnych, które regulują analizowane kwestie. Akty prawne regulujące ochronę zwierząt, także gospodarskich, charakteryzują się pewną dynamiką. Ze względu na dążenia prawodawcy do zwiększania poziomu ochrony zwierząt, rośnie ilość aktów prawnych regulujących tę materię.

W Polsce wśród aktów prawnych dotyczących różnych aspektów ochrony zwierząt w procesie produkcji rolnej warto zwrócić szczególną uwagę na ustawę o ochronie zwierząt⁷, ustawę o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich⁸, a ponadto także na ustawę o ochronie zdrowia zwierząt i zwalczaniu

⁶ Zob. J. Bieluk, *Działy specjalne produkcji rolnej. Problemy prawne*, Białystok 2013, s. 68 i nast.

⁷ Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt, Dz. U. z 2020, poz. 638 t.j.

⁸ Ustawa z dnia 29 czerwca 2007 r. o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich, Dz. U. z 2017, poz. 2132 t.j.

chorób zakaźnych zwierząt⁹. Pierwsza z nich dotyczy przede wszystkim humanitarnej ochrony zwierząt w ogóle, a zwierzęta gospodarskie są w niej wymienione jako jedna z grup zwierząt wyszczególnionych przez prawodawcę. Druga reguluje kwestie organizacji hodowli zwierząt gospodarskich oraz sposób prowadzenia ich rozrodu. Trzecia ustawa z kolei dotyczy ochrony sanitarnej i zwalczania chorób zwierząt gospodarskich, które w ostatnich dwóch dekadach pojawiają się bardzo często.

W 1976 roku Rada Europy przyjęła Europejską Konwencję o ochronie zwierząt hodowlanych i gospodarskich¹⁰, którą Polska, wzorem innych państw członkowskich Unii Europejskiej, ratyfikowała w 2008 r. Konwencja była odpowiedzią na upowszechnienie się intensywnego chowu zwierząt. Natomiast w prawie Unii Europejskiej prawne kwestie ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej uregulowane są przede wszystkim w dyrektywach wyznaczających minimalne standardy ochrony poszczególnych gatunków zwierząt¹¹, ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania¹², czy ochrony zwierząt

⁹ Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zdrowia zwierząt i zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt, Dz. U. z 2020, poz. 1421 t.j.

¹⁰ Europejska Konwencja o ochronie zwierząt hodowlanych i gospodarskich sporządzona w Strasburgu dnia 10 marca 1976 r., Dz.U z 2008 nr 104, poz. 665.

¹¹ Dyrektywa Rady 2008/119/WE z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony cieląt, Dz.U.UE L z 2009 r., nr 10, poz. 7; Dyrektywa Rady 2008/120/WE z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony świń, Dz.U.UE L z 2009 r., nr 47, poz. 5; Dyrektywa Rady 1999/74/WE z dnia 19 lipca 1999 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony kur niosek, Dz.U.UE L z 1999 r., nr 203, poz. 53.

¹² Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, Dz.U.UE L z 2009 r., nr 303, poz. 1, (dalej jako: rozporządzenie 1099/2009).

podczas ich transportu i związanych z tym działań¹³, a także w dyrektywie dotyczącej ochrony zwierząt gospodarskich¹⁴.

Na szczeblu międzynarodowym do najważniejszych aktów należy zaliczyć proklamowaną przez UNESCO 15 października 1978 r. w Paryżu Światową Deklarację Praw Zwierząt¹⁵. Wiele jej postanowień odnosi się do zwierząt gospodarskich. Sama deklaracja ma charakter *soft law* i była zwiastunem zmiany podejścia do ochrony zwierząt. Wartości wyrażone w Deklaracji miały ogromny wpływ na tworzący się później system prawnej ochrony zwierząt. W tym akcie w art. 2 po raz pierwszy wskazano, że zwierzę ma prawo do poszanowania, opieki i ochrony, co znalazło później odzwierciedlenie w różnych systemach prawnych.

Zagadnienie prawnej ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej nie doczekało dotychczas opracowania monograficznego, a opublikowane prace dotyczą wybranych zagadnień związanych z ochroną zwierząt gospodarskich. W literaturze stosunkowo często podejmuje się wątek humanitarnego traktowania zwierząt oraz zapewnienia im dobrostanu. Wymienić tutaj wypada prace Ł. Smagi¹⁶, publikację pod redakcją T. Gardockiej¹⁷, artykuły I. Lipińskiej¹⁸ czy podręcznik S. Mroczkowskiego i A. Frieske¹⁹. Rozpatrując zagadnienie humanitaryzmu w relacjach ludzi i zwierząt niektórzy autorzy poruszają także kwestie przestępstw

¹³ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1/2005 z dnia 22 grudnia 2004 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas transportu i związanych z tym działań oraz zmieniające dyrektywy 64/432/EWG i 93/119/WE oraz rozporządzenie (WE) nr 1255/97, Dz.U.UE L z 2005 r., nr 3, poz. 1, (dalej jako: rozporządzenie dotyczące transportu zwierząt).

¹⁴ Dyrektywa Rady 98/58/WE z dnia 20 lipca 1998 r. dotycząca ochrony zwierząt gospodarskich, Dz.U.UE L z 1998 r., nr 221, poz. 23, (dalej jako dyrektywa 98/58/WE).

¹⁵ Tekst deklaracji m.in. w W. Radecki, *Ustawa o ochronie zwierząt. Komentarz*, s. 43-44.

¹⁶ Ł. Smaga, *Ochrona humanitarna zwierząt*, Białystok 2010.

¹⁷ T. Gardocka [red.], *Dobrostan zwierząt w ogrodach zoologicznych a standardy prawne UE*, Warszawa 2014.

¹⁸ Np. I. Lipińska, *Z prawnej problematyki dobrostanu zwierząt gospodarskich*, „Przegląd Prawa Rolnego”, 2015, nr 1 (16).

¹⁹ S. Mroczkowski, A. Frieske, *Prawna ochrona zwierząt gospodarskich*, Bydgoszcz 2015.

przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt, jak M. Gabriel-Węglowski²⁰. W doktrynie podnosi się także zagadnienie praw zwierząt i ich szczególnej sytuacji prawnej. Wśród autorów, którzy poruszyli tę tematykę wymienić można M. Goettela²¹, J. Białocerkiewicza²², T. Pietrzykowskiego²³ czy K. Kuszlewicz²⁴. Nie sposób nie wspomnieć także o obszernym komentarzu W. Radeckiego²⁵ do ustawy o ochronie zwierząt.

Wiele aspektów ochrony zwierząt gospodarskich było podejmowanych przez inne nauki, w tym nauki humanistyczne, szczególnie etykę, oraz nauki przyrodnicze. Wśród prac z zakresu etyki wskazać można dla przykładu na monografię M. Joy²⁶, czy artykuły G. Clement²⁷ czy L. Brehaut²⁸. Jeśli zaś chodzi o literaturę z zakresu nauk przyrodniczych, to warto odnieść się m. in. do prac, D. M. Brooma²⁹, T. Kalety³⁰, M. Gębskiej, A. Gronkowskiej, i B. Gołębiewskiej³¹, J. Helios i W. Jedlecka³², czy H. Mamzer³³.

Niektóre aspekty prawnej ochrony zwierząt gospodarskich podejmowane były przez przedstawicieli nauk prawnych w innych państwach. W doktrynie włoskiej wskazać

²⁰ M. Gabriel-Węglowski, *Przestępstwa przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt*, Toruń 2008.

²¹ M. Goettel, *Sytuacja zwierzęcia w prawie cywilnym*, Warszawa 2013.

²² J. Białocerkiewicz, *Status prawny zwierząt. Prawa zwierząt czy prawna ochrona zwierząt*, Toruń 2005.

²³ T. Pietrzykowski, *Spór o prawa zwierząt*, Katowice 2007.

²⁴ K. Kuszlewicz, *Prawa zwierząt. Praktyczny przewodnik*, Warszawa 2019.

²⁵ W. Radecki, *Ustawy o ochronie zwierząt. Komentarz*, Warszawa 2015.

²⁶ M. Joy, *Why we love dogs, eat pigs and wear cows*, San Francisco 2010.

²⁷ G. Clement, „*Pets or meat?*” *Ethics and domestic animals*, „*Journal of Animal Ethics*”, 2011, vol. 1 nr 1.

²⁸ Brehaut L., *The ‘meat paradox’: why people can love animals – and eat them*, <https://nationalpost.com/life/food/the-meat-paradox-why-people-can-love-animals-and-eat-them>.

²⁹ Np. D. M. Broom, *Animal welfare: an aspect of care, sustainability, and food quality required by the public*, „*Journal of Veterinary Medical Education*”, 2010, nr 1 (37).

³⁰ Np. T. Kaleta, *Zachowanie się zwierząt. Zakres problematyki*, Warszawa 2003.

³¹ M. Gębska, A. Gronkowska, B. Gołębiewska, *Dobrostan zwierząt gospodarskich: od teorii do praktyki*, Warszawa 2018; A. Gronkowska, M. Gębska, *Dobrostan zwierząt gospodarskich w transporcie*, Warszawa 2019.

³² J. Helios, W. Jedlecka, *Prawo zwierząt do ochrony przed cierpieniem*, Toruń 2019.

³³ H. Mamzer (red.) *Dobrostan zwierząt. Różne perspektywy*, Poznań 2019.

można na prace dotyczące ochrony humanitarna zwierząt, dobrostanu zwierząt, przestępstw przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt, czy kwestii związane z ubojem. Należą do nich prace F. Rescigno³⁴, P. Tacchi³⁵, M. Santoloci i C. Campanaro³⁶, L. Boscolo Contadin³⁷, czy S. Castignione i L. Lombardi Vallauri³⁸. Podobna tematyka cieszy się także popularnością wśród autorów pochodzących także z innych państw. Warto wspomnieć o licznych artykułach, np. autorstwa K. Ovie³⁹, J. M. Neumann⁴⁰, M. Michel, E. Schneider Kayasseh⁴¹, N. K. Pedreson⁴², E. Verniers⁴³, czy E. von Borell i D. Schäffer⁴⁴.

Samo dostrzeżenie luki w opracowaniach polskiej doktryny nie stanowi jeszcze jedyne argumentu przemawiającego za wyborem tematyki badawczej niniejszej pracy. O wyborze tej tematyki zdecydowały przede wszystkim względy poznawcze, społeczno-gospodarcze, rolno-środowiskowe i praktyczne.

³⁴ F. Rescigno, *I diritti degli animali. Da res a soggetti*, Turyn 2014.

³⁵ P. Tacchi, *La protezione degli animali in Europa. Esseri senzienti da tutelare o soggetti pericolosi?*, Macerata 2007.

³⁶ M. Santoloci, C. Campanaro, *Tutela giuridica degli animali. Aspetti sostanziali e procedurali*, Amelia 2008.

³⁷ L. Boscolo Contadin, *La tutela giuridica degli animali e il loro valore come categoria protetta*, Mediolan 2017.

³⁸ S. Castignione, L. Lombardi Vallauri, *Trattato di Biodiritto. La questione animale*, Mediolan 2012.

³⁹ K. Ovie, *Europäisierung des nationalen Tierschutzrechts – Bereich konventionelle Nutztierhaltung*, „Przegląd Prawa Rolnego”, 2016, nr. 2(19), s. 219-244.

⁴⁰ Neumann J. M., *The Universal Declaration of Animal Rights or the Creation of a new equilibrium between species*, „Animal Law Review, Lewis & Clark Law School”, 2012, nr 19.

⁴¹ Michel M., Schneider Kayasseh E., *The legal situation of animals in Switzerland: two steps forward, one step back – many steps to go*, „Journal of animal law”, 2011, nr 7.

⁴² Pedreson N. K., Detailed discussion of european animal welfare laws 2003 to present: explaining the downturn, The Animal Legal and Historical Center <https://www.animallaw.info/article/detailed-discussion-european-animal-welfare-laws-2003-present-explaining-downturn>.

⁴³ Verniers E., The impact of including animals in the constitution – Lessons learned from the German animal welfare state objective, „Global Journal of Animal Law”, 2020, nr 8.

⁴⁴ von Borell E., Schäffer D., *Legal requirements and assessment of stress and welfare during transportation and pre-slaughter handling of pigs*, „Livestock production science”, 2005, nr 97.

Gdy chodzi o te pierwsze, trzeba nadmienić, że regulacje ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej oraz związane z nimi problemy są nadal stosunkowo słabo rozpoznane. Przyjęte regulacje z zakresu ochrony zwierząt w przeważającej części dotyczą zwierząt w ogóle. Tymczasem ochrona wyszczególnionych przez ustawodawcę zwierząt gospodarskich ma swoisty charakter. Na przestrzeni ostatnich dekad można także zauważyć zmiany w podejściu do ochrony tych zwierząt, co znajduje odzwierciedlenie w kierunku zmian regulacji prawnej. Jej ciężar co raz bardziej przesuwa się z ochrony użytkowej w stronę ochrony humanitarnej. Należy też wskazać na pewną dynamikę zmian aktów prawnych chroniących zwierzęta gospodarskie. Prawodawca zdaje się wprowadzać coraz to nowe regulacje prawne w tym zakresie, aby zwiększać poziom ochrony tych zwierząt.

Jeśli chodzi o względy społeczno-gospodarcze podkreślić należy, że produkcja rolna, a szczególnie wytwarzanie produktów rolno-żywnościowych ma charakter strategiczny. Ochrona dobrostanu oraz zdrowia zwierząt gospodarskich przekłada się bowiem na bezpieczeństwo i jakość pozyskiwanych z nich produktów, w taki sposób że zapewnienie wysokiego poziomu dobrostanu zwierząt gospodarskich wpływa pozytywnie na ich zdrowie, co w efekcie przedkłada się na odpowiedni poziom bezpieczeństwa pozyskanego produktu i jego wysoką jakość⁴⁵. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich łączy się także z rozwojem obszarów wiejskich. Chów i hodowla zwierząt gospodarskich jest tradycyjnym zajęciem rolników. Działalności te muszą odpowiadać zarówno najnowszym rozwiązaniom technologicznym, jak i realizować zapotrzebowanie społeczeństwa, a jednocześnie nie mogąc godzić w cele i zasady humanitarnej ochrony zwierząt oraz środowiska naturalnego.

Warto zauważyć, że nieprzerwanie od kilkudziesięciu lat rośnie zainteresowanie społeczne warunkami życia zwierząt gospodarskich, a co za tym

⁴⁵ Zob. D. M. Broom, *Animal welfare: an aspect of care, sustainability, and food quality required by the public*, „Journal of Veterinary Medical Education”, nr 1 (37)/2010, s.83-88.

idzie, zwiększają się oczekiwania społeczeństwa co do ich polepszania⁴⁶. Ochronę zwierząt gospodarskich co raz częściej rozpatruje się z punktu widzenia moralności publicznej⁴⁷. Tendencje takie wpisują się w ideę humanitarnej ochrony zwierząt gospodarskich oraz ich dereifikacji, ponieważ podnosi się, że za ochroną tej grupy zwierząt nie może stać tylko ich przeznaczenie użytkowe, ale przede wszystkim uznanie za istoty żyjące, zdolne do odczuwania cierpienia.

Za podjęciem tematyki badawczej niniejszej pracy przemawia także znaczenie tematu w wymiarze środowiskowym. Chów i hodowla zwierząt gospodarskich wpływają na środowisko i dlatego kwestia ta jest obiektem zainteresowania zarówno nauki, jak i prawodawcy. W polskiej doktrynie prawa przyjmuje się, że zagadnienie prawnej ochrony zwierząt zalicza się do zainteresowań szeroko pojmowanego prawa ochrony środowiska, a konkretniej do zagadnień prawa ochrony przyrody⁴⁸. Istnieje pewna zależność pomiędzy stosowanymi metodami chowu, a ich wpływem na środowisko. Szczególnie w przypadku ferm wielkotowarowych zwierząt, ze względu na ich koncentracje i przemysłowy charakter, odnotowuje się zwiększone negatywne oddziaływania na środowisko. Prowadzenie chowu i hodowli zwierząt w ramach tego typu obiektów budzi także wątpliwości w sprawie zachowania odpowiedniego dobrostanu⁴⁹.

Wybór tematyki badawczej uzasadniają także względy praktyczne, związane ze stanowieniem i stosowaniem prawa. Jeśli chodzi o stanowienia prawa, to z jednej strony brakuje kompleksowego aktu dotyczącego ochrony zwierząt gospodarskich, a istniejące regulacje mają rozproszony charakter. Z drugiej strony dynamika zmian

⁴⁶ Zob. K.G. Grunert, W.I. Sonntag, V. Glanz-Chanos, S. Forum, *Consumer interest in environmental impact, safety, health and animal welfare aspects of modern pig production: Results of a cross-national choice experiment*, „Meat Science”, nr 137/2018, s. 123-129.

⁴⁷ Zob. T. Pietrzykowski, *Moralność publiczna a konstytucyjne podstawy ochrony zwierząt*, „Studia Prawnicze”, nr 1 (217)/2019, s. 5-26.

⁴⁸ W. Radecki, *Ustawy...*, s.15-18.

⁴⁹ por. M. J. Hötzel, *Improving farm animal welfare: is evolution or revolution needed in production systems?*, [w:] M. C. Appleby, D. M. Weary, P. Sandøe, *Dilemmas in animal welfare*, Londyn 2014, s. 67-84.

regulacji jest znaczna i wciąż podejmowane są próby wprowadzenia nowych przepisów regulujących tę dziedzinę życia. Na przestrzeni lat 2010-2024 ustawa o ochronie zwierząt była nowelizowana już dwadzieścia cztery razy i nadal podejmowane są próby wprowadzenia do niej nowych przepisów rozszerzających ochronę zwierząt gospodarskich, np. poprzez wprowadzenie zakazu hodowli zwierząt futerkowych czy prób usprawnienia systemu odebrania właścicielowi zwierząt, których dobrostan nie został zachowany.

Nie bez znaczenia pozostaje także kwestia właściwej wykładni obowiązujących w badanym obszarze przepisów i rozstrzygnięcia wątpliwości interpretacyjnych, których występowanie jest związane m. in. z problemem rozproszenia regulacji. Przede wszystkim wciąż niejasny pozostaje status zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej. Bez jego określenia trudno wskazać na czym właściwie polega prawna ochrona tych zwierząt. Także pojęcia dobrostanu zwierząt gospodarskich oraz ich humanitarnej ochrony na różnych etapach cyklu produkcyjnego nie zostały jednoznacznie określone. Trudności pojawiają się także przy próbie ustalenia instrumentów prawnych służących ochronie różnorodności biologicznej oraz zdrowia zwierząt gospodarskich. Nadmienić także można, że część podmiotów prowadzących przemysłowe fermy zwierząt gospodarskich podejmuje próby obejścia istniejących regulacji, np. poprzez stworzenie pozoru, że w danym obiekcie występuje mniejsza obsada zwierząt⁵⁰.

1.2. Cel pracy i wyjściowe założenia badawcze

Dotychczasowe rozważania pozwalają stwierdzić, że wzrasta zainteresowanie społeczeństwa kwestiami związanymi z prawną ochroną zwierząt. Także coraz większa część społeczeństwa oczekuje zapewnienia co raz większego poziomu ochrony zwierzętom, także gospodarskim, ponieważ w jej strefie zainteresowań leży etyczne pozyskiwanie produktów. Natomiast same zwierzęta gospodarskie stanowią grupę o swoistych cechach, które umożliwiają

⁵⁰ Informacja o wynikach kontroli NIK, *Nadzór nad funkcjonowaniem ferm zwierząt*, <<https://www.nik.gov.pl/plik/id,7779,vp,9749.pdf>>, dostęp: 03.02.2021 r.

wyodrębnienie ich na tle innych zwierząt. Produkcja zwierzęca stanowi ważną gałąź gospodarki, która zwiększa się z roku na rok. Ochrona zwierząt gospodarskich jest od lat jednym z celów Wspólnej Polityki Rolnej oraz wielu strategii realizowanych w ramach Unii Europejskiej.

Celem niniejszej rozprawy jest określenie statusu prawnego zwierząt gospodarskich oraz udzielenie odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu – ze względu na ów status - obowiązujące regulacje prawne zapewniają należytą ochronę tym zwierzętom w procesie produkcji rolnej. Realizacja tak określonego celu badań wymaga sformułowaniu założeń o charakterze wyjściowym.

Pierwsze z nich polega na przyjęciu, że status zwierząt gospodarskich ma charakter swoisty, który jest determinowany zaliczeniem zwierząt do tej kategorii oraz włączeniem ich w proces produkcji rolnej. Zwierzęta gospodarskie stanowią grupę zwierząt, która wyraźnie odróżnia się na tle innych. Są postrzegane przez pryzmat ich walorów użytkowych i przydatności w procesie produkcyjnym. Podobnie jak zwierzęta domowe, zostały poddane procesowi domestykacji, przez co są zależne od człowieka, ale ich społeczno-kulturowe funkcje są inne. Pomimo tego, są uznawane przez prawodawcę za istoty żyjące, zdolne do odczuwania cierpienia, przez co człowiek jest im winien poszanowanie, opiekę i ochronę⁵¹. Przysługuje im ona przez całe życie zwierzęcia.

Drugie założenie zawiera się w stwierdzeniu, że swoisty status zwierząt gospodarskich przesądza o ich szczególnych formach ochrony, które są zdominowane przez aspekty użytkowe, ale coraz bardziej podkreślane są motywy humanitarne. W doktrynie wyróżnia się następujące typy ochrony: ochronę humanitarną, użytkową, a także konserwatorską (zachowawczą)⁵². Ochrona humanitarna sprowadza się do ochrony zwierząt przed takimi działaniami

⁵¹ Patrz: art. 1 ust. 1 u.o.z.

⁵² Patrz np.: L. Jastrzębski, *Prawo ochrony środowiska w Polsce*, Warszawa 1990, s. 106-109; W. Radecki, *Ustawy o ochronie zwierząt. Komentarz*, Warszawa 2015, s. 16; S. Mroczkowski, A. Frieske, *Prawna ochrona zwierząt gospodarskich*, Bydgoszcz 2015, s. 5.

człowieka, które mogłyby wywołać u nich zbędne cierpienie. Ochrona użytkowa sprawowana jest z punktu widzenia osiągania przez ludzki korzyści i ma na celu utrzymywania odpowiednich wielkości i jakości zasobów zwierzęcych. Zakres ochrony konserwatorskiej (zachowawczej) określają te przepisy prawa ochrony środowiska, a dokładniej prawa ochrony przyrody, które odnoszą się do ochrony gatunkowej zwierząt. Ten ostatni typ ochrony, w przypadku zwierząt gospodarskich, ma znaczenie poboczne i przejawia się tylko w przypadku ochrony zasobów genetycznych tych zwierząt.

Ostatnie założenie ma charakter metodologiczny. Realizacja celu pracy wymaga analizy aktów prawa międzynarodowego, unijnego a także wybranych systemów prawa krajowego. Obowiązujące obecnie regulacje prawnej ochrony zwierząt gospodarskich charakteryzują się znacznym rozproszeniem. Analiza obejmuje w szczególności regulacje z zakresu prawa rolnego i ochrony środowiska, a pomocniczo także innych dziedzin prawa, np. prawa administracyjnego, czy w pewnym zakresie także karnego.

1.3. Główne wątki problemowe i wstępna hipoteza badawcza

Mając na względzie sformułowane wyjściowe założenia badawcze, należy rozważyć kilka wątków problemowych, których rozstrzygnięcie służy realizacji przyjętego celu pracy.

Pierwszy wątek problemowy dotyczy ustalenia statusu zwierząt gospodarskich. W rozważaniach należy wziąć pod uwagę zarówno funkcje społeczno-gospodarcze, jakie pełnią zwierzęta gospodarskie, a także wynikającą z przepisów prawa dereifikację zwierząt. Następnie można rozpatrzyć czy na podstawie tych regulacji zasadne są także rozważania o personifikacji zwierząt. W dalszej kolejności trzeba przeanalizować w jaki sposób status prawny zwierząt gospodarskich wpływa na ich ochronę. Niewątpliwie zwierzęta objęte są szczególną ochroną prawną, jako istoty zdolne do odczuwania cierpienia, a nie jako rzeczy. Traktowane są jednak w kategorii zasobów, wykorzystywanych w celu wytworzenia produktów rolnych. Ponadto regulacje ochronne powinny być tak

ukształtowane, aby pomimo użytkowego traktowania tych zwierząt, nie zmniejszać wymiaru ich ochrony, a także nie doprowadzić do przedmiotowego ich traktowania – powtórnej reifikacji.

Drugi wątek problemowy odnosi się do ochrony dobrostanu zwierząt. Regulacje mające na celu zapewnienie zwierzętom odpowiedniego poziomu dobrostanu są bardzo obszerne. Dotyczą one zwierząt utrzymywanych przez człowieka, a więc także zwierząt gospodarskich. Dobrostan odpowiada za sytuację psychofizyczną zwierząt, wpływa na poziom ochrony zdrowia, a pośrednio także na jakość i bezpieczeństwo produktów pochodzenia zwierzęcego. Jednak przesłanka gospodarcza nie jest głównym powodem, dla którego prawodawca chroni prawnie dobrostan zwierząt. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest uznanie zwierząt za istoty zdolne do odczuwania cierpienia.

Trzeci wątek problemowy związany jest z kwestią ochrony zwierząt gospodarskich przed zbędnym cierpieniem w trakcie uśmiercania. Prawodawca zezwala na uśmiercenia zwierząt w ściśle określonych przypadkach. Możliwość ta stanowi ograniczenie prawnej zasady ochrony zwierząt. Jest ona konieczna w przypadku zwierząt gospodarskich głównie ze względu na ich wykorzystywanie w procesie produkcji żywności oraz innych produktów pochodzenia zwierzęcego. Procedury uboju zostały szczegółowo i obszernie uregulowane przez prawodawcę europejskiego, a w mniejszym zakresie także przez ustawodawcę polskiego. Główną zasadą mającą zapewnić zwierzęciu minimum ochrony w momencie śmierci jest konieczność jego uprzedniego ogłuszenia. Pewne kontrowersje wzbudza wyjątek od tej reguły przewidziany dla uboju religijnego, dlatego rozważania zawarte w niniejszej pracy będą także dotyczyły zasad swobody wyznania, moralności publicznej oraz ochrony zwierząt.

Czwarty wątek problemowy obejmuje zagadnienie ochrony zdrowia zwierząt gospodarskich, także w kontekście ich wykorzystywania w procesie produkcji rolnej w celu pozyskiwania produktów pochodzenia zwierzęcego, głównie przeznaczonych do spożycia przez ludzi. Widoczna jest bowiem relacja zachodząca

między ochroną zwierząt gospodarskich, a celami prawa żywnościowego, przede wszystkim bezpieczeństwa żywności, ale także bezpieczeństwa żywnościowego. Wiąże się to z podjęciem rozważań na temat zapewnienia ochrony zdrowia zwierząt w trakcie całego procesu produkcyjnego, w różnych formach prowadzenia produkcji zwierzęcej, w tym także w przypadku intensyfikacji chowu i hodowli. Zaniedbanie tej ochrony wpływa negatywnie na stan zwierzęcia, na jego dobrostan, a to może stanowić zagrożenie dla zdrowia ludzi, a w końcu także przynieść stratę ekonomiczną podmiotowi prowadzącemu chów.

Ostatni wątek problemowy dotyczy kwestii prawnej ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich. Ochrona genetyczna stanowi jeden z typów ochrony zwierząt i ma charakter konserwatorski i użytkowy. W ramach tej ochrony dąży się do zachowania rodzimych ras zwierząt gospodarskich, ponieważ często są one lepiej dostosowane do warunków klimatycznych oraz wykazują wysoką odporność na choroby. Chronione w ten sposób rasy zwierząt mogą wykazywać się mniejszą wydajnością produkcyjną niż np. rasy wykorzystywane chętnie w chowie intensywnym, ale wymienione wcześniej cechy tych zwierząt są bardzo pożądane dla całości puli genetycznej i mogą być wykorzystywane w hodowli.

Dotychczasowe rozważania pozwalają stwierdzić, że zwierzęta gospodarskie stanowią swoistą grupę zwierząt. Chowane są przez człowieka w celu ich użytkowania w procesie produkcji rolnej, przez pozyskiwanie z nich towarów lub dla wykorzystywania ich pracy. Z tego względu postrzega je się przez pryzmat zasobów. Jednakże we współczesnych systemach prawnych powszechnie uznaje się dereifikację zwierząt oraz ich zdolność do odczuwania cierpienia. Dlatego obecnie obserwuje się zwiększanie ochrony zwierząt, szczególnie przed cierpieniem. Tego typu regulacje dotyczą w dużej mierze także zwierząt gospodarskich. Pogodzenie ochrony, szczególnie humanitarnej, zwierząt gospodarskich z możliwością ich użytkowego traktowania, stanowi wyzwanie dla prawodawcy. Dozwolone formy użytkowania tych zwierząt, a szczególnie możliwość dokonywania uboju, przesądzają o zmniejszeniu poziomu ochrony w ich przypadku. Na tym tle można

sformułować wstępną hipotezę badawczą: zwierzęta gospodarskie mają szczególny status prawny, a dotycząca ich regulacja ma charakter swoisty, ale z racji użytkowego wykorzystywania, zapewnia ochronę zwierząt wykorzystywanych w procesie produkcji rolnej w stopniu niewystarczającym. Tak skonstruowana hipoteza będzie weryfikowana w dalszych rozważaniach.

Charakter sformułowanej hipotezy badawczej odpowiada ogólności naszkicowanej problematyki. Będzie ona zatem w toku pracy konkretyzowana i weryfikowana w oparciu o obszerniejsze powołanie źródeł, przede wszystkim o charakterze normatywnym i doktrynalnym, ale także w odniesieniu do orzecznictwa i dorobku innych nauk.

1.4. Uzasadnienie struktury pracy i metody badawcze

Struktura pracy odpowiada kierunkowi argumentacji wyznaczonemu przez przyjęty cel, główne wątki problemowe oraz wstępną hipotezę badawczą. Rozdział drugi traktuje o kwestii kluczowej z punktu widzenia niniejszej dysertacji – o statusie zwierząt gospodarskich. Punktem wyjścia do tych rozważań jest określenie społeczno-gospodarczej funkcji, jaką pełnią zwierzęta gospodarskie. Następnie refleksje skupią się na koncepcjach dereifikacji i personifikacji zwierząt, a w dalszej części także kwestii humanitarnego traktowania zwierząt.

Rozdział trzeci służy zarysowaniu szerszego kontekstu rozważań, poprzez przedstawienie w pierwszej kolejności miejsca jakie zajmuje ochrona zwierząt gospodarskich w prawie międzynarodowym, ze szczególnym uwzględnieniem konwencji Rady Europy. Następnie poddane analizie zostaną regulacje obecne w prawie pierwotnym oraz wtórnym Unii Europejskiej, a w dalszej kolejności także w wybranych systemach prawa krajowego państw, w których prawna ochrona zwierząt zajmuje szczególną pozycję. Będzie to stanowiło punkt wyjścia do dalszych dociekań jak na tym tle plasuje się poziom ochrony zwierząt gospodarskich w Polsce, a także prześledzić możliwe kierunki zmian przepisów dotyczących ochrony zwierząt gospodarskich.

W rozdziale czwartym poruszona zostanie problematyka norm prawnych dotyczących ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej - ich dobrostanu i warunków utrzymywania oraz transportu. Analiza obowiązujących w tym zakresie regulacji pozwoli na ocenę czy zapewniają one należytą ochronę zwierząt gospodarskich wykorzystywanych w procesie produkcji rolnej. Rozdział ten zawiera także rozważania na temat finansowania celów dobrostanu zwierząt ze środków Unii Europejskiej, ochrony dobrostanu zwierząt gospodarskich podczas ich transportu oraz przestępstwach i wykroczeniach związanych z niedochowaniem wymogów dobrostanu zwierząt i konsekwencjach takiego postępowania.

Rozdział piąty dotyczy kwestii prawnej ochrony zwierząt gospodarskich przed zbędnym i nieuzasadnionym cierpieniem w trakcie uboju. Ochrona ta jest niezwykle ważna z punktu widzenia statusu zwierzęcia jako istoty żyjącej, zdolnej do odczuwania cierpienia. Nie jest możliwe dokonanie uboju z wyłączeniem cierpienia, ponieważ samo uśmiercenie zwierzęcia jest przecież cierpieniem, ale jego minimalizacja jest pożądana z punktu widzenia humanitarnego traktowania zwierząt. Poszczególne podrozdziały tyczą się konkretnych typów uboju: na użytek własny, uboju przemysłowego oraz rytualnego, ponieważ każdy z nich został uregulowany przez prawodawcę nieco odmiennie.

Szósty rozdział tyczy się prawnej ochrony zdrowia zwierząt. Zbadano w nim przepisy prawne, mające na celu wytyczenie efektywnych metod zwalczania chorób zakaźnych zwierząt, a także zasady stosowania weterynaryjnych środków leczniczych, zwłaszcza u zwierząt hodowanych w celu pozyskiwania produktów rolno-żywnościowych. W rozdziale tym znajdują się także rozważania na temat czym są choroby zwierząt i w jaki sposób współcześnie rozumie się pojęcie zdrowia. Rozważania zawarte w tym rozdziale prowadzone są szczególnie w świetle koncepcji *One Health*, co przesądziło o doborze poruszanych aspektów z obszernego tematu, jakim jest ochrona zdrowia zwierząt.

Ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich stanowi oś rozważań rozdziału siódmego. Zagadnienie to wpisuje się w ochronę użytkową

zwierząt, ale dotyczy także prawno-środowiskowych aspektów wpływu nowoczesnego rolnictwa na ochronę różnorodności biologicznej. Celem tego rozdziału jest odpowiedź na pytanie, czy obecna regulacja dotycząca ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich jest wystarczająca z punktu widzenia zachowania ekosystemów. Kwestia ta wydaje się bardzo aktualna, ze względu na notowany w ostatnich dekadach spadek różnorodności biologicznej i wymieranie gatunków. W kontekście zwierząt gospodarskich zagadnienie to należy rozważyć z punktu widzenia priorytetu wyboru przez producentów rolnych określonych ras zwierząt, które są bardziej wydajne z ekonomicznego punktu widzenia. Preferencje te mogą wpływać na zubożenie puli genetycznej danego gatunku.

Rozdział ósmy zawiera podsumowanie oraz ocenę regulacji prawnych. Rozprawę kończą wnioski *de lege ferenda*. W ramach nich przedstawiono postulaty dotyczące potrzebnych i możliwych zmian w systemie prawnym, w celu lepszej ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej.

Podstawową metodę badawczą w niniejszej pracy stanowi dogmatyczna analiza tekstu normatywnego. W pracy posłużono się także metodą prawno-porównawczą oraz pomocniczo statystyczną. Analizie zostały poddane obowiązujące regulacje krajowe, unijne oraz międzynarodowe w dziedzinie ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej. Podjęte rozważania mają rozbudowany charakter i konieczne jest poddanie analizie regulacji należących do różnych gałęzi i dyscyplin badawczych prawa, w tym prawa ochrony środowiska, prawa żywnościowego, prawa rolnego, prawa cywilnego, administracyjnego, a nawet karnego.

Ze względu na charakter problematyki badawczej – prawnej ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej, dla podjętych badań nieodzowne jest uwzględnienie dorobku innych nauk, zwłaszcza przyrodniczych, technicznych, a nawet ekonomicznych. Analiza obowiązujących regulacji prawnych oraz formułowanie wniosków *de lege lata* i *de lege ferenda* jest niemożliwa bez

poznania i zrozumienia procesów biologicznych związanych z życiem i hodowlą zwierząt, a sam fakt, że już prawodawca w art. 1 u.o. dokonał ich dereifikacji, determinuje tok rozważań prowadzonych w niniejszej pracy. Należy także wziąć pod uwagę dostępne obecnie możliwości technologiczne, które są stosowane lub które można zastosować we współczesnej hodowli zwierząt.

W pracy posłużono się także metodą prawno-porównawczą. Punktem odniesienia oceny polskich regulacji były regulacje państw obcych – prawa niemieckiego, włoskiego oraz brytyjskiego. Zastosowanie metody prawno-porównawczej trzeba uzasadnić jej użytecznością z punktu widzenia kategorii poznawczych, ekonomicznych i praktycznych. Jeśli chodzi o względy poznawcze, to warto zaznaczyć że systemy prawne Niemiec, Włoch oraz Wielkiej Brytanii zawierają interesujące instrumenty prawne i opracowania doktrynalne. Dodać wypada, że rolnictwo stanowi też jeden z najważniejszych sektorów gospodarczych w wymienionych państwach.

O doborze państw do prowadzonych badań prawno-porównawczych zdecydowały także przesłanki pragmatyczne. Systemy prawne państw niemieckojęzycznych stanowią swoisty wzorzec dla ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej, gwarantując jej wysoki poziom. Jeśli chodzi o Włochy to, jak wykazał specjalny raport Komisji Europejskiej, można odnotować, że poziom świadomości społecznej w kwestii potrzeby ochrony zwierząt gospodarskich jest porównywalny z poziomem występującym w naszym kraju⁵³. Nie można nie zauważyć, że to w Wielkiej Brytanii już w latach sześćdziesiątych ubiegłego stulecia zasygnalizowano potrzebę stworzenia regulacji ochrony zwierząt gospodarskich, szczególnie w obliczu rozwijającego się chowu przemysłowego.

⁵³ Raport Komisji Europejskiej, *Special Eurobarometr 422 report. Attitudes of Europeans towards Animal Welfare*, < https://data.europa.eu/euodp/data/dataset/S2096_84_4_442_ENG>, dostęp 05.05.2018r.

W pracy pomocniczo powołuje się udostępnione wyniki badań statystycznych. Wykorzystano dane udostępniane przez krajowe urzędy statystyczne, EFSA, Eurostat, FAO oraz WHO i określić w ten sposób skalę w jakiej obecnie wykorzystuje się zwierzęta gospodarskie w procesie produkcji rolnej, co w dalszej kolejności pozwoli wykazać stopień zapotrzebowania na naukowe opracowanie problematyki niniejszej rozprawy.

Rozdział 2. Status prawny zwierząt gospodarskich

2.1. Społeczno-gospodarcze i kulturowe funkcje zwierząt gospodarskich jako determinanta ich statusu prawnego

Zwierzęta gospodarskie, podobnie jak domowe, zostały poddane procesowi domestykacji. W procesie tym, poprzez celowe działanie człowieka, doszło do zmian morfologicznych, fizjologicznych i psychicznych u zwierząt. Udomowienie gatunków często łączy się z tym, że poszczególne osobniki nie są w stanie żyć samodzielnie w środowisku naturalnym⁵⁴. W pracach z zakresu etyki podnosi się, że ludzkość rozpoczynając hodowlę niektórych zwierząt i pozbawiając je w ten sposób możliwości przeżycia bez wsparcia ze strony człowieka, zaciągnęła na siebie moralny obowiązek opieki nad tymi zwierzętami⁵⁵. Zmiany uzyskiwane na przestrzeni tysięcy lat u zwierząt udomowionych były świadomym i celowym zabiegiem człowieka. Dobór był przeprowadzany w taki sposób, aby potomstwo charakteryzowało się pożądanymi cechami, które przede wszystkim zapewniały otrzymanie z nich większej ilości lub lepszej jakości surowców⁵⁶.

Celem udomowienia przez ludzi przodków obecnych zwierząt gospodarskich było zapewnienie stałego dostępu do mięsa i skór, a później także pozyskiwanie innych produktów pochodzenia zwierzęcego, jak np. mleko. Pierwszymi zwierzętami gospodarskimi udomowionymi przez człowieka były małe, parzystokopytne przeżuwacze - kozy i owce. Później domestykacji poddano także kolejno: świnie, bydło domowe, konie, pszczoły miodne, alpaki i lamy oraz drób, jak kury i gęsi⁵⁷. Można zatem zauważyć, że powody dla których człowiek

⁵⁴ Zob. szerzej: M. Janeczek, A. Chrószcz, *Udomowienie i zwierzęta domowe – narodziny weterynarii*, [w:] T. Ożóg, M. Janeczek, A. Chrószcz, *Historia weterynarii i deontologia*, Warszawa 2012, s. 11 i nast.

⁵⁵ Zob. szerzej: G. Clement, „*Pets or meat?*” *Ethics and domestic animals*, „*Journal of Animal Ethics*” 2011, vol. 1 nr 1, s. 46 i nast.

⁵⁶ Zob. szerzej: S. Mroczkowski, A. Frieske, *Udomowienie zwierząt*, [w:] *Prawna ochrona zwierząt gospodarskich*, Bydgoszcz 2015, s. 6 i nast.

⁵⁷ Zob. szerzej: M. Janeczek, A. Chrószcz, *Udomowienie i zwierzęta domowe...*

pierwotnie zdecydował się na udomowienie i hodowlę tej grupy zwierząt pozostają w zasadzie niezmiennie. Tak ugruntowana tradycja postrzegania tych zwierząt w użytkowy sposób znajduje odzwierciedlenie w ich statusie oraz regulacjach wyznaczających sposoby obchodzenia się z nimi. Jest to jeszcze bardziej widoczne, gdy porówna się zwierzęta gospodarskie i domowe. Te drugie od początku procesu udomowienia odgrywały rolę towarzysza człowieka, chociaż w nieco innym rozumieniu niż współcześnie. Dla przykładu, najwcześniej udomowionym przez człowieka zwierzęciem był pies. Wzajemna współpraca między nimi była kluczową strategią przetrwania, która zapoczątkowała proces domestykacji⁵⁸.

Chociaż w systemie prawnym nie występuje pojęcie zwierząt użytkowych, to takie sformułowanie dobrze oddaje charakter relacji między człowiekiem i niektórymi kategoriami zwierząt, co w dużej mierze determinuje sposób ich traktowania. Charakteryzując pewne grupy zwierząt jako użytkowe, akcent wspomnianej relacji kładzie się na użyteczność zwierząt z punktu widzenia człowieka, a często także ekonomiczne wykorzystywanie, a nie na więzi emocjonalne⁵⁹. Do zwierząt użytkowych można zaliczyć: laboratoryjne, pracujące (np. w formacjach mundurowych, wykorzystywane w terapiach), jak i oczywiście gospodarskie. Chów i hodowla zwierząt gospodarskich stanowią bowiem integralny element działalności wytwórczej w rolnictwie. Ma ona za zadanie zapewniać konsumentom dostęp do bezpiecznej, wystarczającej zróżnicowanej i pełnowartościowej żywności, w tym do produktów pochodzenia zwierzęcego.

Charakter relacji ludzi ze zwierzętami gospodarskimi różni się od tej ze zwierzętami domowymi. G. Clement rozróżnia dwa typy relacji: „etykę sprawiedliwości” i „etykę troski”⁶⁰. Ta pierwsza skupia się na cechach lub zdolnościach różnych gatunków oraz na tym, czy w związku z ich występowaniem można nakładać na człowieka powinności moralne. Etyka troski ma subtelniejszy

⁵⁸ Zob. szerzej: P. S. C. Tacon, C. Pardoe, *Dogs make us human*, „Nature Australia” 2002, nr 27, s. 52 i nast.

⁵⁹ Zob. szerzej: J. Goździewicz-Biechońska, E. Jachnik, *Legal Status of the animal as a determinant of its humanitarian protection*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2021, vol. 30, nr 3, s. 67 i nast.

⁶⁰ Zob. szerzej: G. Clement, „*Pets or meat?*” *Ethics...*

charakter i odznacza się zindywidualizowanym podejściem⁶¹. To rozróżnienie w podejściu do relacji z różnego rodzaju zwierzętami znajduje także odbicie w wartościach prawodawcy. Przedstawiony podział nie ma charakteru dychotomicznego. Z punktu widzenia niniejszych rozważań etyka sprawiedliwości dotyczy zarówno zwierząt gospodarskich i domowych, jak i wszystkich zwierząt mogących odczuwać cierpienie, natomiast etyka troski - tylko zwierząt domowych, ponieważ odnosi się ona do specyficznej relacji człowieka z jego zwierzęcym towarzyszem.

W polskim ustawodawstwie etyka sprawiedliwości znajduje odzwierciedlenie w art. 1 ust. 1. u.o.z. Prawodawca odwołuje się w nim do właściwości zwierząt: *Zwierzę, jako istota żyjąca, zdolna do odczuwania cierpienia, nie jest rzeczą*. W związku z tym prawodawca nakłada pewne obowiązki na adresatów tego przepisu: *Człowiek jest mu winien poszanowanie, ochronę i opiekę*. W. Radecki proponuje interpretować ten artykuł w taki sposób, że stwierdzenie, iż zwierzę nie jest rzeczą dotyczy wszystkich organizmów zaliczanych na gruncie nauk przyrodniczych do królestwa zwierząt, pomimo że art. 2 u.o.z. wyraźnie ogranicza stosowanie u.o.z. do zwierząt kręgowych⁶². Pogląd ten nie jest w doktrynie osamotniony⁶³. Zgadzają się z tym cywiliści, wyróżniając wśród obiektów materialnych, które mogą być przedmiotem stosunku cywilnoprawnego, zwierzęta jako odrębną od rzeczy kategorię⁶⁴.

Dlatego z punktu widzenia etyki sprawiedliwości należałoby interpretować przepis art. 1 ust. 1 u.o.z. w taki sposób, że człowiek jest winien poszanowanie, opiekę i ochronę zwierzęciu, ponieważ posiada ono tę cechę, że nie jest rzeczą.

⁶¹ Tamże.

⁶² Zob. szerzej: W. Radecki, *Dereifikacja zwierząt*, [w:] *Ustawy o ochronie zwierząt. Komentarz*, Warszawa 2015, s. 45 i nast.

⁶³ Zob. też: M. Goettel, *Sytuacja prawna zwierzęcia po wejściu w życie ustawy o ochronie zwierząt*, [w:] *Sytuacja zwierzęcia w prawie cywilnym*, Warszawa 2013, s. 42 i nast.

⁶⁴ Zob. szerzej: M. Nazar, *Normatywna dereifikacja zwierząt – aspekty cywilnoprawne*, [w:] M. Mozgawa (red.), *Prawna ochrona zwierząt*, Lublin 2002, s. 134 i nast.

Zatem etyka sprawiedliwości na gruncie polskiego systemu prawnego, w zakresie np. ochrony prawnej, będzie obejmowała wszystkie zwierzęta. Rozważania na temat zdolności zwierząt do odczuwania cierpienia w tym przypadku pozostają drugorzędne. To nie ona bowiem determinuje ochronę prawną zwierząt. Prawodawca w art. 2 u.o.z. ograniczył stosowanie ustawy do zwierząt kręgowych, również tych najbardziej prymitywnych. Natomiast ustawa ta nie znajduje zastosowania do zwierząt innych niż kręgowce, nawet jeśli, jak niektóre głowonogi, mogą odczuwać cierpienie⁶⁵.

Etyka troski znalazła wyraz w definicji zwierząt domowych z art. 4 pkt 17 u.o.z. Zgodnie z nią do tej kategorii zwierząt kwalifikuje się te, które tradycyjnie przebywają wraz z człowiekiem w jego domu lub innym odpowiednim pomieszczeniu i utrzymywane są przez człowieka w charakterze jego towarzysza. W doktrynie podkreśla się rolę szczególnego stosunku emocjonalnego, więzi, która musi zaistnieć pomiędzy człowiekiem i zwierzęciem, aby mogło ono stać się towarzyszem człowieka, a tym samym być uznawane za zwierzę domowe⁶⁶. Podobne stanowisko wyraził NSA w wyroku z 29 kwietnia 2009 r. Sąd stwierdził, że dane zwierzę zwierzęciem domowym staje się dopiero z chwilą nawiązania więzi emocjonalnych z człowiekiem oraz przyznania mu przez ludzkie stado prawa do przebywania razem z ludźmi w ich najbliższym otoczeniu, na zasadzie członka stada⁶⁷.

Etyka troski charakteryzuje się zindywidualizowanym podejściem człowieka do zwierzęcia i ma charakter opiekuńczy. Dotyczy więzi emocjonalnej, która charakteryzuje stosunek ludzi do ich zwierząt domowych. Nie istnieje katalog zwierząt domowych, jednakże nie może nim być dowolny przedstawiciel królestwa

⁶⁵ Zob. szerzej: J. Goździewicz-Biechońska, E. Jachnik, *Legal Status of the animal...*

⁶⁶ Zob. np. K. Kuszlewicz, *Zwierzęta domowe*, [w:] *Prawa zwierząt. Praktyczny przewodnik*, Warszawa 2019, s. 79 i nast.; T. Pietrzykowski, *Zasada szczególnej ochrony zwierząt bliższych człowiekowi*, [w:] *Prawo ochrony zwierząt. Pojęcia, zasady, dylematy*, Warszawa 2022, s. 264 i nast.; Ł. Smaga, *Zwierzęta domowe*, [w:] *Ochrona humanitarna zwierząt*, Białystok 2010, s. 231 i nast.

⁶⁷ Wyrok NSA z dnia 29 kwietnia 2009 r., II OSK 1953/08, LEX 597454.

zwierząt. Z pewnością niektóre kategorie zwierząt będą z natury rzeczy wykluczone z kategorii zwierząt domowych, jak np. zwierzęta niebezpieczne⁶⁸. Z punktu widzenia rozważań niniejszej pracy szczególnie istotna jest kwestia decyzji człowieka co do statusu danego zwierzęcia i zakwalifikowania go czy to do zwierząt domowych, czy też do jednej z innych kategorii zwierząt, np. gospodarskich.

Nic nie stoi na przeszkodzie, aby przedstawiciel jednego z gatunków zakwalifikowanych przez prawodawcę na mocy u.o.h. do zwierząt gospodarskich, został uznany za towarzysza człowieka. Taką możliwość rozważał także NSA we wspomnianym wcześniej wyroku i wskazał, że możliwa jest sytuacja zaklasyfikowania świni do zwierząt domowych. Decydujące jest nawiązanie więzi emocjonalnej⁶⁹. Takie podejście rozwiązuje także problem statusu innych zwierząt, które na gruncie u.o.h. uznawane są za zwierzęta gospodarskie, ale pewna tradycja społeczna przemawia także za tym, że mogą być zwierzętami domowymi, jak konie i króliki. Jest to o tyle znaczące, że zwierzęta bliższe człowiekowi charakteryzują się wyższym poziomem ochrony życia i dobrostanu, niż te, które eksploatuje się jako zwierzęta gospodarskie⁷⁰.

W literaturze podkreśla się także, że to właśnie fakt niezawiązania więzi emocjonalnej ze zwierzętami gospodarskimi, a w dzisiejszych czasach także problem braku interakcji większości ludzi z tymi zwierzętami i tradycja kulturowa, umożliwiają ludziom kwalifikowanie świń, krów, drobiu etc. do „tych zwierząt, które zjadamy”, w opozycji do zwierząt towarzyszących człowiekowi, czyli „tych, które kochamy”⁷¹. W przypadku relacji człowieka i zwierząt gospodarskich

⁶⁸ Zob. szerzej: J. Goździewicz-Biechońska, E. Jachnik, *Legal Status of the animal...*

⁶⁹ Wyrok NSA z dnia 29 kwietnia 2009 r., II OSK 1953/08, LEX 597454.

⁷⁰ Zob. szerzej: T. Pietrzykowski, *Zwierzęta domowe*, [w:] *Prawo ochrony zwierząt. Pojęcia, zasady, dylematy*, Warszawa 2022, s. 267 i nast.

⁷¹ Zob. szerzej: M. Joy, *To love or to eat?*, [w:] *Why we love dogs, eat pigs and wear cows*, San Francisco 2011, s. 11 i nast.; M. Joy, *Carnism: „It's just the way things are”*, [w:] *Why we love dogs, eat pigs and wear cows*, San Francisco 2011, s. 23 i nast.

występuje zjawisko nazywane „paradoksem mięsa”⁷². Chodzi o konflikt moralny, w którym człowiek, z jednej strony deklaruje troskę o zwierzęta i potępia przejawy okrucieństwa wobec nich, a z drugiej akceptuje zabijanie zwierząt dla pozyskania z nich żywności. Istnieje zatem pewnego rodzaju dysonans poznawczy, z którym człowiek musi sobie poradzić stosując różne taktyki psychologiczne, które pozwolą mu oddzielić mięso od jego zwierzęcego pochodzenia⁷³. Wobec tego być może „paradoks mięsa” stanowi w pewien sposób odwrotność więzi emocjonalnej, która jest konieczna do zaklasyfikowania zwierzęcia jako domowe na gruncie art. 4 pkt 17 u.o.z., ponieważ ze względu na ową więź ochronę prawną tych zwierząt można uznać za lepiej rozwiniętą.

Prowadzenie działalności wytwórczej w rolnictwie w zakresie produkcji zwierzęcej jest możliwe ze względu na ten szczególny status i charakter ochrony zwierząt gospodarskich w porównaniu do np. zwierząt domowych, ze względu chociażby na możliwość dokonywania uboju w celu pozyskania niektórych produktów, głównie mięsa. Istotne jest kulturowe postrzeganie tej kategorii zwierząt. Ma ono długowieczną tradycję, ponieważ początków przeznaczania przez człowieka niektórych zwierząt do pracy w rolnictwie oraz do pozyskiwania z nich żywności i innych produktów należałoby upatrywać u zarania ich procesu domestykacji. Takie podejście do zwierząt gospodarskich znajduje odzwierciedlenie także w systemie prawnym. Przykładowo, w art. 6 ust. 1 pkt 1 u.o.z. prawodawca przewidział wyjątek od ogólnego zakazu zabijania zwierząt, dla uboju zwierząt gospodarskich, w celu pozyskiwania mięsa i skór. Taki powód zabijania zwierząt jest zakorzeniony w kulturze. Przepis ten znajduje zastosowanie tylko w przypadku

⁷² Zob. np.: E. Dowsett, C. Semmler, H. Bray, R. A. Ankeny, A. Chur-Hansen, *Neutralising the meat paradox: Cognitive dissonance, gender, and eating animals*, „Appetite”, 2018, nr 123, s. 280 i nast.

⁷³ Zob. szerzej: N. C. G. Benningstad, J. R. Kunst, *Dissociating meat from its animal origins: a systematic literature review*, „Appetite”, 2020, nr 147, s. 1 i nast.; J. R. Kunst, C. A. Haugestad, *The effects of dissociation on willingness to eat meat are moderated by exposure to unprocessed meat: A cross-cultural investigation*, „Appetite”, 2018, nr 120, s. 356 i nast., L. Brehaut, *The ‘meat paradox’: why people can love animals – and eat them*, nationalpost.com, <https://nationalpost.com/life/food/the-meat-paradox-why-people-can-love-animals-and-eat-them>, dostęp: 25 kwietnia 2023 r.

realizacji celu wyznaczonego przez ustawodawcę, czyli pozyskanie mięsa i skór. Ubój zwierząt gospodarskich w innym celu nie zrealizuje przesłanek art. 6 ust. 1 pkt 1 u.o.z.⁷⁴

2.2. Dereifikacja i personifikacja zwierząt gospodarskich

Zasada dereifikacji została wyrażona po raz pierwszy w Światowej Deklaracji Praw Zwierząt z 1978 r., proklamowanej 15 października 1978 r., a następnie powtarzana w wielu aktach prawnych, na przykład w polskiej ustawie o ochronie zwierząt⁷⁵. Oznacza ona uznanie, że zwierzęta nie zaliczają się do kategorii rzeczy ze względu na to, że są istotami żyjącymi, zdolnymi do odczuwania cierpienia, a przepisy prawa dotyczące rzeczy można zastosować do zwierząt tylko w sposób odpowiedni. Norma taka została wprowadzona do systemu prawa polskiego w roku 1997 na mocy art. 1 ust. 1 u.o.z. Ustawodawca polski wzorował regułę dereifikacji zwierząt na przepisach prawa austriackiego i niemieckiego⁷⁶. Wprowadzenie tej zasady do naszego systemu prawnego wywołało pytania części przedstawicieli doktryny, czy jest to na pewno zabieg konieczny oraz czy rzeczywiście zmienia on rozumienie prawnego statusu zwierzęcia⁷⁷.

Koncepcję dereifikacji zwierząt pozytywnie oceniła E. Łętowska, argumentując, że krytyka uprzedmiotowienia zwierząt wynika z zakorzenionej już w systemie prawnym etyki ekologicznej, a także wskazując, że stosowana terminologia prawnicza powinna odzwierciedlać przyjęty przez prawodawcę system wartości, dlatego niestosowne byłoby używanie określenia „rzecz” w stosunku do zwierzęcia⁷⁸. Można zauważyć zatem, że owa dbałość o stosowność w posługiwaniu się językiem prawniczym wynika z szacunku do zwierząt, jako istot żywych

⁷⁴ Zob. szerzej: M. Rudy, *Status prawny różnych kategorii zwierząt a kontratypy ich uśmiercania*, [w:] *Traktat o uśmiercaniu zwierząt*, Warszawa 2019, s. 192 i nast.

⁷⁵ Zob. Art. 1 ust. 1 u.o.z.

⁷⁶ Tak: M. Goettel, *Sytuacja zwierzęcia w prawie cywilnym*, Warszawa 2013 r., s. 42-43.

⁷⁷ Tamże.

⁷⁸ E. Łętowska, *Dwa cywilnoprawne aspekty praw zwierząt: dereifikacja i personifikacja*, [w:] *Studia z prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Biruty Lewaszkiwicz-Petrykowskiej*, Łódź 1997, s. 77-86.

zdolnych do odczuwania cierpienia, a także z dbałości o precyzję języka, jego odpowiedniość co do opisywanej rzeczywistości, a może nawet z ostrożności w obliczu wpływu stosowanego języka na postrzeganie świata.

Jak wspomniano wcześniej, odzwierciedlenie omawianej koncepcji zwierząt znajduje się w art. 1 u.o.z. W artykule tym w ust. 1 prawodawca wprost stwierdza, że zwierzę, jako istota żyjąca, zdolna do odczuwania cierpienia, nie jest rzeczą, a człowiek jest mu winien poszanowanie, ochronę i opiekę. Natomiast w art. 2 wskazano, że w sprawach nieuregulowanych w u.o.z. stosuje się odpowiednio przepisy dotyczące rzeczy. Dla dokonania wykładni norm zawartych w tym przepisie fundamentalne znaczenie będzie miało właściwe zrozumienie stwierdzenia zawartego *in fine* tego ustępu, dotyczące odpowiedniego stosowania przepisów dotyczących rzeczy. Wydaje się, że może to mieć szczególne znaczenie w przypadku zwierząt gospodarskich ze względu na ich społeczno-gospodarcze i kulturowe postrzeganie. Użytkowe traktowanie jakiejś grupy zwierząt nie może przecież doprowadzić do ich faktycznego, wtórnego uznania za rzeczy. Byłoby to sprzeczne z wartościami prawodawcy, a także współczesnym postrzeganiem zwierząt przez społeczeństwo.

Zdaniem M. Goettela nadal istnieje nierozwiązany dylemat, czy art. 2, traktujący o poddaniu regulacjom u.o.z. tylko postępowania ze zwierzętami kręgowymi, dotyczy wszystkich przepisów ustawy czy tylko niektórych. Powołany autor uważa, że gdyby przyjąć pierwszą ewentualność, należałoby jednocześnie uznać, że mechanizm dereifikacji dotyczy tylko zwierząt kręgowych i że zwierzęta inne niżeli kręgowce nie są objęte ochroną humanitarną, a tego rodzaju wnioski nie mogą pozostać bez sprzeciwu. W opinii Goettela najbardziej przekonująca wydaje się argumentacja, iż w treści art. 2 mamy do czynienia z odwołaniem się jedynie do tych uregulowań ustawy, które wprowadzają szczegółowe standardy postępowania w odniesieniu do objętych przepisami tej ustawy kategorii zwierząt kręgowych. Chodzi więc o regulacje zawarte w rozdziałach od drugiego do szóstego, a odnoszące się do zwierząt: domowych, gospodarskich, wykorzystywanych do celów rozrywkowych, widowiskowych, filmowych, sportowych, specjalnych, wolno żyjących (dzikich). Reszta przepisów ustawy o ochronie zwierząt dotyczy także

pozostałych zwierząt kręgowych, czyli nieobjętych regulacjami tej ustawy, jak np. zwierząt doświadczalnych, ale także bezkręgowców⁷⁹.

Do zwierząt gospodarskich, zgodnie z definicją zawartą w art. 2 pkt 1 u.o.h., należą do niej zarówno zwierzęta kręgowce, jak i dwa gatunki bezkręgowców: jedwabnik morwowy (*Bombyx mori*) i pszczoła miodna (*Apis mellifera*). Obu gatunków będzie zatem dotyczyła szczególna sytuacja prawna z jednej strony jako zwierząt bezkręgowych, a z drugiej gospodarskich. Na podstawie przytoczonych wcześniej stanowisk przedstawicieli doktryny, na potrzeby niniejszej pracy, autorka przyjmuje, że zasada dereifikacji, jak i niektóre inne przepisy u.o.z., będą dotyczyły także jedwabników i pszczół miodnych.

W prawie Unii Europejskiej zasada dereifikacji została wyrażona w art. 13 TFUE. Zgodnie z nim przy formułowaniu i wykonywaniu polityki rolnej, rybołówstwa i transportu Unii oraz jej polityk dotyczących rynku wewnętrznego, badań i rozwoju technologicznego oraz przestrzeni kosmicznej, Unia i Państwa Członkowskie w pełni uwzględniają wymagania w zakresie dobrostanu zwierząt jako istot zdolnych do odczuwania, przy równoczesnym przestrzeganiu przepisów prawnych i administracyjnych oraz zwyczajów Państw Członkowskich związanych w szczególności z obyczajami religijnymi, tradycjami kulturowymi i dziedzictwem regionalnym. Na marginesie można wskazać, że w pierwszej kolejności reguła dereifikacji została wyrażona wprost w prawodawstwie państw członkowskich, a dopiero później na mocy traktatu lizbońskiego, wprowadzona została do systemu prawa Unii Europejskiej.

Jak zauważył M. Górski, już sama budowa TFUE wskazuje na rangę omawianej zasady. Umiejscowiona została ona bowiem w części aktu przeznaczonej zasadom ogólnym, które z jednej strony formułują główne wartości prawodawcy, a z drugiej określają założenia, które zamierza zrealizować Unia Europejska⁸⁰. Zgodnie z art. 13 TFUE Unia Europejska i państwa członkowskie,

⁷⁹ Zob. szerzej: M. Goettel, *Sytuacja zwierzęcia w prawie cywilnym*, Warszawa 2013, s. 56–58.

⁸⁰ Zob. szerzej: M. Górski, J. Miłkowska-Rębowska, *Komentarz do art. 13 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej*, [w:] D. Miąsik, N. Półtorak, A. Wróbel (red.), *Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz*. Tom I, Warszawa 2012, s. 261.

ustanawiając i następnie wcielając w życie m.in. Wspólną Politykę Rolną, powinny w pełni uwzględniać wymagania w zakresie dobrostanu zwierząt, o czym szerzej w rozdziale czwartym niniejszej pracy. Jednakże zasada dereifikacji pełni dość istotną rolę w ochronie dobrostanu zwierząt. Przez wzgląd na to, że zwierzę nie jest rzeczą, a istotą żyjącą, to prawodawca uznaje, że może ono odczuwać cierpienie. Ochrona zwierząt przed doznawaniem fizycznego i psychicznego bólu stanowi istotny element ochrony dobrostanu. Zatem zasada dereifikacji determinuje m.in. ochronę dobrostanu zwierząt.

Po dokonaniu normatywnego „odrzechowienia” zwierząt klasa obiektów, jak uważa M. Nazar, które mogą stanowić element przedmiotu stosunku prawnego, została bardziej zróżnicowana, ponieważ w jej obrębie pojawił się nowy element, a mianowicie zwierzęta jako istoty żywe, nietraktowane jako przedmioty materialne. A zatem klasyfikacja obiektów będących elementem przedmiotu stosunku cywilnoprawnego obejmuje obecnie nieożywione obiekty materialne, zwierzęta jako istoty żyjące, niebędące przedmiotami, oraz obiekty niematerialne⁸¹.

Warte odnotowania jest stanowisko A. Habudy i W. Radeckiego, którzy podkreślają, że przyjęcie przez prawodawcę założenia, iż zwierzęta nie są rzeczami, jest rezultatem odejścia od bezwzględnego antropocentryzmu, co przejawia się choćby we wspomianej wcześniej Światowej Deklaracji Praw Zwierząt przyjętej w Paryżu przez UNESCO w 1978 r. Deklaracja ta nie ma charakteru zbioru norm prawa międzynarodowego, a raczej zbioru norm moralnych⁸². Z. Radwański uznał zaś, że odesłanie zawarte w art. 1 § 2 ustawy o ochronie zwierząt odnosi się do przepisów cywilnoprawnych, regulujących prawo własności i obrót zwierzętami, ograniczeniu natomiast uległo wykonywanie uprawnień właścicielskich wobec zwierząt⁸³.

⁸¹ Zob. szerzej: M. Nazar, *Normatywna dereifikacja zwierząt – aspekty cywilnoprawne*, [w:] M. Mozgawa (red.), *Prawna ochrona zwierząt*, Lublin 2002, s. 134.

⁸² A. Habuda, W. Radecki, *Przepisy karne w ustawach w ochronie zwierząt oraz o doświadczeniach na zwierzętach*, „Prokuratura i Prawo”, 2008, nr 5, s. 21.

⁸³ Z. Radwański, *Prawo cywilne. Część ogólna*, C. H. Beck, Warszawa 1999, s. 113.

Jak podkreśla się w literaturze, sama dereifikacja zwierząt nie oznacza samoczynnego ich upodmiotowienia w sensie prawnym. Jej wprowadzenie do systemu prawnego wyznacza raczej specjalny reżim, sposób postępowania ze zwierzętami, w ich obrocie prawnym⁸⁴. M. Nazar podziela to stanowisko, krytykując jednocześnie pomysł personifikacji zwierząt. Uważa on, że ochrona zwierząt nie wymaga ich prawnej personifikacji i wyposażania w prawa podmiotowe. Dobro zwierząt może zostać zabezpieczone poprzez nałożenie prawnych obowiązków na podmioty prawa, tj. ludzi i ich jednostki organizacyjne⁸⁵.

Niektórzy przedstawiciele doktryny idą nieco dalej w swoich rozważaniach na temat statusu prawnego zwierząt i sugerują, że powinno uznać się także ich personifikację. Zdaniem J. Białocerkiewicza nie do zaakceptowania na gruncie prawa pozytywnego jest dwoistość polegająca na tym, że dana jednostka w pewnym sensie jednocześnie nie jest rzeczą i nią jest. Dereifikacja oznacza zatem według niego, że zwierzę staje się podmiotem w prawie publicznym i prywatnym z ograniczeniem dotyczącym sfery ekonomicznej. Pozostaje tylko sprecyzowanie tej podmiotowości co do jej charakteru i zakresu⁸⁶.

Wspomniana wcześniej Światowa Deklaracja Praw Zwierząt wprowadza dwie idee: pierwsza to omówiona zasada dereifikacji, a druga to personifikacja zwierząt czyli przyjęcie, że zwierzętom przysługują prawa⁸⁷. W pierwotnym brzmieniu Deklaracji mowa była o prawach w sferze moralnej, natomiast w wersji późniejszej wzmiankowano już o prawach naturalnych. Do praw tych zaliczyć trzeba prawo do istnienia, do poszanowania, do ochrony przed okrucieństwem i maltretowaniem, a także prawo do życia w środowisku naturalnym i rozmnażania (w przypadku zwierząt wolno żyjących) oraz do opieki (odnoszące się do zwierząt udomowionych).

⁸⁴ M. Mozgawa, *Komentarz do niektórych przepisów ustawy o ochronie zwierząt*, [w:] M. Mozgawa (red.), *Pozakodeksowe przestępstwa przeciwko zasobom przyrody i środowisku*, Warszawa 2017, s. 46.

⁸⁵ Zob. szerzej: M. Nazar, *Normatywna dereifikacja...*, s. 138–139.

⁸⁶ Zob. szerzej: J. Białocerkiewicz, *Status prawny zwierząt. Prawa zwierząt czy prawna ochrona zwierząt*, Toruń 2005, s. 107.

⁸⁷ Zob. J. Białocerkiewicz, *Status prawny...*, s. 180; W. Radecki, *Ustawa o...*, s. 20-22.

Przyznanie zwierzętom praw naturalnych nie oznacza zrównania ich statusu prawnego ze sytuacją prawną człowieka. W odniesieniu do zwierząt, nadanie im tego rodzaju praw ma na celu zapewnienie im elementarnych potrzeb życiowych, co nie jest wystarczające w przypadku ludzi. Także używanie w literaturze niektórych nauk określenia „godność” w stosunku do zwierząt nie obraża godności człowieka. Ponadto o ile w przypadku człowieka prawo do istnienia (życia) jest nieograniczone, to w przypadku zwierząt pewne limity już występują⁸⁸, co będzie przedmiotem rozważań w dalszych częściach niniejszej rozprawy.

O ile koncepcja dereifikacji zwierząt nie budzi od dłuższego czasu wątpliwości, to jednak rozważania o ich personifikacji wielu przedstawicieli doktryny traktuje z dużą dozą ostrożności, wskazując że prowadziłyby to do sytuacji absurdalnych. M. Mozgawa podaje przykład konsekwencji, jakie miałyby wiązać się z personifikacją zwierząt. Jego zdaniem, gdyby uznać personifikację zwierząt za fakt, to uzyskałyby one zdolność nabywania praw majątkowych, np. w drodze dziedziczenia, co wiązałoby się z koniecznością wyznaczenia takiemu zwierzęciu kuratora, który reprezentowałby jego interesy⁸⁹. Jest to przykład dość jaskrawy i sprowadza tę kwestię do pewnej skrajności. Prawdopodobną przyczyną tego jest rozpatrywanie kwestii personifikacji zwierząt tylko przez pryzmat występowania w prawie pewnych dwóch kategorii: osób i innych podmiotów mających zdolność prawną i zdolność do czynności prawnych oraz rzeczy. Być może warto byłoby rozważyć, czy zwierzęta nie stanowią swoistej trzeciej kategorii, skoro nie można zakwalifikować w prawie ich jednoznacznie ani jako rzeczy, ani jako osoby.

W doktrynie pojawiły się już głosy krytykujące tę dychotomię, jako nieco anachroniczną. T. Pietrzykowski i A. Elżanowski proponują zakwalifikować zwierzęta do trzeciej kategorii i traktować jako podmioty nieosobowe. Wskazują oni także, że istnieją podmioty nieosobowe, które uległy na potrzeby systemu prawa swoistej personifikacji, jak w przypadku osób prawnych, niekiedy osób zmarłych, a dyskutuje się także o nadaniu pewnego rodzaju podmiotowości siedliskom

⁸⁸ Ł. Smaga, *Personifikacja zwierząt*, [w:] *Ochrona humanitarna zwierząt*, Białystok 2010, s. 91.

⁸⁹ M. Mozgawa, *Komentarz...*

przyrodniczym, zabytkom czy przyszłym pokoleniom⁹⁰. Pozostaje oczywiście kwestia wyznaczenia jaki zakres praw dotyczyłby zwierząt, tak aby zapewnić im optymalny poziom ochrony i nie godzić w interesy innych podmiotów prawnych. Pewnym rozwiązaniem w takiej sytuacji mogłoby być utworzenie jakiegoś katalogu praw podstawowych, np. prawa do życia, ograniczonego zapewne w przypadku zwierząt gospodarskich, czy prawa do dobrostanu.

Również J. Białocerkiewicz skłania się do uznania, że zwierzętom przysługuje pewnego rodzaju podmiotowość, o charakterze funkcjonalnym. Zgodnie z tym założeniem zwierzęta posiadają pewien zestaw praw o charakterze materialnym, których ludzie muszą przestrzegać. Autor proponuje ustalenie zakresy tych praw ze względu na podział taksonomiczny zwierząt. Dzięki temu nastąpiłoby nastąpić przyznanie im różnego zakresu praw, ze względu na naturalne różnice w doświadczaniu bólu, wrażliwości oraz psychizmu. Przy czym należy podkreślić, że byłyby to podmiotowość zupełnie inna niż ta, która wynika z prawa cywilnego, ponieważ nie byłyby ona w żaden sposób użyteczna ani dla ludzi, ani dla zwierząt⁹¹.

Stanowisko doktryny co do koncepcji podmiotowości zwierząt są zróżnicowane, a ona sama budzi spore kontrowersje. Jej zwolennicy skłaniają się to uznania raczej pewnego rodzaju *quasi* podmiotowości zwierząt, niż zrównanie ich statusu prawnego z ludźmi w klasycznym rozumieniu podmiotowości prawnej znanym z prawa cywilnego. Rozważania te są ważne i mogą wyznaczyć nowe ścieżki w prawnej ochronie zwierząt. Z pewnością jednak uznanie jakiegokolwiek podmiotowości zwierząt gospodarskich zrodzi pytanie o zasadność i możliwość dalszego użytkowego ich traktowania, w tym np. zabijania w celu pozyskiwania różnego rodzaju produktów. Również powszechnie akceptowana zasada dereifikacji

⁹⁰ T. Pietrzykowski, A. Elżanowski, *Zwierzęta jako nieosobowe podmioty prawa*, „Forum Prawnicze”, 2013, nr 1(15), s. 18 i nast.

⁹¹ Zob. szerzej: J. Białocerkiewicz, *Zasady przewodnie statusu prawnego zwierząt i katalog praw zwierząt*, [w:] *Status prawny zwierząt*, Toruń 2005, s. 233 i nast.

implikuje pewne wątpliwości co do zakresu eksploatacji oraz ochrony zwierząt w procesie produkcji rolnej.

Na potrzeby niniejszej pracy przyjęto, że nie ma wątpliwości co do dereifikacji zwierząt i stanowią odrębną kategorię od rzeczy nieożywionych. Zgodnie z Deklaracją Praw Zwierząt przynależą im pewne prawa natury moralnej, jak np. prawo do życia i ochrony przed cierpieniem. Być może można uznać, że przynależą im pewien rodzaj *quasi* podmiotowości prawnej. Sytuacja ta nie jest jasna, ale obecnie spojrzenie na podmiotowość prawną zmienia się. Jest ona nadawana także elementom przyrody, np. rzekom, a celem takich zabiegów jest zmiana sposobu postrzegania natury oraz zwiększenia poziomu ochrony tych jej części⁹². W tym kontekście należy w przyszłości spodziewać się pewnych zmian co do klasycznego rozumienia podmiotowości prawnej. Istnieje możliwość, że zostanie ona nadana także zwierzętom, tym bardziej gdy weźmie się pod uwagę uznaną przez prawodawcę zdolność zwierząt do odczuwania jako istot żyjących. Takiego przymiotu nie można przecież przypisać nieożywionym elementom przyrody.

Warto także przy okazji rozważań o dereifikacji i personifikacji zwierząt zwrócić na problem stosowności języka. W naukach humanistycznych podkreśla się, że język, który używa się do opisu relacji ze zwierzętami lub sposobu ich traktowania, może w niektórych przypadkach przybierać formę, która sprawia wrażenie ponownego uprzedmiotowienia zwierzęcia, szczególnie jeśli użytkownika języka nie łączy z danym zwierzęciem więź emocjonalna i myśli o nim w kategoriach użytkowych. Dlatego zwierzęta gospodarskie określa się czasem mianem żywca⁹³. Język prawny nie jest wolny od tego typu określeń, co może tym

⁹² Zob. szerzej: J. Bieluk, River as a legal person, "Studia Iuridica Lublinensia", 2020, vol. 29, nr 2, s. 11 I nast.

⁹³ Zob. szerzej: M. Vogt-Kostecka, *Mięso powstaje z żywych innych niż człowiek zwierząt*, [w:] *Między przedmiotem a podmiotem. Postrzeganie zwierząt rzeźnych, rasowych i bezdomnych przez hodowców i opiekunów*, s. 149 i nast., <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/10024/1/doktorat%20ostateczna%20pdf.pdf>, dostęp: 24 maja 2023 r.

bardziej uwypuklać użytkowe traktowanie tej kategorii zwierząt, a także wpływać na ich postrzeganie oraz status. Prawodawca posługuje się np. pojęciem produkcji zwierzęcej⁹⁴ czy inwentarza⁹⁵, a uśmiercenie zwierzęcia gospodarskiego w celu pozyskania produktów nazywa ubojem⁹⁶. Stosowany język nie zmienia, a szczególnie nie unieważnia wartości prawodawcy takich jak dereifikacja zwierząt. Wprowadza jednak z jednej strony zdecydowane rozróżnienie od zwierząt domowych, a z drugiej może być źródłem pewnego rodzaju dysonansu u adresatów norm wyznaczających zachowania wobec zwierząt.

2.3. Zasada humanitarnego traktowania zwierząt gospodarskich

Uznanie, że zwierzę nie jest rzeczą wymusza oczywiście traktowanie go w inny sposób niż rzeczy. Na mocy art. 1 ust. 2 u.o.z. przepisy dotyczące rzeczy stosuje się do zwierząt w sposób odpowiedni i tylko w sprawach nieuregulowanych w ustawie. Zgodnie z art. 5 u.o.z. każde zwierzę wymaga humanitarnego traktowania. Takie stanowisko ustawodawcy jest niezmiennie pomimo szeregu uchwalonych nowelizacji u.o.z. Przepis ten stanowi regułę ogólną, która obejmuje wszystkie zwierzęta, a co najmniej ogół kręgowców⁹⁷. Polega ona na zapewnieniu opieki i ochrony oraz uwzględnieniu potrzeb zwierząt. Sposób traktowania zależy od gatunku, wieku zwierzęcia, jego stanu i kondycji, co realizowane jest np. w regulacjach wyznaczających minimalne warunki bytowy, transportu etc. zwierząt analizowanych w następnych rozdziałach niniejszej pracy. W przypadku zwierząt, które zostały udomowione, to sposoby postępowania z nimi, zapewnienia opieki mają szczególne znaczenie, inne niż ma to miejsce w przypadku tych wolno żyjących. Człowiek jest moralnie zobowiązany opiekować się zwierzętami, które

⁹⁴ Np. art. 46¹ k.c.

⁹⁵ Np. art. 55³ k.c. – określenie inwentarz stosuje się w tym przypadku także do zwierząt

⁹⁶ Np. art. 6 ust. 1 pkt 1 u.o.z.

⁹⁷ Zob. szerzej: K. Kuszlewicz, *Humanitarne traktowanie każdego zwierzęcia – istota ustawy*, [w:] *Ustawa o ochronie zwierząt. Komentarz*, Warszawa 2021, dostęp: Lex Omega, 5 maja 2023 r.

udomowił, ponieważ są one od niego zależne, jak już wspomniano w podrozdziale pierwszym.

Humanitaryzm przejawia się w relacjach ludzi i zwierząt, ale szczególnie dotyczy sposobu traktowania zwierząt przez człowieka. Ustawodawca w art. 5 u.o.z. wyznaczył w tym zakresie obowiązki ludziom, co wynika już z samej antropocentrycznej natury prawa. Obowiązek humanitarnego traktowania powstaje w chwili wejścia w relację ze zwierzęciem, przy czym nie musi ona być sformalizowana, np. dla jego zaistnienia nie ma znaczenia kwestia własności czy posiadania zwierzęcia⁹⁸. Określenie „humanitarny” pochodzi od łacińskiego słowa *humanus*, co oznacza ludzki, a więc można pokusić się o stwierdzenie, że humanitarne postępowanie ze zwierzętami jest miarą człowieczeństwa⁹⁹. W przypadku zwierząt gospodarskich wszelkie czynności i zachowania podejmowane przez człowieka, a związane z chowem, są zorientowane na zapewnienie mu właściwych warunków bytowania. Prawodawca w art. 4 pkt 15 u.o.z. skonkretyzował, że zwierzęciu należy zapewnić możliwości egzystencji, zgodnie z potrzebami danego gatunku, rasy, płci i wieku.

W słowniczku ustawowym prawodawca zawarł także definicję pojęcia pielęgnacja¹⁰⁰ i należy przez to rozumieć wszystkie aspekty relacji pomiędzy człowiekiem a zwierzęciem, w szczególności uruchamiane przez człowieka zasoby materialne i niematerialne, aby uzyskać i utrzymać u zwierzęcia stan fizyczny i psychiczny, w którym najlepiej ono znosi warunki bytowania narzucone przez człowieka. Wymóg pielęgnacji będzie odnosił się głównie do zwierząt udomowionych, ze względu na wskazane już wcześniej ich uzależnienie od ludzi, ale także innych gatunków, które z różnych powodów nie żyją w warunkach naturalnych. Wojewódzki Sąd Administracyjny w Poznaniu w wyroku z 6

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Tak np.: W. Radecki, *Ustawa o ochronie zwierząt. Komentarz*, Warszawa 2015, s. 11 i nast.

¹⁰⁰ Art. 4 pkt 9 u.o.z.

czerwca 2013 roku¹⁰¹ wskazał, iż z art. 1 u.o.z. wynika prawo zwierzęcia do odpowiedniego traktowania przez ludzi. Sąd stwierdziła także, że każde zwierzę ma prawo oczekiwać od ludzi należnego zrozumienia, zgodnego z normami obyczajowymi traktowania oraz szacunku. Środki prawne podejmowane w stosunku do nich powinny mieć na celu ich dobro i prawo do istnienia. Przy czym W. Radecki sugeruje, że przy ocenie, czy dane działania są humanitarne kierować się należy stosowaną praktyką przez ludzi o przeciętnej wrażliwości, a nie tych szczególnie wrażliwych na sposób traktowania zwierząt¹⁰².

Przedstawiciele doktryny niekiedy powołują się na pojęcie ochrony humanitarnej i na potrzeby niniejszej dysertacji uznaje się je za synonimiczne do humanitarnego traktowania zwierząt, chociaż pojęcie takie nie występuje w ustawodawstwie. Warto także zauważyć, że w u.o.z. określenie „humanitarny” zostaje wykorzystane w dwóch kontekstach. Ustawodawca sformułował nakaz humanitarnego traktowania¹⁰³ oraz uśmiercania w sposób humanitarny¹⁰⁴. Humanitarne uśmiercanie zwierząt polega na zadawaniu przy tej praktyce minimum cierpienia fizycznego i psychicznego. Regulacje mające na celu ochronę zwierząt przed nadmiernym cierpieniem są szczególnie istotne w przypadku zwierząt gospodarskich, ponieważ rutynowo poddaje się je ubojowi dla pozyskania niektórych produktów. Kwestie te zostaną szerzej omówione w rozdziale piątym niniejszej dysertacji.

Ł. Smaga wskazuje się, iż ochrona humanitarna jest pojęciem szerokim, obejmującym zarówno aspekt pozytywny, jak i negatywny, ponieważ obejmuje zakaz niehumanitarnego zabijania oraz obowiązek traktowania w sposób minimalizujący ból i cierpienie. Do aspektu negatywnego można także zaliczyć zakaz znęcania się nad zwierzętami uregulowany w art. 6 ust. 1a u.o.z., ponieważ

¹⁰¹ sygn. akt: IV SA/Po 165/13, Lex nr 1333697.

¹⁰² W. Radecki, *Ustawy o ochronie zwierząt...*, s. 66.

¹⁰³ Art. 4 u.o.z.

¹⁰⁴ Art. 33 ust. 1a u.o.z.

zgodnie z ustawą, znęcanie to zadawanie albo świadome dopuszczanie do zadawania bólu lub cierpień, a więc sprzeniewierzenie się zasadzie humanitarnego traktowania.¹⁰⁵

Ochrona humanitarna realizuje się między innymi poprzez zapewnianie zwierzętom odpowiedniego poziomu dobrostanu. Dzieje się tak ponieważ zarówno zasada humanitarnego traktowania, jak i zasada zapewniania dobrostanu mają zbieżne cele: ochronę przed cierpieniem i realizację potrzeb zwierząt¹⁰⁶. W przypadku zwierząt gospodarskich jest to szczególnie istotne. Stopień ochrony tej grupy zwierząt, jak już wspomniano wcześniej, jest niższy ze względu na ich gospodarcze i kulturowe postrzeganie, użytkowe przeznaczenie, a także brak emocjonalnego przywiązania ze strony człowieka. Dlatego regulacje zapewniające zwierzętom gospodarskim odpowiedni poziom dobrostanu stanowią gwarancję realizacji ochrony humanitarnej.

Konieczność realizowania humanitarnego traktowania zwierząt podniósł także NSA w orzeczeniach. W wyroku z 12 marca 2019 r.¹⁰⁷. NSA zauważył, że własność zwierzęcia zobowiązuje, a zakres i treść uprawnień wobec zwierzęcia jest modyfikowany przez konieczność jego humanitarnego traktowania. Natomiast człowiek w stosunku do zwierząt powinien wykazywać zachowania, które odnoszą się do istot żywych zdolnych do pewnych odczuć (np. cierpienia), a nie przedmiotów (rzeczy)¹⁰⁸. Można zatem wywnioskować, że humanitarna ochrona zwierząt stanowi naturalną konsekwencję ich dereifikacji. Dalej w kontekście mogących się pojawiać wątpliwości co do postępowania ze zwierzętami sąd stwierdza, że kwestie związane z ochroną istoty żywej powinny być rozstrzygane w duchu aksjologii

¹⁰⁵ Zob. szerzej: Ł. Smaga, *Założenia ochrony humanitarnej zwierząt*, [w:] *Ochrona humanitarna zwierząt*, Białystok 2010, s. 103 i nast.

¹⁰⁶ Zob. np: S. Mroczkowski, A. Frieske, *Prawna ochrona zwierząt gospodarskich*, Bydgoszcz 2015, s. 5.

¹⁰⁷ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 12 marca 2019 r., II OSK 1066/17, LEX 2657280.

¹⁰⁸ To stanowisko zawarte w cytowanym wyroku zostało wyrażone w serii orzeczeń NSA o analogicznej konkluzji: wyrok z dnia 28 stycznia 2020, sygn. akt II OSK 659/18; LEX nr 2657280; wyrok z dnia 23 stycznia 2013 r., sygn. akt II OSK 1743/11, LEX nr 1361605.

humanitaryzmu tj. troski i opieki oraz oszczędzenia zwierzęciu niepotrzebnych cierpień. By poważnie traktować interesy zwierząt, należy postrzegać je jako istoty podobne człowiekowi, posiadające z nim wspólne cechy, włącznie z tą jedną najważniejszą - zdolnością do odbierania bodźców z otoczenia¹⁰⁹. Zatem jednym z motywów ochrony humanitarnej, jest podobieństwo ludzi i zwierząt w zdolności do odczuwania cierpienia.

¹⁰⁹ Wyrok NSA z dnia 12 marca 2019 r., II OSK 1066/17, LEX 2657280.

Rozdział 3. Ochrona zwierząt gospodarskich w prawie międzynarodowym, Unii Europejskiej oraz w wybranych systemach prawa krajowego

3.1. Ochrona zwierząt gospodarskich w prawie międzynarodowym

Wśród aktów prawa międzynarodowego, które regulują kwestie zwierząt, wyszczególnia się dwa ich rodzaje. Pierwszy typ reguluje zagadnienia badane w ramach ochrony przyrody, jak ochrona gatunkowa oraz bioróżnorodność zwierząt. Drugi za to normują przede wszystkim sprawy związane z ochroną humanitarną i dobrostanem zwierząt. Oba rodzaje unormowań dotyczą zarówno zwierząt wolno żyjących, jak i utrzymywanych przez człowieka. Jednak pośród międzynarodowych regulacji dotyczących się *stricte* zagadnienia ochrony zwierząt gospodarskich przeważają te, które traktują o ochronie humanitarnej i dobrostanie.

Za najważniejszy międzynarodowy akt ochrony zwierząt należy uznać Powszechną Deklarację Praw Zwierząt, proklamowaną przez UNESCO 15 października 1978 roku w Paryżu¹¹⁰. Tekst deklaracji został przygotowany przez współpracujące ze sobą ruchy i organizacje działające na rzecz zwierząt, a jej postanowienia wynikały z rozwoju nauki i poszerzenia wiedzy na temat zwierząt i ich funkcjonowania¹¹¹. Tekst deklaracji nie ma wiążącej mocy prawnej i należy go traktować jako pewnego rodzaju manifest społeczny, który wyraża idee i cele, które przyświecają współczesnemu ruchowi na rzecz ochrony zwierząt¹¹². Jednak niektóre z postanowień zawartych w tym akcie w znaczący sposób wpłynęły na uchwalone w późniejszym czasie akty prawne dotyczące ochrony zwierząt.

Już w preambule Deklaracji wskazano, że wszystkie istoty żywe posiadają naturalne prawa, a zwierzętom posiadającym system nerwowy przysługują prawa

¹¹⁰Tekst Powszechniej Deklaracji Praw Zwierząt, < <http://www.esdaw.eu/unesco.html>>, dostęp: 25.07.2020 r.

¹¹¹ Zob. szerzej: J. M. Neumann, *The Universal Declaration of Animal Rights or the Creation of a new equilibrium between species*, „Animal Law Review, Lewis & Clark Law School”, nr 19(1)/2012, s. 95-96.

¹¹² Zob. szerzej: T. Pietrzykowski, *Spór o prawa zwierząt*, Katowice 2007, s. 58.

specyficzne. Oznacza to, że wszystkim organizmom należącym do królestwa zwierząt przysługuje prawo do życia, a zwierzętom kręgowym, posiadającym system nerwowy, ponadto należy się życie bez bólu i cierpienia. Odzwierciedlenie tej idei odnaleźć można w systemie prawnym w podziale na konserwatorską ochronę gatunków w nurcie klasycznej ochrony przyrody oraz humanitarną ochronę zwierząt dotyczącą wspólnie wszystkich zwierząt kręgowych.

Idee wyrażone w Deklaracji odnoszą się do szacunku jakim człowiek powinien darzyć zwierzęta, dlatego szczególnie potępiane są wszelkie akty okrucieństwa i znęcania się nad nimi. Art. 1 Deklaracji stanowi, że wszystkie zwierzęta mają prawo do życia w kontekście równowagi biologicznej. Wiele z postanowień Deklaracji odnosi się do ochrony dobrostanu zwierząt. W kontekście zwierząt gospodarskich należy przywołać w szczególności te regulacje, które wyrażają prawo do życia w zgodzie z warunkami i zachowaniem charakterystycznym dla danego gatunku, obowiązek człowieka do opieki i ochrony względem zwierząt od niego zależnych, prawo do odpoczynku zwierząt wykorzystywanych do pracy, a także obowiązek odpowiedniego żywienia zwierząt i chronienia ich przed zbędnym bólem, strachem i cierpieniem, które wynikają z art. 5 ust. 1-4 Deklaracji. Wszystkie one wpisują się w prawną zasadę dobrostanu zwierząt.

Niekwestionowany wkład w rozwój międzynarodowych regulacji prawnych mających na celu ochronę zwierząt mają konwencje Rady Europy. Przyjęcie ich poprzedziły debaty trwające od lat 60' XX w., które koncentrowały się wokół kwestii humanitarnego traktowania i dobrostanu zwierząt, a także warunków ich przewozu¹¹³. W szerszym kontekście rozważania te warto rozpatrywać przez pryzmat rodzącej się w tym czasie idei odpowiedzialności i zobowiązań człowieka względem środowiska związanej z nurtem głębokiej ekologii w ujęciu filozofii

¹¹³ Zob. szerzej: H. Machińska, [w:] *Prawa zwierząt w konwencjach Rady Europy*, Warszawa 2017, s. 12 i nast.

ekologicznej¹¹⁴. W tym czasie kwestie ochrony środowiska zaczęły spotykać się z powszechnym, społecznym zainteresowaniem. Także ówczesna sytuacja zwierząt autentycznie poruszała opinię publiczną, budząc niepokój i rodząc pytania o moralność niektórych sposobów postępowania ze zwierzętami¹¹⁵.

Na przestrzeni lat 60', 70' i 80' XX wieku wspomniana organizacja międzynarodowa przyjęła, aż pięć aktów regulujących humanitarne traktowanie zwierząt. Należą do nich Europejska konwencja ochrony zwierząt przy przewozie międzynarodowym z 13 grudnia 1968 r.¹¹⁶, Europejska konwencja ochrony zwierząt hodowlanych i gospodarskich¹¹⁷ z 10 marca 1976 r., Europejska konwencja ochrony zwierząt przeznaczonych do uboju z 10 maja 1979 r.¹¹⁸, Europejska konwencja ochrony zwierząt kręgowych wykorzystywanych do doświadczeń z 18 marca 1986 r.¹¹⁹ oraz Europejska konwencja ochrony zwierząt domowych z 13 listopada 1987 r.¹²⁰ Z punktu widzenia ochrony zwierząt gospodarskich warto przede wszystkim pokrótce przybliżyć postanowienia pierwszych trzech z nich.

Jako pierwsza została uchwalona Europejska konwencja ochrony zwierząt przy przewozie międzynarodowym. Już z postanowień preambuły wynika, że głównymi celami przyjęcia tego aktu była ochrona zdrowia zwierząt oraz minimalizacja ich cierpienia. Zaś do głównych jej postanowień należy możliwość odbycia przez zwierzę podróży tylko po uprzednim badaniu i wydaniu zezwolenia przez lekarza weterynarii¹²¹, prawo zwierzęcia do odpoczynku, odpowiedniej przestrzeni, zapewnienie mu dostępu do pokarmu i wody, ochrona przed warunkami

¹¹⁴ Zob. szerzej: H. Machińska, *Prawa zwierząt...*, s. 5 i nast.

¹¹⁵ Zob. szerzej: E. Ausems, *The Council of Europe and animal welfare*, [w:] *Ethical eye. Animal welfare*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2006, s. 249 i nast.

¹¹⁶ European Treaty Series (ETS) nr 065.

¹¹⁷ ETS nr 087.

¹¹⁸ ETS nr 102.

¹¹⁹ ETS nr 123, ETS nr 170.

¹²⁰ ETS nr 125.

¹²¹ Art. 3 Konwencji.

atmosferycznymi¹²². Pojazdy, którymi przewożone są zwierzęta muszą być do tego celu odpowiednio przygotowane oraz wyposażone w adekwatny sprzęt, np. rampy, schodki etc.¹²³. Zwierzęta co do zasady powinny znajdować się pod opieką dozorca, a w razie konieczności otrzymać fachową pomoc weterynaryjną¹²⁴. Transport powinien trwać najkrócej jak to tylko możliwe¹²⁵.

Poza ogólnymi normami stosowanymi przy transporcie międzynarodowym zwierząt, w omawianym akcie znalazły się także regulacje szczegółowe, wymienione ze względu na stosowany środek transportu¹²⁶ lub gatunek zwierzęcia¹²⁷. Do przewidzianych sposobów transportu zalicza się transport kolejowy, drogowy, wodny oraz powietrzny. W akcie przewidziano specjalne regulacje co do przewozu ptactwa i królików domowych, psów i kotów, a także zwierząt zimnokrwistych.

Europejska konwencja ochrony zwierząt przy przewozie międzynarodowym została zmieniona 6 listopada 2003 r. w Kiszyniowie¹²⁸. Regulacje zawarte w nowym tekście Konwencji przystosowano do najnowszych metod transportu. Głównym dobrem chronionym przez ten akt jest ochrona dobrostanu zwierząt kręgowych podczas transportu. Dodano bardziej szczegółowe restrykcje dotyczące badań zwierząt oraz prowadzonej dokumentacji ich przewozu¹²⁹. Akt uzupełniono także o zasady nadawania priorytetu transportom zwierząt w punktach kontrolnych¹³⁰ oraz postępowania w niemożliwych do przewidzenia okolicznościach, takich jak np. strajki¹³¹.

¹²² Art. 6 Konwencji.

¹²³ Art. 8 i 9 Konwencji.

¹²⁴ Art. 10-12 Konwencji.

¹²⁵ Art. 14 Konwencji.

¹²⁶ Art. 17-37 Konwencji.

¹²⁷ Art. 38-47 Konwencji.

¹²⁸ ETS nr 193.

¹²⁹ Art. 5, 7, 10 Konwencji.

¹³⁰ Art. 4 ust. 3 Konwencji.

¹³¹ Art. 4 ust. 5 Konwencji.

Europejską konwencję ochrony zwierząt hodowlanych i gospodarskich uchwalono 10 marca 1976 r. w Strasburgu. Jak wskazano w preambule, głównym powodem dla którego zdecydowano się na przyjęcie tego aktu była ochrona zwierząt hodowlanych i gospodarskich, szczególnie w warunkach nowoczesnych systemów intensywnego chowu. Również w tym akcie doniosłą rolę odgrywa ochrona dobrostanu. Jedną z głównych zasad konwencji jest kierowanie się potrzebami gatunkowymi przy ustalaniu warunków dobrostanu.

W tym akcie postuluje się zapewnienie zwierzętom swobody ruchu, a jeśli znajdują się one na uwięzi lub w zamknięciu, to należy zapewnić im przestrzeń wystarczającą do zaspokojenia potrzeb fizjologicznych i etologicznych¹³². Warunki bytowe zwierząt powinny być tak zorganizowane, aby czynniki takie jak oświetlenie, temperatura, wilgotność, cyrkulacja powietrza, stężenie gazów oraz hałas, były dostosowane do uwarunkowań naturalnych i behawioralnych zwierzęcia, wynikających z jego gatunku i cech osobniczych¹³³. Także w tym akcie przywołany został obowiązek zapewnienia zwierzętom odpowiedniego, wartościowego pożywienia i wody, ale jednocześnie zwrócono uwagę, że należy podawać je w sposób nie powodujący bólu i cierpienia¹³⁴. Akt wprowadził także obowiązek monitorowania kondycji i stanu zdrowia zwierząt¹³⁵.

Kwestie związane z ubojem zwierząt uregulowano w uchwalonej 10 maja 1979 r. w Strasburgu Europejskiej konwencji ochrony zwierząt przeznaczonych do uboju. Jak wynika z preambuły głównymi wartościami przyświecającymi temu aktowi było z jednej strony zaoszczędzenie zwierzętom zbędnego bólu i cierpienia w momencie ich uśmiercenia, a z drugiej ochrona bezpieczeństwa żywności. W Konwencji można wyszczególnić dwie grupy regulacji, które wyznaczają sposoby postępowania ze zwierzętami. Znajdują się w niej zatem regulacje dotyczące

¹³² Art. 3 i 4 Konwencji.

¹³³ Art. 5 Konwencji.

¹³⁴ Art. 6 Konwencji.

¹³⁵ Art. 7 Konwencji.

czynności wykonywanych przed ubojem oraz te, które dotyczą samego momentu śmierci zwierzęcia.

W konwencji znalazły się postanowienia o organizacji ubojni. Zgodnie z nimi, pomieszczenia w których dokonuje się uboju winny być odseparowane, od tych, w których zwierzęta są przetrzymywane po przetransportowaniu i rozładunku¹³⁶. Sam rozładunek powinien odbywać się przy użyciu ekwipunku zapewniającego bezpieczeństwo zwierząt, a ich okres oczekiwania nie powinien wiązać się ze stresem, strachem, bólem lub cierpieniem¹³⁷. Miejsca, w których zwierzęta przebywają przed ubojem, powinny chronić je przed warunkami atmosferycznymi, zapewniać odpowiednią przestrzeń, szczególnie umożliwiającą zmianę pozycji, np. ze stojącej na leżącą, oraz nie narażać na zranienia¹³⁸. Jeśli zwierzęta nie są prowadzone na rzeź niezwłocznie po przybyciu do ubojni, to należy poddać je niezbędnym zabiegom pielęgnacyjnym, w tym napoić, a jeśli uśmiercenie ma nastąpić co najmniej dwanaście godzin po przetransportowaniu na miejsce, to trzeba podać im również umiarkowaną ilość paszy¹³⁹.

Główną zasadą przy dokonywaniu uboju jest uprzednie skuteczne unieruchomienie oraz ogłuszenie zwierzęcia¹⁴⁰, tj. pozbawienie go świadomości aż do chwili śmierci. Unieruchomienie nie może powodować zranień, ani w żaden inny sposób narażać zwierzę na niepotrzebne cierpienie¹⁴¹. Konwencja przewidziała kilka wyjątków od reguły ogłuszania. Uśmiercenie zwierzęcia, przy zachowaniu go w stanie przytomności, może się odbyć tylko w przypadku uboju religijnego¹⁴², gdy z jakichś przyczyn ogłuszenie nie jest możliwe, uboju drobiu i królików, przy użyciu metod powodujących natychmiastową śmierć, a także gdy ubój dokonywany jest w

¹³⁶ Art. 6 w zw. z art. 7 ust. 3 Konwencji.

¹³⁷ Art. 4 Konwencji.

¹³⁸ Art. 7 Konwencji.

¹³⁹ Art. 8 Konwencji.

¹⁴⁰ Art. 12 Konwencji.

¹⁴¹ Art. 14 Konwencji.

¹⁴² Art. 17 ust. 1 w zw. z art. 19 Konwencji.

związku ze zwalczaniem chorób, w formie która uzasadnia niepozbowiania zwierzęcia przytomności¹⁴³.

Polska nie podpisała żadnej z konwencji Rady Europy dotyczących ochrony zwierząt. Ze względu jednak na to, że od 1 maja 2004 r. Polska jest członkiem Unii Europejskiej, która jest stroną tych konwencji, to stały się one źródłem prawa obowiązującego także na terenie naszego kraju¹⁴⁴.

3.2. Ochrona zwierząt gospodarskich w prawie Unii Europejskiej

3.2.1. W prawie pierwotnym

Prawna ochrona zwierząt ma szczególną pozycję w systemie wartości prawodawcy europejskiego, na co wskazuje już samo umiejscowienie dotyczącej jej regulacji w części Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej poświęconej zasadom¹⁴⁵. Art. 13 TFUE stanowi, że przy formułowaniu i wykonywaniu polityki rolnej, rybołówstwa i transportu Unii oraz jej polityk dotyczących rynku wewnętrznego, badań i rozwoju technologicznego oraz przestrzeni kosmicznej, Unia i Państwa Członkowskie w pełni uwzględniają wymagania w zakresie dobrostanu zwierząt jako istot zdolnych do odczuwania, przy równoczesnym przestrzeganiu przepisów prawnych i administracyjnych oraz zwyczajów Państw Członkowskich związanych w szczególności z obyczajami religijnymi, tradycjami kulturowymi i dziedzictwem regionalnym.

W art. 13 TFUE została wyrażona i włączona do systemu prawa europejskiego zasada dobrostanu zwierząt. W tym samym artykule prawodawca określił zwierzęta jako istoty zdolne do odczuwania cierpienia, czym dał wyraz ich dereifikacji. Pierwotnie obie reguły sformułował w przyjętym w 1997 r. do traktatu

¹⁴³ Art. 17 Konwencji.

¹⁴⁴ T. Pietrzykowski, *Spór...*, s. 66.

¹⁴⁵ Dalej jako: TFUE.

amsterdamskiego protokole nr 33 w sprawie dobrostanu zwierząt¹⁴⁶. Traktat lizboński uzupełnił o nie TFUE¹⁴⁷. Obie zasady formułował także Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy¹⁴⁸, nad którym pracowano jeszcze przed traktatem lizbońskim, a który nie wszedł ostatecznie w życie. Nie mniej jednak przewijająca się od 1997 r. obecność zasady dobrostanu zwierząt w tych doniosłych aktach prawnych świadczy o wadzę, jaką Unia Europejska przypisuje prawnej ochronie zwierząt.

Norma wynikająca z art. 13 TFUE adresowana jest do Unii Europejskiej oraz poszczególnych Państw Członkowskich. Ma ona fundamentalne znaczenie dla problematyki poruszanej w niniejszej pracy. Spośród wymienionych polityk szczególne znaczenie dla ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej będzie miała polityka rolna, ale także w pewnym zakresie polityka transportowa oraz rynku wewnętrznego, w kwestiach związanych z przewozem i wprowadzaniem do obrotu zwierząt gospodarskich. Ze względu na zasadę dobrostanu zwierząt wszystkie akty, które miałyby wymienione polityki wcielać w życie, muszą zawierać regulacje odpowiedniego traktowania zwierząt wykorzystywanych w ramach realizacji celów tych polityk.

Zasada dobrostanu jest wynikiem pewnego kompromisu wypracowanego przez państwa członkowskie¹⁴⁹, dlatego nie ma ona charakteru bezwzględności.

¹⁴⁶ Dz. Urz. UE C 321 z dnia 29 grudnia 2006 r., przywoływany w literaturze także jako *Protokół (nr 33) w sprawie dobrobytu zwierząt (1997)*, różnica w nazwie protokołu wynika z wcześniejszego tłumaczenia z ang. słowa *welfare* jako *dobrobyt*, a później jako *dobrostan*.

¹⁴⁷ Art. 6b Traktatu lizbońskiego.

¹⁴⁸ Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy został przyjęty przez Radę Europejską w dniu 18 czerwca 2004 r., a podpisany w Rzymie, 29 października 2004 r. Ostatecznie nie został ratyfikowany przez wszystkie państwa członkowskie UE i nie wszedł w życie, < https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2004.310.01.0001.01.POL&toc=OJ%3AC%3A2004%3A310%3ATOC>, dostęp: 2.10.2020 r.

¹⁴⁹ Zob. szerzej: M. Górski, J. Miłkowska-Rębowska [w:] *Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz. Tom I (art. 1-89)*, red. D. Miąsik, N. Półtorak, A. Wróbel, Warszawa 2012, art. 13, <<http://lex-1amu-1edu-1pl-1015e98ai18b5.han.amu.edu.pl/#/commentary/587327087/124527/miasik-dawid-red->

Ograniczenia mogą wynikać z przepisów prawa oraz zwyczajów państw członkowskich. Jako przykłady tych ostatnich wskazano obyczaje religijne, tradycje kulturowe i dziedzictwo regionalne. Użyty zwrot „w szczególności” oznacza, że katalog owych zwyczajów nie jest zamknięty. Zapis ten ma zastosowanie np. w przypadku legalizacji w niektórych państwach członkowskich możliwości dokonywania uboju rytualnego¹⁵⁰, a także dopuszczalności organizowania niektórych tradycyjnych wydarzeń z udziałem zwierząt, także gospodarskich, jak np. w przypadku corridy czy palio. Państwa członkowskie, dla których tego typu widowiska stanowią dziedzictwo kulturowe, regulują dopuszczalne formy wykorzystywania zwierząt przy tego typu praktykach¹⁵¹.

Zasada dobrostanu zwierząt, o której mowa w art. 13 TFUE, może być ograniczona tylko ze względu na inną wartość prawnie chronioną. Rozwiązania prawne wyznaczają ramy dla osiągnięcia równowagi pomiędzy ochroną dobrostanu zwierząt oraz wartością z nią kolidującą. Jeśli regulacje przyjęte przez prawodawcę unijnego nie zapewniają koniecznego pogodzenia dobrostanu zwierząt z innym chronionym dobrem, to państwo członkowskie powinno przyjąć takie regulacje, aby osiągnąć kompromis pomiędzy nimi¹⁵². Jako przykład ograniczenia zasady dobrostanu zwierząt można wskazać na dopuszczalność praktykowania uboju rytualnego na terenie niektórych państw członkowskich. W tym przypadku omawiana zasada jest ograniczana przez inną wartość prawodawcy, jaką jest wolność religijna.

Nie wszystkie państwa członkowskie Unii Europejskiej decydują się jednak na wprowadzenie ograniczeń, które dopuszcza art. 13 TFUE. Warto przywołać przykład Wysp Kanaryjskich, na terenie których zakazano tradycyjnej dla Hiszpanii

poltorak-nina-red-wrobel-andrzej-red-traktat-o-funkcjonowaniu-unii-europejskiej...?cm=URELATIONS>, dostęp: 13.02.2021.

¹⁵⁰ Kwestia uregulowania uboju rytualnego będzie przedmiotem rozważań rozdziału 5.

¹⁵¹ Zob. szerzej: np. C. Campanaro, *Feste, sagre, palii e corride*, [w:] S. Castignone, L. Lombardi Vallauri (red.), *Trattato di Biodiritto. La questione animale*, Mediolan 2012, s. 617 i nast.

¹⁵² Patrz: Wyrok TS z 17 grudnia 2020 r., C-336/19, LEX nr 523189083.

corridy, a w Katalonii podjęto próby wprowadzenia analogicznego zakazu¹⁵³, w Szwecji i Danii wprowadzono zakaz uboju rytualnego¹⁵⁴, przedkładając tym samym zasadę dobrostanu zwierząt nad tradycje kulturowe i obyczaje religijne.

3.2.2. W prawie wtórnym

Dnia 20 lipca 1998 r. została uchwalona Dyrektywa Rady 98/58/WE dotycząca ochrony zwierząt gospodarskich¹⁵⁵. Preambuła tego aktu przewiduje, że celem jego przyjęcia z jednej strony była ochrona zwierząt gospodarskich, a z drugiej racjonalny rozwój produkcji, w celu ułatwienia organizacji rynku zwierząt. Odwołuje się ona także do postanowień wspomnianej w poprzednim podrozdziale Europejskiej Konwencji o ochronie zwierząt hodowlanych i gospodarskich z 1976 r. Dyrektywa reguluje kwestie związane z ochroną tych zwierząt gospodarskich, które należą do grupy kręgowców¹⁵⁶, poprzez nałożenie odpowiednich obowiązków na państwa członkowskie UE.

Państwa członkowskie zobowiązane zostały do opracowania minimalnych standardów utrzymywania poszczególnych gatunków zwierząt tak, aby uwzględniały gatunek i stopień rozwoju zwierząt, ich przystosowanie i stopień udomowienia, a także ich potrzeby fizjologiczne i psychiczne zgodnie ze stosowaną praktyką i wiedzą naukową. Rozwiązania te powinny mieć przede wszystkim na celu ochronę przed niepotrzebnym cierpieniem, bólem lub zranieniem¹⁵⁷. Prawodawca europejski dopuszcza także zmiany minimalnych standardów ochrony

¹⁵³ Patrz: S. Gandolfi, La Spagna litiga: sul governo? No, sui tori. Perché c'è chi minaccia di cancellare la corrida, „Corriere della sera”, 26.03.2016, www.corriere.it http://www.corriere.it/extra-per-voi/2016/03/23/spagna-litiga-governo-no-tori-perche-c-chi-minaccia-cancellare-corrida-50d7a174-f0fd-11e5-9f30-007f8fe49766.shtml?refresh_ce-cp, [dostęp: 20.12.2020].

¹⁵⁴ The Law Library of Congress, *Sweden: Slaughter of Domestic Animals*, www.loc.gov <https://www.loc.gov/law/help/slaughter-domestic-animals/slaughter-of-domestic-animals-sweden.pdf> [dostęp: 20.12.2016].

¹⁵⁵ Dz. U. UE L. z 1998 r., nr 221, poz. 23.

¹⁵⁶ Art. 1 Dyrektywy.

¹⁵⁷ Art. 3 i 4 Dyrektywy.

zwierząt gospodarskich, biorąc pod uwagę postęp techniczny i naukowy¹⁵⁸, a także nakłada na państwa obowiązek składania cyklicznych raportów ze stosowania regulacji Dyrektywy¹⁵⁹.

W załączniku do Dyrektywy prawodawca wyznaczył także podstawowe zasady mające na celu zapewnienie minimum ochrony zwierzętom gospodarskim. Obejmują one wymagania dotyczące wystarczającej liczby wykwalifikowanego personelu, warunki kontroli utrzymywania zwierząt gospodarskich, sporządzania i przechowywania dokumentów związanych z przeprowadzaniem leczenia i zgonów zwierząt, czy zapewnienia zwierzętom odpowiedniej do ich potrzeb fizjologicznych i psychicznych przestrzeni. Ponadto postanowienia zawarte w załączniku ustanawiają minimalne standardy dotyczące budynków i pomieszczeń, w których przetrzymuje się zwierzęta gospodarskie, wyposażenia pomieszczeń oraz stosowanego sprzętu mechanicznego i zautomatyzowanego, dostępu do odpowiedniej jakości pożywienia i wody, a także stosowania takich metod w hodowli, które możliwie wykluczają lub przynajmniej minimalizują ból i cierpienie.

Prawodawca unijny przyjął także cztery dyrektywy wyznaczające minimalne warunki ochrony poszczególnych rodzajów zwierząt gospodarskich, takich jak: kury nioski¹⁶⁰, świnie¹⁶¹, cielęta¹⁶² oraz kurczęta utrzymywane z przeznaczeniem na produkcję mięsa¹⁶³. Nakładają one na Państwa Członkowskie obowiązki zapewnienia podstawowych standardów ochronnych przy chowie i hodowli wskazanych zwierząt, umożliwiając także wprowadzenie przepisów bardziej restrykcyjnych, niż wynika to z postanowień tych aktów. Dodatkowo zwierzęta z kraju trzeciego mogą zostać wwieszone na teren wspólnoty tylko, za okazaniem

¹⁵⁸ Art. 5 Dyrektywy.

¹⁵⁹ Art. 6-10 Dyrektywy.

¹⁶⁰ Dyrektywa Rady 1999/74/WE z dnia 19 lipca 1999 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony kur niosek.

¹⁶¹ Dyrektywa Rady 2008/120/WE z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony świń.

¹⁶² Dyrektywa Rady 2008/119/WE z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony cieląt.

¹⁶³ Dyrektywa Rady 2007/43/WE z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie ustanowienia minimalnych zasad dotyczących ochrony kurcząt utrzymywanych z przeznaczeniem na produkcję mięsa.

stosownego zaświadczenia potwierdzającego, że były one traktowane co najmniej w taki sposób, jak zwierzęta pochodzące z państw członkowskich.

W literaturze wskazuje się, że uchwalając wspomniane wyżej dyrektywy, prawodawca europejski musiał wypracować pewien kompromis i pogodzić oczekiwania podmiotów prowadzących chów i hodowlę zwierząt z postulatami społecznymi dotyczącymi ochrony i dobrostanu zwierząt gospodarskich. Wprowadzona regulacja niewątpliwie umożliwia funkcjonowanie intensywnej produkcji zwierzęcej¹⁶⁴. Dyrektywy te zapewniają zatem tylko pewne minimalne warunki bytowe zwierząt. Choć oczywiście dozwolone jest, a nawet pożądane, zapewnienie zwierzętom więcej niż minimum dobrostanu. Taki stan rzeczy bywa krytykowany, ze względu na to, że przemysłowy chów zwierząt w dużym stopniu godzi w zasadę dobrostanu zwierząt, np. w ten sposób, że na jego skutek dochodzi do patologii zachowań zwierząt¹⁶⁵, a także szkodliwie wpływa na środowisko naturalne¹⁶⁶.

Mając na uwadze zagwarantowanie zwierzętom bezpieczeństwa oraz ochronę przed bólem i cierpieniem w trakcie transportu, prawodawca unijny przyjął 22 grudnia 2004 r. rozporządzenie Rady (WE) nr 1/2005 w sprawie ochrony zwierząt podczas transportu i związanych z tym działań oraz zmieniające dyrektywy 64/432/EWG i 93/119/WE oraz rozporządzenie (WE) nr 1255/97¹⁶⁷. Akt ten ma kluczowe znaczenie dla określenia warunków i zasad transportu żywego inwentarza.

¹⁶⁴ Zob. szerzej: E. Moriconi, *Bioetica e allevamenti*, [w:] S. Castignione, L. Lombardi Vallauri, *Trattato di Biodiritto. La questione animale*, Mediolan 2012, s. 431 i nast.

¹⁶⁵ Zob. szerzej: S. Mroczkowski, A. Frieske, *Patologie związane z chowem przemysłowym*, [w:] *Prawna ochrona zwierząt gospodarskich*, Bydgoszcz 2015, s. 59 i nast.

¹⁶⁶ Zob. szerzej: J. Czerwiński, J. Kalinowski, S. Paprocka, M. Babicz, *Wpływ intensywnego chowu trzody chlewnej na środowisko przyrodnicze oraz zdrowie człowieka*, [w:] B. Nowakowicz-Dębek, W. Chabuz [red.], *Biogospodarka i środowisko*, Lublin 2018, s. 60 i nast., P. M. Post et al., *Effects of Dutch livestock production on human health and the environment*, „Science of the total environment”, v. 737/2020: 139702, S.J. Kraham, *Environmental impacts of industrial livestock production*, [w:] G. Steier, K. K. Patel [red.], *International farm animal, wildlife and food safety law*, Cham 2017, s. 3 i nast.

¹⁶⁷ Dz. U. UE. L. z 2005 r. nr 3 poz. 1.

W preambule rozporządzenia zawarto przesłanki przyjęcia tej regulacji. Należą do nich konieczność przyjęcia zasad przewozu żywych zwierząt z uwzględnieniem ich potrzeb gatunkowych i osobniczych, wytycznych odnoszących się do odpowiedniego przeszkolenia personelu, a także zalecenia dotyczące wykorzystywanych środków transportu, mając na względzie ich specyfikę.

Obowiązek zapewnienie zwierzętom należytej ochrony podczas transportu spoczywa na personelu, który nadzoruje i realizuje poszczególne jego etapy. Prawodawca unijny wyszczególnił poszczególne kategorie osób zaangażowanych w przewóz zwierząt: przewoźnik, organizator, opiekun oraz osoba obsługująca zwierzęta¹⁶⁸. Regulacje dotyczące personelu w dużej mierze odnoszą się do właściwych kwalifikacji personelu, ponieważ należyta wiedza i umiejętności mają przedkładać się na zapewnienie odpowiedniego stopnia dobrostanu przewożonych zwierząt. Ich obowiązki zostały ustanowione w rozdziale II rozporządzenia¹⁶⁹.

Prawodawca chcąc zapewnić ochronę przed bólem i cierpieniem w trakcie ich przewozu wyznaczył odpowiednim organom obowiązek kontroli oraz wydawania zezwoleń, licencji i świadectw zatwierdzenia, na podstawie których można zezwolić na transport. Odnoszą się one głównie do zezwoleń dla przewoźników¹⁷⁰, kwestii przewozu długotrwałego¹⁷¹, szkoleń i licencji wydawanych personelowi przewoźników oraz punktów gromadzeń zwierząt¹⁷², a także świadectw zatwierdzenia poszczególnych środków transportu¹⁷³.

Ubój zwierząt gospodarskich jest nieodłącznym elementem ich chowu. W tym szczególnym momencie ochrona tych zwierząt sprowadza się do zapobiegania sytuacjom powodującym zbędny ból i cierpienie. W celu realizacji tych zadań

¹⁶⁸ Art. 2 lit. c, k, q, oraz x Rozporządzenia.

¹⁶⁹ Art. 4-9.

¹⁷⁰ Art. 10 Rozporządzenia.

¹⁷¹ Art. 11-13 Rozporządzenia.

¹⁷² Art. 17 Rozporządzenia.

¹⁷³ Art. 18-20 Rozporządzenia.

ochronnych prawodawca europejski przyjął dnia 24 września 2009 r. rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania¹⁷⁴. Prawodawca uznał i wyraził w preambule, że w większości przypadków zwierzęta mogą być uśmiercone z poszanowaniem odpowiednich warunków dobrostanu oraz że wiele metod uśmiercania zwierząt jest dla nich bolesnych, dlatego ogłuszenie zwierzęcia tak, aby uniewrażliwić je na bodźce należy traktować jako zasadę podstawową.

Rozporządzenie 1099/2009 zawiera przepisy dotyczące uśmiercania zwierząt hodowanych i chowanych w celu żywności, wełny, skóry, futer lub innych produktów, jak również uśmiercania zwierząt w celu zmniejszenia ich liczebności¹⁷⁵. Podstawowym celem aktu jest należyta ochrona zwierząt podczas ich uśmiercania przy zapewnieniu im w miarę możliwości komfortu, wykonując niezbędne działania pielęgnacyjne, traktując je zgodnie z potrzebami gatunkowymi i osobniczymi, a także zapewniając dostęp do pożywienia i wody¹⁷⁶. Przed dokonaniem uboju należy zwierzę bezwzględnie ogłuszyć¹⁷⁷. Wyjątek stanowi tylko dopuszczenie na terenie niektórych państw członkowskich do stosowania uboju rytualnego¹⁷⁸.

Kwalifikacje personelu zajmującego się przygotowaniem zwierząt do uboju oraz przeprowadzających go odgrywają istotną rolę w odpowiednim traktowaniu zwierząt. Prawodawca przewidział możliwość zaangażowania tylko personelu o odpowiednich kwalifikacjach¹⁷⁹. Czynności ubojowe wykonywane przez takie osoby obejmują poza ogłuszeniem, także uprzednie krępowanie zwierząt¹⁸⁰. W przypadku rzeźni w akcie zawarto przepisy szczególne, które odnoszą się do

¹⁷⁴ Dz. U. UE L, z 2009 r. nr 303 poz. 1.

¹⁷⁵ Art. 1 ust. 1 Rozporządzenia.

¹⁷⁶ Art. 3 Rozporządzenia.

¹⁷⁷ Art. 4 Rozporządzenia.

¹⁷⁸ Art. 4 ust. 4 Rozporządzenia.

¹⁷⁹ Art. 7 Rozporządzenia.

¹⁸⁰ Art. 8 i 9. Rozporządzenia.

budowy i wyposażenia rzeźni¹⁸¹, postępowaniem ze zwierzętami w tego typu obiektach¹⁸², monitorowanie czynności tam wykonywanych¹⁸³ oraz wymóg zatrudnienia pracownika odpowiedzialnego za dobrostan zwierząt¹⁸⁴. Ponadto każde państwo członkowskie zobowiązane zostało do zapewnienia niezależnych instytucji naukowych wydających m. in. rzeźniom zezwolenia na prowadzenie działalności, opinie naukowe w sprawie zasad dobrej praktyki¹⁸⁵.

3.3. Ochrona zwierząt gospodarskich w wybranych krajowych systemach prawnych.

3.3.1. Charakter pierwszych norm prawnych regulujących ochronę zwierząt w systemach prawnych wybranych państw

Pierwsze przepisy prawne regulujące ochronę zwierząt pojawiały się już w średniowieczu. Początkowo związane były one z kulturą łowiecką i obejmowały niektóre gatunki zwierząt, dlatego że prawo do polowania na nie traktowane było jako królewskie regalia¹⁸⁶. Tego typu obostrzenia funkcjonowały dość powszechnie w państwach europejskich¹⁸⁷, także w Polsce¹⁸⁸, jednakże miały charakter wyłącznie ochrony konserwatorskiej i dotyczyły wybranych zwierząt wolno żyjących. Natomiast rozwój humanitarnej ochrony zwierząt, także gospodarskich, przypadłał

¹⁸¹ Art. 14 Rozporządzenia.

¹⁸² Art. 15 Rozporządzenia.

¹⁸³ Art. 16 Rozporządzenia.

¹⁸⁴ Art. 17 Rozporządzenia.

¹⁸⁵ Art. 20 Rozporządzenia.

¹⁸⁶ Zob. szerzej: W. Radecki, *Zarys historii prawnej ochrony przyrody w Polsce*, [w:] J. Sommera [red.] *Prawne formy ochrony przyrody*, Warszawa 1990, s. 17 i nast.

¹⁸⁷ Zob. szerzej: W. Radecki, *Zarys...*, a także W. P. Marvin, *Hunting law and ritual in medieval english literature*, Cambridge 2006, s. 13-14, 29 i nast., 51 i nast. oraz 67 i nast.; J. Provost, *Sovereign meat: reassembling the hunter king from medieval forest law to the wedding of Sir Gawain and Dame Ragnelle*, [w:] R. P. Schiff, J. Taylor [red.] *The politics of ecology: land, life and law in medieval Britain*, Columbus 2016, s. 63 i nast.

¹⁸⁸ Zob. szerzej: J. Boć, E. Samborska-Boć, *Z dziejów polskiego prawodawstwa ochronnego*, [w:] J. Boć [red.], *Ochrona Środowiska*, Wrocław 2008, s. 12 i nast.

na wiek XIX, chociaż pewne jego początki widoczne były także we wcześniejszym prawodawstwie.

Z punktu widzenia tematyki niniejszej dysertacji znamienym jest, że pierwsze akty prawne dotyczące humanitarnej ochrony zwierząt przyjmowane były ze względu na potrzebę ochrony zwierząt gospodarskich. Już w 1635 roku irlandzki parlament przyjął akt prawny zatytułowany *An Act against Plowing by the Tayle, and pulling the Wooll off living Sheep*, czyli „Akt przeciwko oraniu pługiem przymocowanym do ogona oraz wrywaniu wełny żywym owcom”. Obie praktyki uznano za barbarzyńskie i niepotrzebne do osiągnięcia celu, ponieważ konia można zaprząć do pługa tak, aby wykonywał swoją pracę bez cierpienia, a owce można ostrzyć, co również jest mniej okrutne dla tych zwierząt. Oba sposoby postępowania ze zwierzętami były stosowane tradycyjnie przez gaelickie klany¹⁸⁹.

W społeczeństwach osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych powszechnie uznawano wyższość człowieka nad zwierzętami, a co za tym idzie akceptowano prawo do wykorzystywania zwierząt czy też zabijania ich. Mimo to, właśnie w wieku XIX na znaczeniu zyskiwały głosy potępiające narażanie zwierząt na nadmierne i zbędne cierpienie. Pierwotnym argumentem przemawiającym za niemoralnością działań skutkujących bólem i udręką zwierząt, była szkoda, jaką takie działanie wyrządza samemu sprawcy niegodnego postępowania ze zwierzęciem. Do takiego podejścia przyczyniła się zarówno etyka głoszona w dobie oświecenia przez J. Locke’a¹⁹⁰ jak i I. Kanta¹⁹¹. Według wspomnianych myślicieli ludzie co prawda nie mają obowiązków moralnych wobec zwierząt, a tylko wobec

¹⁸⁹ P. Beirne, *Against cruelty? Understanding the Act Against Plowing by the Tayle (Ireland, 1635)*, [w:] *Confronting animal abuse. Law, Criminology and human-animal relationship*, Plymouth 2009, s. 21 i nast.

¹⁹⁰ Zob. szerzej: B. Grabowska, *Współczucie dla zwierząt jako element edukacji oświeceniowej – na przykładzie Johna Locke’a i Mary Wollstonecraft*, „Humaniora. Czasopismo internetowe”, nr 3(19)/2017, s. 63 i nast.

¹⁹¹ Zob. szerzej: J. Birch, *The place of animals in Kantian ethics*, „Biology and philosophy”, nr 35 (8)/2020, <<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s10539-019-9712-0.pdf>>, dostęp: 08.09.2022 r.; Ch. M. Korsgaard, *Interacting with animals: a Kantian account*, [w:] T. L. Beauchamp, R. G. Frey [red.], *The oxford handbook of animal ethics*, Toronto 2011, s. 91 i nast.

siebie i innych ludzi, ale złe traktowanie zwierząt osłabia kondycję moralną człowieka, co może także rzutować na relację z interpersonalne.

Podejście Kanta do tematu postępowania ze zwierzętami oparte było na założeniu, że ludzie mają bezpośrednie obowiązki moralne tylko wobec innych istot zdolnych do myślenia. Z innych przesłanek wychodził J. Bentham, który głosił, że zdolność do odczuwania cierpienia jest wystarczająca, aby zwierzęta uczynić obiektami moralnych powinności¹⁹².

Stanowisko Benthama co do moralnych powinności człowieka wobec zwierząt, odmienne od wcześniej wiodących w tym temacie myśli Locke'a i Kanta, jest o tyle ważne, że propagowana przez niego myśl, że zwierzęta jako istoty zdolne do odczuwania cierpienia, są adresatami obowiązków moralnych ze strony ludzi, przeniknęła do moralności publicznej, a także stała się później wartością uznawaną przez prawodawców. Ugruntowanie benthamowskiej idei w społeczeństwie wiktoriańskiej Wielkiej Brytanii przejawiało się m.in. w publicznych demonstracjach przeciwko wiwisekcji¹⁹³, a także zakładanie pierwszych stowarzyszeń ochrony zwierząt¹⁹⁴. Przekonanie o konieczności ochrony zwierząt ze względu na ich zdolność do odczuwania cierpienia było fundamentem pierwszych brytyjskich aktów dotyczących postępowania ze zwierzętami, w dużej mierze gospodarskimi. Następnie analogiczne stanowisko zostało wyrażone także w aktach prawnych innych państwa oraz prawa międzynarodowego, także w Polsce, o czym szerzej w innych rozdziałach niniejszej dysertacji.

W Wielkiej Brytanii już w 1822 roku uchwalono *An Act to prevent the cruel and improper Treatment of Cattle* (Ustawa o zapobieganiu okrutnego i

¹⁹² Zob. szerzej: R. Franciscotti, *Animal mind and animal ethics: an introduction*, „The Journal of Ethics”, nr 11/2007, s. 239 i nast.

¹⁹³ Zob. szerzej: E. Patterson-Kane, G. C. Golab, *History, philosophies and concepts of animal welfare*, [w:] K. Bayne, P. V. Turner [red.], *Laboratory animal welfare*, Academic Press Inc., 2013, s. 1 i nast.

¹⁹⁴ Zob. szerzej: K. Shevelov, *For the love of animals: the rise of animal protection movement*, Nowy Jork 2008, s. 201 i nast.

nieodpowiedniego traktowania bydła), która była pierwszym aktem prawnym wprowadzającym ochronę zwierząt przed cierpieniem¹⁹⁵, a którą z perspektywy czasu można ocenić jako początek prawnej, humanitarnej ochrony zwierząt w Zjednoczonym Królestwie. Regulacje te były następnie udoskonalane przez liczne nowelizacje następujące kolejno w latach 1835, 1849, 1850, 1854, 1876 oraz 1879¹⁹⁶. Dowodzi to głębokiego zainteresowania społeczeństwa brytyjskiego epoki wiktoriańskiej kwestią ochrony zwierząt przed zbędnym cierpieniem.

W roku 1835 brytyjski parlament przyjął *the Cruelty of Animals Act* czyli ustawę przeciwko okrutnemu traktowaniu zwierząt. Ponownie przyczynkiem do przyjęcia tego aktu były powszechne bezduszne praktyki postępowania z bydłem, chociaż ostatecznie regulacje obejmowały także zakaz walk psów i kogutów, a także tzw. *bull-baiting*, czyli swoiste widowisko z udziałem psów i byków, które polegało na szczuciu psa tak, aby udało mu się ugryźć byka w szyję lub okolice głowy. Podobne krwawe „spektakle” urządzano z udziałem psów oraz niedźwiedzi i borsuków, które wskazany akt również zakazywał¹⁹⁷.

W XIX wieku próby prawnego zakazania okrutnego postępowania ze zwierzętami nie były tylko domeną Brytyjczyków. Przepięstwo znęcania się nad zwierzętami zostało spenalizowane już w pierwszym uchwalonym po zjednoczeniu Włoch kodeksie karnym, tzw. Kodeksie Zanardello z 1889 r. Art. 491 pod groźbą kary grzywny w wysokości 100 lirów zakazywał okrutnego traktowania, znęcania

¹⁹⁵ Zob. szerzej: M. Leth-Espensen, *Anti-Cruelty, Violence and the Law. Animal protection in early 19th-century England*, [w:] D. Lau, *Argos – Historical & Archaeological Animal Studies*, vol. 1, Uchte 2020, s. 125-134.

¹⁹⁶ Zob. szerzej: Historia zmian regulacji *Cruelty to Animals Act* dostępna na stronie prowadzonej przez Instytut Badań Historycznych, Uniwersytetu w Londynie, <<https://web.archive.org/web/20110527233204/http://www.animalrightshistory.org/>>, dostęp: 10.04.2021 r.

¹⁹⁷ Zob. szerzej: N. Schoon, *When baiting bears and bulls was legal...*, „Independent” z dnia 17 czerwca 1997, <<https://www.independent.co.uk/news/when-baiting-bears-and-bulls-was-legal-1256374.html>>, dostęp: 03.09.2022 r.

się nad zwierzętami, a także zmuszania do pracy ponad siły¹⁹⁸. W kontekście zwierząt gospodarskich należy zwrócić szczególnie uwagę na penalizację zmuszania do pracy ponad siły zwierzęcia. Prawodawca włoski już w tamtym czasie uznawał, że nadmierna eksploatacja zwierząt wykorzystywanych do pracy równoznaczna jest ze znęcaniem się.

3.3.2. Ochrona zwierząt gospodarskich w konstytucjach wybranych państw

Ochrona zwierząt w wielu państwach ma umocowanie konstytucyjne. Mimo to nadal do wyjątków należy zaliczyć przypadki wymienienia wprost zasady ochrony zwierząt w aktach tego rodzaju. Na świecie pierwsza konstytucyjna regulacja ochrony zwierząt została wyrażona w Konstytucji Indii z 1950 r. i dotyczyła bezpośrednio zagadnień ochrony zwierząt gospodarskich. W art. 48 prawodawca nałożył obowiązek na państwo, zgodnie z którym dąży ono do rozwijania rolnictwa i hodowli zwierząt zgodnej z nowoczesnymi i naukowymi wzorcami, a w szczególności podejmuje kroki zmierzające do zachowania i poprawy chowu krów i cieląt oraz innego bydła mlecznego oraz do zapobiegania ich ubojowi¹⁹⁹. Przepis ten nie powinien wzbudzać zdziwienia. Ze względu na zasady wiodącej religii w Indiach – Hinduizmu, bydło cieszy się szczególnym traktowaniem i uznawane jest za święte. W celu realizacji normy konstytucyjnej, wiele indyjskich stanów wprowadziło szereg restrykcyjnych przepisów dotyczących postępowania z bydłem i cielętami, chociaż wprowadzono także wyjątki dla wyznawców innych religii²⁰⁰.

¹⁹⁸ Zob. szerzej: N. V. Caporale, F. Delvino, *La tutela degli animali sulla dottrina e nella legislazione*, Macerata 2004, s. 5 i nast.

¹⁹⁹ Art. 48 Konstytucji Republiki Indii, Strona Sejmu RP <<https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2021/02/Konstytucja-Indii-tlumaczenie.pdf>>, dostęp: 08.08.2022 r.

²⁰⁰ Zob. szerzej: S. Chigateri, *Negotiating the 'sacred' cow: cow slaughter and the regulation of difference in India*, [w:] M. Mookherjee, *Democracy, religious pluralism and the liberal dilemma of accomodation*, Dordrecht 2011, s. 137 i nast.

Pierwszy raz w Europie idea prawnej ochrony zwierząt została wyrażona w konstytucji szwajcarskiej w 1992 roku²⁰¹. Kwestie związane z postępowaniem ze zwierzętami zostały uregulowane w dwóch artykułach. W art. 80 Konstytucji Federalnej Konfederacji Szwajcarskiej prawodawca wskazał, że to Federacja wydaje przepisy o ochronie zwierząt. Dotyczą one w szczególności chowu zwierząt i ich pielęgnacji, doświadczeń na zwierzętach i zabiegów na żyjących zwierzętach, użytkowania zwierząt, wwozu zwierząt i zwierzęcych wyrobów na teren Federacji, handlu zwierzętami i ich transportu, a także uboju zwierząt²⁰². Natomiast w art. 120 ust.2 tego aktu prawodawca ustanowił, że federacja wydaje przepisy o postępowaniu z nasieniem i materiałem genetycznym zwierząt, roślin i innych organizmów. Uwzględnia przy tym godność stworzenia, jak i bezpieczeństwo człowieka, zwierząt i środowiska oraz chroni genetyczną różnorodność zwierząt i rodzajów roślin²⁰³.

Postanowienia art. 80 możemy odnieść do zasady dobrostanu zwierząt, o której szerzej będzie mowa w rozdziale 4 niniejszej dysertacji. Natomiast art. 120 zawiera dość oryginalną normę. Pojęcie godności stworzenia, o którym mowa w tym artykule, zostało wprowadzone do konstytucji szwajcarskiej na mocy referendum krajowego, z poparciem trzech czwartych głosów. Koncepcja ta jest to o tyle ciekawa, że zazwyczaj systemy prawne są z natury rzeczy antropocentryczne. Nie powinno to budzić większego zdziwienia, ponieważ jako wytwory ludzkiej cywilizacji, tak zostały ukształtowane. Z pewnością pojęcie godności stworzenia pozostawia szerokie pole dla kwestii prawnej ochrony zwierząt. Jednak większość

²⁰¹ Zob. szerzej: N. K. Pedreson, *Detailed discussion of european animal welfare laws 2003 to present: explaining the downturn*, The Animal Legal and Historical Center <<https://www.animallaw.info/article/detailed-discussion-european-animal-welfare-laws-2003-present-explaining-downturn>> , [dostęp: 10.08.2022].

²⁰² Art. 80 Konstytucji Federalnej Konfederacji Szwajcarskiej, Strona Sejmu RP <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/szwajcaria.html>, dostęp: 08.04.2021 r.

²⁰³ Art. 120 ust 2 Konstytucji Federalnej Konfederacji Szwajcarskiej, tamże.

doktryny zgadza się, że w odróżnieniu od godności ludzkiej, godność stworzenia nie ma charakteru absolutnego²⁰⁴.

Godność zwierzęcia może nastroczać problemów w kontekście wykorzystywania zwierząt gospodarskich. W konstytucji Federacji Szwajcarii terminu godność używa się także w innym miejscu tego aktu - w stosunku do ludzi. Doktryna odrzuca jednak zrównywanie godności stworzeń z godnością ludzi i wskazuje, że należy je rozumieć w odmienny sposób. Podobieństwo obu rodzajów godności opiera się na koncepcji, że jest to pewna swoista i przyrodzona jakość. Ale godność zwierzęcia będzie z jednej strony opierała się na idei deryfikacji, czyli uznania, że zwierzę nie jest rzeczą, a czymś pomiędzy rzeczami a człowiekiem. Z drugiej natomiast strony – na imperatywie zaniechania, czyli powstrzymywania się od pewnych sposobów postępowania ze zwierzętami, ze względu na tę godność.²⁰⁵.

Również w art. 20a Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec wyrażona została zasada ochrony zwierząt. Artykuł ten stanowi, że państwo, w poczuciu odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń, chroni w ramach porządku konstytucyjnego naturalne warunki życia i zwierzęta poprzez ustawodawstwo, a stosownie do ustaw i prawa, przez władzę wykonawczą i wymiar sprawiedliwości²⁰⁶. Tu, w odróżnieniu od omawianej wcześniej konstytucji szwajcarskiej, prawodawca nie przesądza o statusie zwierząt, ale wskazuje wprost, że zwierzęta podlegają ochronie prawnej. Natomiast zobowiązanie to spoczywa na Republice Federalnej Niemiec.

Zasadę ochrony zwierząt do konstytucji niemieckiej włączono w 2002 roku. Wcześniej oczywiście obowiązywały w niemieckim systemie prawnym regulacje chroniące zwierzęta, zawarte głównie w postaci ustawy o ochronie zwierząt, ale

²⁰⁴ Zob szerzej M. Michel, E. Schneider Kayasseh, *The legal situation of animals in Switzerland: two steps forward, one step back – many steps to go*, „Journal of animal law”, nr 7/2011, s. 1 i nast.

²⁰⁵ Tamże.

²⁰⁶ Art. 20a Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec, Strona Sejmu RP <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/niemcy.html>>, dostęp: 08.04.2021 r.

część z nich stała w sprzeczności z niektórymi zasadami konstytucyjnymi. Dlatego aby nadać zasadzie prawnej ochrony zwierząt większe znaczenie, zdecydowano o włączeniu jej do konstytucji. Wiodące stanowisko w doktrynie łączy przede wszystkim konstytucyjną zasadę ochrony zwierząt z zapewnieniem im odpowiedniego dobrostanu²⁰⁷. Dlatego zdaje się, że ma to fundamentalne znaczenie dla sytuacji prawnej zwierząt gospodarskich i otwiera furtkę do wprowadzania wyższego standardu dobrostanu zwierząt, niż ten który wynika z przepisów Unii Europejskiej.

Często ochrona zwierząt w konstytucjach poszczególnych państw łączona jest z ochroną środowiska. Przemawiają za tym pewne argumenty. Nie ulega przecież wątpliwości, że zwierzęta są elementem ziemskiej fauny. Podział na gatunki wolno żyjące oraz udomowione nie wpływa przecież na przynależność wszystkich zwierząt do świata przyrody. Zagadnienie ochrony zwierząt jest też postrzegane jako blisko związane z ochroną środowiska²⁰⁸. W taki sposób konstytucyjne podstawy ochrony zwierząt wywodzi się np. z konstytucji włoskiej.

Art. 9 Konstytucji Republiki Włoskiej stanowi, że Republika wspiera rozwój kultury i badania naukowe oraz techniczne. Chroni krajobraz i dziedzictwo historyczne oraz artystyczne narodu²⁰⁹. Pomimo że w tym przepisie nie występują określenia takie jak „ochrona środowiska”, czy „ochrona zwierząt”, to ze względu na tradycję wykładniczą włoskiej doktryny artykuł ten stanowi konstytucyjną podstawą zarówno dla ochrony środowiska, jak i ochrony zwierząt²¹⁰. Od lat trwa też w doktrynie włoskiej dyskusja nad nowelizacją tego przepisu i wprowadzeniem

²⁰⁷ Zob. szerzej: E. Verniers, The impact of including animals in the constitution – Lessons learned from the German animal welfare state objective, „Global Journal of Animal Law”, nr 8/2020, s. 1 i nast.

²⁰⁸ Zob. szerzej: T. Pietrzykowski, *Moralność publiczna a konstytucyjne podstawy ochrony zwierząt*, „Studia Prawnicze” nr 1/2019, s. 5-26.

²⁰⁹ Art. 9 Konstytucji Republiki Włoskiej, < <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/wlochy.html>>, dostęp: 08.04.2021 r.

²¹⁰ Zob. szerzej: F. Resigno, *L'istrumenti della dignita animale in costituzione: uno scenario di „fantadiritto”?*, [w:] S. Castignione, L. Lombardi Vallauri, *Trattato di Biodiritto. La questione animale*, Mediolan 2012, s.267 i nast.

do niego także obowiązku środowiska naturalnego, ale także przejawiania szacunku do zwierząt²¹¹.

3.3.3. Definicja zwierząt gospodarskich w systemach prawnych wybranych państw

W rozdziale pierwszym została omówiona definicja zwierząt gospodarskich, która występuje w polskim systemie prawa. Wspomniano tam także, że nie istnieje definicja zwierząt gospodarskich w prawodawstwie unijnym. Zatem w poszczególnych Państwach Członkowskich różnie rozumie się pojęcie zwierząt gospodarskich. W języku niemieckim odpowiednikiem terminu „zwierzęta gospodarskie” jest określenie „die Nutztiere”. Pojęcie to poruszane jest w niemieckim orzecznictwie oraz doktrynie dotyczącej § 833 BGB²¹², który reguluje odpowiedzialność właściciela zwierząt.

Odpowiedzialność tą zgodnie z § 833 BGB prawodawca niemiecki uregulował w następujący sposób: jeżeli zwierzę zabije osobę lub uszkodzi ciało lub dokona uszczerbku na zdrowiu osoby lub na przedmiocie, osoba trzymająca zwierzę jest zobowiązana do zadośćuczynienia osobie poszkodowanej za powstałą szkodę. Obowiązek wypłaty odszkodowania nie ma zastosowania, jeżeli szkodę wyrządziło zwierzę domowe, które ma służyć pracy zawodowej, zatrudnieniu lub utrzymaniu właściciela zwierzęcia, a właściciel zwierzęcia dochowuje opieki wymaganej w ruchu drogowym podczas nadzorowania zwierzęcia, albo szkoda również powstała, gdyby ta opieka była wykonywana.

Zarówno w polskim²¹³, jak i niemieckim systemie prawnym prawodawcy przewidzieli odpowiedzialność właściciela za szkody wyrządzone przez jego zwierzęta. W niemieckim kodeksie cywilnym przewidziano jednak ograniczenie tej odpowiedzialności. W przypadku, gdy szkody dokonało zwierzę wykorzystywane

²¹¹ Zob. szerzej: L. Boscolo Contadin, *La tutela giuridica degli animali e il loro valore come categoria protetta*, Mediolan 2017, s. 9 i nast.

²¹² §833 Bürgerliches Gesetzbuch, niemiecki kodeks cywilny, dalej jako: BGB.

²¹³ Art. 431 k.c.

do pełnienia obowiązków zawodowych, pracy zarobkowej lub szeroko pojętego utrzymania właściciela zwierzęcia, a ponadto opiekun odpowiednio zwierzę nadzorował lub szkoda powstałaby pomimo takiego nadzoru, to właściciel zwierzęcia nie ma obowiązku wypłaty odszkodowania. W przypadku określonej w niniejszym akapicie kategorii zwierząt, przedstawiciele niemieckiej doktryny posługują się pojęciem „die Nutztiere”²¹⁴.

Pod tym pojęciem rozumie się zwierzęta domowe które są utrzymywane bezpośrednio do produkcji rolnej lub innej pracy zarobkowej. Ponadto zwierzęta, które pośrednio służą pracy rolniczej, są także uznawane za zwierzęta gospodarskie. Do tej kategorii zwierząt zalicza się zarówno tradycyjne rozumiane zwierzęta gospodarskie takie jak: bydło, trzoda chlewna, kury, kaczki, kozy, konie, ale także strusie, a nawet psy i koty jeśli pełnią użyteczną rolę w gospodarstwie rolnym, taką jak stróżowanie czy wyłapywanie gryzoni²¹⁵. Przy czym klasyfikując zwierzę jako gospodarskie, należy wziąć pod uwagę ogólny cel nadany zwierzęciu przez jego opiekuna. W przypadku zwierząt, które mogą być uznane zarówno jako zwierzęta gospodarskie, jak i takie, które utrzymuje się jako towarzysza człowieka, jak np. konie, liczy się główny cel, do którego zwierzęta przeznaczone²¹⁶. Chociaż koń tradycyjnie uznawany jest jako zwierzę gospodarskie, to w przypadku gdy wykorzystuje się go głównie do rekreacyjnej i sportowej jazdy w ramach klubu jeździeckiego, nie może zostać zakwalifikowany do tej grupy zwierząt użytkowych²¹⁷. Zatem determinujące znaczenie przy klasyfikacji zwierząt do poszczególnych grup będzie miał cel, w jakim człowiek zdecyduje się je wykorzystywać.

²¹⁴Zob. szerzej: Tierhalterhaftung – Nutztier, anwalt24.de, <https://www.anwalt24.de/lexikon/tierhalterhaftung_-_nutztier>, dostęp: 12.08.2022 r.

²¹⁵ Tamże.

²¹⁶ OLG Kolonia 07.02.2018 - 5 U 128/16, <<https://dejure.org/dienste/vernetzung/rechtsprechung?Gericht=OLG%20K%F6ln&Datum=07.02.2018&AktENZEICHEN=5%20U%20128/16>>, dostęp: 12.08.2022.

²¹⁷ BGH 21.12.2010 - VI ZR 312/09, <https://www.anwalt24.de/urteile/bgh/2010-12-21/vi-zr-312_09#>, ,
dostęp: 12.08.2022.

Wskazać też należy, że doktryna niemiecka odmiennie traktuje pojęcie zwierząt domowych, niż polski prawodawca. W art. 4 pkt 17 u.o.z. zawarto definicję zwierząt domowych. Zgodnie z nią do tej grupy zaliczymy takie zwierzęta, które tradycyjnie przebywają wraz z człowiekiem w jego domu lub innym odpowiednim pomieszczeniu, a utrzymywane są w charakterze towarzysza człowieka. W tym przypadku ustawodawca zdecydował się na wyszczególnienie tej kategorii zwierząt przez wskazanie na funkcję, jaką pełnią dla człowieka. Natomiast w przypadku doktryny niemieckiej, która określa zwierzęta gospodarskie jako te zwierzęta domowe, których praca jest wykorzystywana w gospodarstwie rolnym lub które są wykorzystywane do produkcji niektórych dóbr, m.in. środków spożywczych, chodzi bardziej o takie gatunki zwierząt, które na przestrzeni lat uległy procesowi domestyfikacji.

We włoskim systemie prawa co prawda również nie istnieje definicja legalna zwierząt gospodarskich, ale przedstawiciele doktryny włoskiej rozważając problematykę związaną ze zwierzętami gospodarskimi (po włosku: „*gli animali da reddito*”), wskazują na definicję zawartą w Decreto Legislativo 26 marzo 2001, n. 146 w art. 1 ust. 2 lit. a.²¹⁸²¹⁹ Definicja ta odwołuje się z kolei do zawartej w dyrektywie Rady 98/58/WE z dnia 20 lipca 1998 r. dotycząca ochrony zwierząt hodowlanych definicji zwierząt rozumianych jako: „każde zwierzę, w tym ryby, gady i płazy, hodowane lub utrzymywane do produkcji środków spożywczych, wełny, skór, futer lub do innych celów rolniczych”.

Również prawodawca włoski nie zdecydował się zdefiniować omawianego pojęcia poprzez enumeratywne wyliczenie poszczególnych rodzajów i gatunków zwierząt. Doktryna odwołuje się do definicji zwierząt gospodarskich, która wskazuje na pewne funkcje jakie te zwierzęta pełnią w życiu człowieka. Zatem zdaje się, że to właśnie człowiek decyduje o „przeznaczeniu” danego zwierzęcia. Tym

²¹⁸ Decreto Legislativo 26 marzo 2001 Attuazione della direttiva 98/58/CE relativa alla protezione degli animali negli allevamenti, GU n. 95 del 24 aprile 2001.

²¹⁹ Zob. np. L. B. Contadin, *Il benessere degli animali da reddito* [w:] La tutela giuridica degli animali e il loro valore come categoria protetta, Mediolan 2017, s. 65 i nast.

bardziej, że we włoskiej doktrynie, podobnie jak w Polsce, rozróżnia się zwierzęta gospodarskie („*gli animali da reddito*”), jak i takie, które trzyma się ze względu na odczuwany przez człowieka sentyment („*gli animali d’affezione*”), jako domowego pupila²²⁰.

Niewątpliwie zarówno w Niemczech, we Włoszech, jak i w Polsce zwierzęta gospodarskie należą do zwierząt traktowanych użytkowo, a konkretyzując, chodzi o zwierzęta których praca jest wykorzystywana w gospodarstwie rolnym, albo które chowa się z przeznaczeniem na pozyskiwanie produktów pochodzenia zwierzęcego. Dlatego doktryna niemiecka i włoska definiując pojęcie zwierząt gospodarskich zdecydowały się na odróżnienie tej grupy zwierząt od innych przez specyfikację funkcji przez nie pełnionych. W Polsce prawodawca zdecydował się na wskazanie na poszczególne gatunki i grupy zwierząt, które uznaje się za gospodarskie. Nie mniej jednak przy doborze tych zwierząt również kierował się funkcjami, jakie tradycyjnie i kulturowo nadaje się zwierzętom wskazanym enumeratywnie w definicji. I to ona będzie przesądzać o ostatecznym zaklasyfikowaniu zwierzęcia do danej grupy zwierząt, bo nie stoi nic na przeszkodzie, żeby dane zwierzę, które jest przedstawicielem gatunku zwierząt gospodarskich, np. konia, potraktować jako zwierzę domowe poprzez zmianę roli, jaką pełni dla człowieka²²¹.

²²⁰ Zob. szerzej: S. Castignione, *Da „buoni da mangiare” a „buoni da pensare” e a... „buoni da amare”*, [w:] S. Castignione, L. Lombardi Vallauri, *La questione animale*, Mediolan 2012, s. 117 i nast.

²²¹ Zob. szerzej: J. Goździewicz-Biechońska, E. Jachnik, *Legal status of the animal as a determinant of its humanitarian protection*, „*Studia Iuridica Lublinensia*”, nr 3(30)/2021, s. 67 i nast.

Rozdział 4. Prawna ochrona dobrostanu zwierząt gospodarskich

4.1. Pojęcie dobrostanu zwierząt gospodarskich

4.1.1. Pojęcie dobrostanu zwierząt w naukach przyrodniczych

W połowie lat 60. XX wieku w Wielkiej Brytanii opinią publiczną wstrząsnęła książka R. Harrison *Animal Machines*, która traktowała o sposobach postępowania ze zwierzętami w chowie przemysłowym. W odpowiedzi na oczekiwania społeczeństwa, co do poprawy losu zwierząt na fermach wielkostatnych, powołano parlamentarną, ekspercką komisję Brambella, której zadanie było przeanalizowanie sytuacji zwierząt gospodarskich oraz ustalenie dla nich minimalnych warunków bytowych²²². W efekcie prac komisji pierwszą definicję dobrostanu zwierząt sformułował brytyjski zoolog R. Brambell. Stwierdził, że dobrostan zwierząt to termin opisujący mierzalną jakość życia żywych zwierząt w określonym czasie²²³.

Na podstawie raportu Brambella Rada Dobrostanu Zwierząt brytyjskiego rządu opracowała Kodeks Dobrostanu Zwierząt Gospodarskich. Zamieściła w nim tzw. „pięć wolności”, które przysługują zwierzętom. Wolności te stanowią podstawę dobrostanu zwierząt. Zalicza się do nich:

- a) Wolność od głodu i pragnienia poprzez zapewnienie łatwego dostępu do wody i optymalnej diety, zapewniającej zdrowie oraz wigor;
- b) Wolność od dyskomfortu poprzez zapewnienie odpowiednich warunków środowiskowych;
- c) Wolność od bólu, urazów i chorób, dzięki odpowiedniej profilaktyce lub szybkiej diagnostyce i leczeniu;

²²² Zob. szerzej: A. Elżanowski, *Czym jest i czym nie jest dobrostan*, [w:] H. Mamzer (red.) *Dobrostan zwierząt. Różne perspektywy*, Gdańsk 2018, s. 51 i nast.

²²³ Zob. M. Gębska, B. Gołębiowska, A. Grontkowska, *Dobrostan zwierząt...*, s. 16 i nast.

- d) Wolność do przejawiania naturalnych zachowań, poprzez zapewnienie wystarczającej przestrzeni, odpowiednich udogodnień i odpowiedniego towarzystwa, szczególnie własnego gatunku;
- e) Wolność od strachu i stresu, poprzez zapewnienie warunków i leczenia, które pozwolą uniknąć cierpienia psychicznego²²⁴.

Wolności skonstruowano w taki sposób, że cztery z nich stanowią wolności od negatywnych bodźców, a jedna jest wolnością do działania, przejawiania pewnych zachowań. Z punktu widzenia zwierzęcia można by je określić odpowiednio jako wolności bierne oraz jedną czynną. Chociaż wymienia się ich pięć, to tak naprawdę dotyczą one ośmiu czynników, warunków, które muszą zostać spełnione, aby w ogóle można było mówić o dobrostanie zwierząt. Podkreślić jednak trzeba, że charakteryzują się one wysokim poziomem uogólnienia ze względu na to, że dotyczą wszystkich gatunków zwierząt, które mogą pozostawać w pieczy człowieka.

Pięć wolności zwierząt tworzy bardzo ważny punkt odniesienia w dyskursie na temat dobrostanu zwierząt. Odwołują się do nich przedstawiciele różnych nauk. Zapoznając się także z dotychczasowymi rozważaniami nad prawnymi aspektami dobrostanu zwierząt zauważyć można zdecydowaną tendencję do powoływania się na wspomniane wolności przysługujące zwierzętom²²⁵. Wskazuje się wręcz, że owe wolności zdominowały generalnie i globalnie debatę o dobrostanie zwierząt²²⁶. Nie

²²⁴ Farm Animal Welfare Council, *Farm animal Welfare in Great Britain: past, present and future*, październik 2009, www.gov.uk
<https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/319292/Farm_Animal_Welfare_in_Great_Britain_-_Past_Present_and_Future.pdf>, dostęp: 21 grudnia 2020.

²²⁵ Zob. M. Górski, J. Miłkowska-Rębowska, op. cit., s. 260; E. Sirsi, *Il benessere degli animali nel trattato di Lisbona*, [w:] „Rivista di Diritto Agrario”, 2011, nr 2, s. 224; I. Lipińska, *Z prawnej problematyki dobrostanu zwierząt gospodarskich*, „Przegląd Prawa Rolnego”, 2015, nr 1 (16), s. 64.

²²⁶ Zob. szerzej: S. P. McCulloch, *A critique of FAWC's Five Freedoms as a framework for the analysis of animal welfare*, „Journal of Agricultural and Environmental Ethics”, 2013, nr 5 (26), s. 959 i nast.

sposób zatem pominąć tego wątku w rozważaniach zawartych w niniejszym rozdziale, przy próbie ustalenia znaczenia pojęcia dobrostanu zwierząt.

W zootechnice dobrostan zwierząt określa się jako zapewnienie zwierzętom optymalnych dla danego gatunku warunków bytowania. Składają się na nie prawidłowe rozwiązania techniczne pomieszczeń i stanowisk, a także odpowiedni mikroklimat pomieszczeń²²⁷. Tak rozumiany dobrostan wpływa z jednej strony na samopoczucie i żywotność, a z drugiej na ich wydajność w kontekście ekonomiki produkcji²²⁸. Definicja ta odnosi się wyłącznie do zapewnienia zwierzętom warunków bytowych właściwych dla poszczególnych gatunków zwierząt. W takim rozumieniu dobrostan nie oznacza stanu fizycznego bądź też mentalnego zwierzęcia, a tylko na niego wpływa.

Podkreślić należy, że dobrostan zwierząt nie oznacza tylko braku chorób i zranień w sensie fizycznym. W rozważaniach nad ideą dobrostanu zwierząt należy także wziąć pod uwagę aspekty psychiczne i emocjonalne, a potrzeby zwierząt oceniać z ich perspektywy, a nie z punktu widzenia człowieka²²⁹. Na gruncie aktualnej wiedzy wielu naukowców zgadza się co do tego, że zwierzęta przejawiają uczucia, np. strach czy frustrację. Znaczna część badaczy wskazuje nawet, że ta właściwość jest najważniejszym elementem dobrostanu²³⁰.

Początkowo lekarze weterynarii oraz hodowcy zwierząt oceniali dobrostan przez pryzmat zdrowia fizycznego zwierząt oraz czynników środowiska fizycznego, powiązanego z warunkami bytowymi. Jak wskazuje się w literaturze, taka ocena może być niepełna, a jej wynik nieprawdziwy. Możliwa jest bowiem sytuacja, w której stan psychiczny zwierzęcia jest niezadowolający, a stan fizyczny bardzo dobry, ponieważ zapewniły to genetyka oraz warunki środowiskowe²³¹. Dlatego

²²⁷ Zob. H. Pawlak, M. Lipiński, *Dobrostan zwierząt* [w:] *Leksykon zootechniczny*, Poznań 2016, s. 41.

²²⁸ Ibidem.

²²⁹ Zob. szerzej: J. R. Mroczek, *Dobrostan zwierząt jako element retardacji przekształcania zasobów w produkcji zwierzęcej*, „Inżynieria Ekologiczna”, 2013, nr 34, s.183.

²³⁰ Zob. M. Gębska, B. Gołębiewska, A. Grontkowska, *Dobrostan zwierząt...*, s. 14 i nast.

²³¹ Ibidem.

współcześnie zyskują na popularności definicje dobrostanu zwierząt, które wykraczają poza sam stan fizyczny. Było to już zresztą postulowane w raporcie komisji Brambella i pierwszej definicji dobrostanu zwierząt.

Według Światowej Organizacji Zdrowia Zwierząt (OIE) dobrostan zwierząt jest zagadnieniem złożonym, wieloaspektowym, o charakterze zarówno międzynarodowym, jak i krajowym problem polityki publicznej o wymiarze naukowym, etycznym, gospodarczym, prawnym, religijnym i kulturowym, a także z ważnymi implikacjami dla polityki handlowej. Jest to odpowiedzialność, która musi być podzielona między rządy, społeczności, osoby, które posiadają zwierzęta, opiekują się nimi i wykorzystują je, społeczeństwo obywatelskie, instytucje edukacyjne, weterynarzy i naukowców²³².

Rozważania na temat czym jest dobrostan zwierząt zawsze dotykają także kwestii warunków bytowych, w których zwierzęta są utrzymywane. Budzić to może pytanie, jaka istnieje zależność pomiędzy warunkami chowu zwierząt, a ich dobrostanem.. J. W. Yates oraz D. C. J. Main²³³ w swoim opracowaniu wskazują, że dobrostan zależy od warunków bytowania oraz stanu fizycznego badanego podmiotu (zwierzęcia). Owe okoliczności, od których zależy dobrostan, można nazwać czynnikami dobrostanu, które są odbierane przez zwierzę jako doznania pozytywne lub negatywne. Dobrostan może być zatem postrzegany jako skutek oddziaływania wielu czynników²³⁴.

W naukach biologicznych pod pojęciem dobrostan rozumie się także jako stan osobnika w relacji do środowiska, w którym przebywa²³⁵. Przy próbie oceny

²³²World Organisation for Animal Health, *Global Animal Welfare Strategy*, maj 2017, <<https://www.oie.int/app/uploads/2021/03/en-oie-aw-strategy.pdf>>, dostęp: 10 maja 2021 r.

²³³ Zob. szerzej: J. W. Yeates, D. C. J. Main, *Assessment of of positive welfare: a review*, „The Veterinary Journal”, 2008, vol. 175, s. 293 i nast.

²³⁴ Zob. szerzej: A. Elżanowski, *Czym jest i czym nie jest dobrostan*, [w:] H. Mamzer (red.), *Dobrostan zwierząt. Różne perspektywy*, Gdańsk 2018, s. 51 i nast.

²³⁵ Zob. szerzej: D. M. Broom, *Animal welfare: concepts and measurement*, „Journal of Animal Science”, 1991, vol. 69, s. 4167 i nast.

dobrostanu zwierząt należy pamiętać, że mają one pewne swoje potrzeby, które muszą być zaspokojone. Motywują one zwierzę do podjęcia działania w celu jej zaspokojenia. Możliwości takiej aktywności są limitowane przez środowisko i to co się w nim znajduje. Gdy nie będzie możliwości zaspokojenia takiej potrzeby to zwierzę odbierze to jako bodziec negatywny - stres. Konsekwencjami długotrwałe odczuwanego stresu mogą być nietypowe dla gatunku zachowanie, osłabienie systemu odpornościowego, choroby, czy przedwczesna śmierć²³⁶.

Dla ułatwienia oceny dobrostanu zwierząt gospodarskich Donald. M. Broom zaproponował wskaźnik, który pokazuje kiedy dobrostan zwierząt jest niewystarczający. Wskazał on dwa rodzaje wskaźników niskiego dobrostanu zwierząt. Pierwszy rodzaj manifestuje obserwatorowi, że zwierzę nie radzi sobie w danym środowisku, w tym sensie, że nie zaspokaja swoich potrzeb. Natomiast drugi wskazuje na wysiłek i zakres indywidualnych prób zwierzęcia w radzeniu sobie z otaczającym środowiskiem w celu odpowiedzi na pojawiające się potrzeby. Do pierwszej kategorii wskaźników należą m.in.: wyższa śmiertelność, mniejsza liczba wydawanego na świat potomstwa, niższa waga urodzeniowa wydawanego potomstwa, podatność na zapadanie na choroby, zmniejszenie mleczności, mniejszy przyrost wagi. Natomiast wśród czynników drugiej kategorii można wymienić m.in.: nieprawidłowe tętno, obecność we krwi hormonów produkowanych w korach nadnerczy (głównie kortyzolu), zmiany w mózgu oraz w zachowaniu – tzw. stereotypie²³⁷.

4.1.2. Pojęcie dobrostanu zwierząt w naukach ekonomicznych, prawnych i innych naukach społecznych

Współcześnie, pojęcie dobrostanu zwierząt w naukach społecznych można rozpatrywać w sposób bardzo kompleksowy. Na przykład H. Mamzer proponuje dobrostan rozumieć jako „złożoną dynamiczną relację o procesualnym charakterze,

²³⁶ Ibidem.

²³⁷ Zob. szerzej: D. M. Broom, *Indicators of poor welfare*, „British Veterinary Journal”, 1986, vol. 142, s. 524 i nast.

zachodząca pomiędzy płaszczyznami funkcjonowania osobnika: psychiczną, somatyczną, behawioralną, społeczną i emocjonalną, modyfikująca się pod wpływem zmiennej sytuacji oraz wynikająca z potrzeb gatunkowych i indywidualnych, kształtowanych przez zapis genetyczny, aktywność własną i doświadczenie oraz wpływy zewnętrzne”²³⁸.

Zagadnienie dobrostanu zwierząt można rozpatrywać także z ekonomicznego punktu widzenia. Mianowicie, zwierzęta są traktowane jako pewien zasób, czynnik wytwórczy przedsiębiorstwa. Takie spojrzenie na zwierzęta jest bardzo utylitarne, ponieważ przypisuje się im pewną wartość tylko dlatego, że ze względu na ich umiejętne wykorzystanie wypracuje się jakiś ekonomiczny zysk²³⁹. Z tego punktu widzenia dobrostan zwierząt powinien zostać zachowany w sposób optymalny, tak aby z pozostających w dobrym zdrowiu i kondycji zwierząt gospodarskich, uzyskać jak najlepsze produkty lub wydajną pracę. Wydaje się zatem, że w takim ujęciu humanitaryzm pozostaje kwestią drugoplanową i jest swego rodzaju narzędziem do osiągnięcia ekonomicznego efektu. W takim pragmatycznym podejściu stosuje się humanitarne podejście do zwierząt na tyle, na ile wpływa to na ich kondycje, a przez to pośrednio na produkt. Innymi słowy, z punktu widzenia takiego podejścia najważniejsze jest pozyskanie jak największej ilości produktów oczekiwanej jakości i to jest zarazem główna przyczyna dbania o dobrostan.

Prowadząc rozważania na temat dobrostanu zwierząt, można zauważyć, że są one płaszczyzną spotkania koncepcji ekonomicznych i etycznych: zwierzęta mają wartość użytkową dla konsumenta (rozumienie ekonomiczne), a ich dobrostan jest wartością etyczną. Jest on także w pewnym sensie częścią składową produktów pochodzenia zwierzęcego (lub żywych zwierząt, jeśli stanowią produkt rozumiany jako przedmiot obrotu na rynku), który może wpływać na jakość wytworzonego produktu. Cieszy się z tej wartości nadaje podejście konsumentów, szczególnie tych,

²³⁸ Zob. H. Mamzer, *Pojęcie dobrostanu zwierząt jako kategoria transgraniczna*, „Poznańskie Zeszyty Humanistyczne”, 2016, nr XXIX, s. 5 i nast.

²³⁹ Zob. szerzej: M. Gębska, B. Gołębiowska, A. Grontkowska, *Dobrostan zwierząt...*, Warszawa 2018, s. 21 i nast.

którzy chętnie wybierają produkty pochodzenia zwierzęcego wytworzone z dbałością o zachowanie dobrostanu, gdyż upatrują taki wybór za pewne dobro moralne²⁴⁰. Pojęcie dobrostanu zwierząt jest bowiem obecne także w debacie publicznej i świadomości konsumentów²⁴¹.

Można w tym miejscu postawić następujące pytanie: jaki charakter ma zasada dobrostanu zwierząt w systemie prawnym? Polski Trybunał Konstytucyjny w wyroku z dnia 10 grudnia 2014 r. w sprawie uboju rytualnego²⁴² uznał, że dobrostan zwierząt należy traktować tylko jako przesłankę ekonomiczną. Prawdą jest, że zachowanie dobrostanu zwierząt gospodarskich związane jest z uzyskaniem lepszych wyników produkcji. Na przykład ograniczenie bólu i stresu zwierząt podczas ich uboju powoduje uzyskanie mięsa lepszej jakości²⁴³. Jednakże patrzeć na tę zasadę tylko w sposób utylitarny jest pewnym przeinaczeniem rzeczywistości.

Współczesny nurt ochrony zwierząt zrywa z uzasadnieniem swoich celów wyłącznie przesłankami pragmatycznymi, ekonomicznymi, mającymi swoje korzenie w antropocentrycznej wizji świata. Nie chroni się zwierząt tylko ze względu na ich użyteczność w stosunku do człowieka. Zwierzętom przypisuje się pewnego rodzaju status moralny, czy to po prostu ze względu na ich zdolność do odczuwania cierpienia, czy to z racji obowiązków człowieka wynikających z owej właściwości zwierząt²⁴⁴. Dlatego zauważyć należy, że stwierdzenie Trybunału Konstytucyjnego, zawarte we wspomnianym w poprzednim akapicie wyroku, dotyczące charakteru dobrostanu zwierząt, jest dość zaskakujące.

²⁴⁰ Ibidem.

²⁴¹ Zob. szerzej: J. Żychlińska-Buczek, E. Sowula-Skrzyńska, G. Skrzyński, M. Nędzi, *Dobrostan a wyposażenie obór*, [w:] W. Romaniuk (red.), *Problemy intensyfikacji produkcji zwierzęcej z uwzględnieniem poprawy struktury obszarowej gospodarstw rodzinnych, ochrony środowiska i standardów UE*, Warszawa 2011, s. 214 i nast.

²⁴² Sygn. akt K 52/13, OTK-A 2014/11/118.

²⁴³ Zob. szerzej: S. Mroczkowski, A. Frieske, op. cit., s.58.

²⁴⁴ Zob. szerzej: Ł. Smaga, *Ochrona humanitarna zwierząt*, Białystok 2010, s. 38-62.

Pomimo że, prawodawca nie przyjął kompleksowych, szczegółowych uregulowań kwestii ochrony zwierząt gospodarskich, co być może będzie w przyszłości konieczne, to jednak sama kwestia dobrostanu zwierząt gospodarskich unormowana została w najbardziej szczegółowy sposób ze wszystkich aspektów ochrony tej grupy zwierząt.²⁴⁵ W prawdziwe pojęcie „dobrostanu zwierząt” nie jest zdefiniowane w żadnym akcie prawa europejskiego, choć termin ten jest co raz częściej używany zarówno przez prawodawcę europejskiego, prawodawców poszczególnych państwa członkowskich jak i przedstawicieli doktryny podejmujących refleksję nad prawną ochroną zwierząt. Europejska Konwencja o Ochronie Zwierząt Gospodarskich i Hodowlanych z 1976 r. określiła dobrostan jako wypełnienie specyficznych, gatunkowych potrzeb zwierząt z zakresu fizjologii, etologii i zdrowia.

Prawodawca europejski posługuje się wprost terminem „zasada dobrostanu zwierząt” w art. 13 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej²⁴⁶. Jak zauważył M. Górski, już sama budowa TFUE wskazuje na rangę omawianej zasady. Umiejscowiona została ona bowiem w części TFUE przeznaczonej zasadom ogólnym, które z jednej strony formułują główne wartości prawodawcy, a z drugiej określają założenia, które zamierza zrealizować Unia Europejska²⁴⁷. Zgodnie z TFUE Unia Europejska i państwa członkowskie ustanawiając oraz następnie wcielając w życie między innymi Wspólną Politykę Rolną, powinny w pełni uwzględniać wymagania w zakresie dobrostanu zwierząt.

Ponadto potrzeba odpowiedniego unormowania kwestii dobrostanu zwierząt przejawia się także w dwóch przyjętych dotychczas Strategiach w zakresie ochrony i dobrostanu zwierząt – uchwalanych w czteroletnich perspektywach na okres 2006-

²⁴⁵ Zob. szerzej: A. Tomańska, *Prawo weterynaryjne. Odpowiedzialność cywilna lekarza weterynarii. Status zwierząt*, Łódź 2018, s. 21 i nast.

²⁴⁶ Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz. U. 2004, nr 90, poz. 864/2 ze zm.

²⁴⁷ Zob. szerzej: M. Górski, J. Miłkowska-Rębowska, *Komentarz ...*, Warszawa 2012, s. 261.

2010²⁴⁸ oraz 2012-2015²⁴⁹. Chociaż obie strategie zostały przyjęte w formie rezolucji Parlamentu Europejskiego i nie mają mocy prawnie wiążącej, to wyrażone w nich potrzeby i wartości związane z chowem i hodowlą zwierząt są aprobowane przez wszystkie państwa członkowskie, czego wyrazem są przepisy prawne przyjęte we wskazanych wcześniej aktach, jak np. rozporządzenie dotyczące ochrony zwierząt podczas transportu²⁵⁰ czy dyrektywa dotycząca ochrony zwierząt wykorzystywanych w celach naukowych²⁵¹.

Wymienione w poprzednich akapitach akty nie wyczerpują oczywiście katalogu regulacji dotyczących dobrostanu zwierząt. Wskazane zostały tylko te, które mają najistotniejsze znaczenie z punktu widzenia niniejszego opracowania. Mimo to, wyraźnie widoczna jest waga jaką prawodawca przypisuje zagadnieniu dobrostanu zwierząt. Niewątpliwie znaczny wpływ na taki stan rzeczy ma rosnąca od połowy minionego wieku popularność idei szeroko pojętych praw zwierząt. Zauważyć należy także, że zwiększa się świadomość konsumenta europejskiego. W 2007 roku ponad 60% Europejczyków była skłonna zmienić miejsce zwyczajnego zaopatrywania swojego gospodarstwa domowego, aby otrzymywać produkty uzyskane z poszanowaniem zasady dobrostanu zwierząt²⁵². Jeśli chodzi o liczbę konsumentów, którzy deklaruowali gotowość do płacenia więcej za produkty, jeśli wiąże się to z produkcją realizującą zasadę dobrostanu, to w listopadzie i grudniu

²⁴⁸ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego i Rady z 23 stycznia 2006 r. w sprawie wspólnotowego planu działań dotyczącego ochrony i dobrostanu zwierząt w latach 2006 - 2010, KOM (2006) 13, Dz. U. UE C 49 z 28.02.2006 r.

²⁴⁹ Strategia w zakresie ochrony i dobrostanu zwierząt. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z 4 lipca 2012 r. w sprawie strategii Unii Europejskiej w zakresie ochrony i dobrostanu zwierząt na lata 2012-2015, (2012/2043(INI)) P7_TA(2012)0290.

²⁵⁰ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1/2005 z dnia 22 grudnia 2004 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas transportu i związanych z tym działań oraz mieniające dyrektywy 64/432/EWG i 93/119/WE oraz rozporządzenie (WE) nr 1255/97, Dz. U. UE L. 3 z 05.01.2005 r., s.1.

²⁵¹ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2010/63/UE z dnia 22 września 2010 r. w sprawie ochrony zwierząt wykorzystywanych do celów naukowych, Dz. U. UE L 276 z 20.10.2010 r., s. 33.

²⁵² Zob. szerzej: A. Velarde, A. Dalmau, *Animal welfare assessment AT slaughter in Europe: Moving from inputs to outputs*, „Meat Science”, 2012, nr 92, s. 245.

2015 roku było to 59% Europejczyków²⁵³. Wzrost zainteresowania społecznego kwestią dobrostanu zwierząt przejawia się także poprzez organizowanie kampanii na rzecz zakazu uboju rytualnego²⁵⁴.

Prawodawca europejski nie definiuje w żadnym akcie pojęcia „dobrostanu zwierząt”. W kontekście rozważań nad tym zagadnieniem wykształciła się w doktrynie pewna praktyka²⁵⁵ powoływania się na postulaty zawarte w Raporcie Brambella. Jak wskazuje I. Lipińska, postanowienia zawarte w raporcie znalazły swój oddźwięk w późniejszym prawodawstwie europejskim²⁵⁶.

Omawiane pojęcie oznacza zatem zapewnienie odpowiednich, godziwych warunków bytowych zwierzętom znajdującym się pod opieką człowieka, ponieważ bezpośrednio przekładają się one na poziom dobrostanu. Zapewnienie dobrostanu przez osobę sprawującą pieczę nad zwierzęciem z jednej strony będzie oznaczało aktywne podejmowanie działań, jak np. dostarczanie pożywienia, zapewnienie dostępu do wody, dostarczenie środków leczniczych, gdy zajdzie taka potrzeba. Z drugiej strony może oznaczać powstrzymanie się bądź ograniczenie pewnych czynności, które mogłyby zwierzę np. stresować lub płoszyć. Przy realizacji zasady dobrostanu należy indywidualnie rozpatrywać sytuację poszczególnych zwierząt, tj. wziąć pod uwagę jego potrzeby gatunkowe, stopień rozwoju, możliwości

²⁵³ Zob. szerzej: Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Zdrowia i Bezpieczeństwa Żywności, *Special Eurobarometr 422. Attitudes od Europeans towards animal welfare. Report*, 2016, <<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9bc3a0b7-ec17-11e5-8a81-01aa75ed71a1/language-en>>, dostęp: 20 lutego 2023 r.

²⁵⁴ Np. kampanie organizowane przez fundację Międzynarodowy Ruch na Rzecz Zwierząt VIVA – Stop ubojowi rytualnemu!, <<http://www.ubojrytualny.viva.org.pl/>>, dostęp: 26 maja 2016 r., czy przez Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Zwierząt OTOZ Animals – Stop ubojowi rytualnemu!, <<http://otoz.pl/stop-ubojowi-rytualnemu/>>, dostęp: 26 maja 2016 r.

²⁵⁵ Np. M. Górski, J. Miłkowska-Rębowska, op. cit., s. 260; E. Sirsi, *Il benessere degli animali nel trattato di Lisbona*, „Rivista di Diritto Agrario”, 2011, nr 2, s. 224; I. Lipińska, *Z prawnej problematyki dobrostanu zwierząt gospodarskich*, „Przegląd Prawa Rolnego”, 2015, nr 1 (16), s. 64; F. E. Celestano, *Il rilievo internazionale delle politiche di benessere animale dell'Unione Europea*, „Rivista di Diritto Agrario”, 2022, nr 2, s. 373 i nast.

²⁵⁶ I. Lipińska, *Z prawnej problematyki...*, s. 65.

adaptacyjne, a także rozeznaczyć czy jest to gatunek udomowiony²⁵⁷. Z tego też powodu prawodawca europejski przyjął kilka dyrektyw dotyczących minimalnej ochrony poszczególnych gatunków zwierząt, kierując się ich specyfiką.

W polskiej ustawie o ochronie zwierząt pojęcie dobrostanu pojawia się kilkakrotnie w rozdziale trzecim poświęconym zwierzętom gospodarskim. Po raz pierwszy w art. 12 ust. 7, w którym ustawodawca zawarł kompetencję ministra właściwego do spraw rolnictwa do określenia w drodze rozporządzenia minimalnych warunków utrzymywania niektórych gatunków zwierząt gospodarskich. Wydając ten akt minister musi mieć na celu zapewnienie zwierzętom właściwych warunków bytowych i opieki, mając jednocześnie na względzie wpływ tych warunków na ich zdrowie i dobrostan. Należy przez to rozumieć, że dobrostan zwierząt jest pewnym chronionym albo postulowanym stanem zwierzęcia. Natomiast warunki bytowe zwierząt bezpośrednio na niego oddziałują i kształtują.

W tym miejscu należałoby postawić pytanie czy dobrostan zwierząt jest pewnym postulowanym stanem zwierzęcia? Czy jest to jednak każdy rezultat, jaki zostanie osiągnięty w wyniku zapewnienia określonych warunków życia zwierzęcia? Innymi słowy, czy zawsze możemy mówić, że jakiś dobrostan istnieje. W drugim przypadku zależnie od jakości zapewnionego poziomu życia osiągnięty zostałby dobrostan o różnej wartości. Prawodawca posługuje się terminami „poziom dobrostanu” oraz „niski poziom dobrostanu” w art. 12g ust. 2 i 3 ustawy o ochronie zwierząt. Urzędowy lekarz weterynarii w trakcie kontroli może określić poziom dobrostanu kurcząt brojlerów. Przepis nie precyzuje jednak w jaki sposób tego dokonuje, co jak zauważyła I. Lipińska, może skutkować niewłaściwym zachowaniem ze strony ludzi względem zwierząt²⁵⁸.

²⁵⁷ Większość zwierząt gospodarskich należy do gatunków, które przeszły proces domestykacji; Por. art. 3 Europejskiej konwencji o ochronie zwierząt hodowlanych i gospodarskich.

²⁵⁸ Zob. szerzej I. Lipińska, op. cit., s. 67.

Można rozumieć niski poziom dobrostanu zwierząt w dwojaki sposób. Po pierwsze niski poziom może być związany z warunkami bytowymi zwierząt jakościowo gorszymi niż minimum wyznaczone w tej kwestii przez prawodawcę, a poziom wysoki – z owym określonym minimum. W drugim przypadku niski poziom może dotyczyć zapewnienia zwierzętom poziomu życia zgodnie z przepisami prawa, ale nic ponad to. Natomiast poziom wysoki odnosić się będzie do podwyższonej jakości życia zwierząt w porównaniu z minimalnymi warunkami bytowymi wyznaczonymi odpowiednimi normami prawnymi. Wskazana różnica jest niebagatelna i ma praktyczne znaczenie w kontekście dalszych rozważań sposobie traktowania zwierząt. Na przykład w przypadku uboju rytualnego wybór sposobu interpretacji pojęcia „poziom dobrostanu” ma wpływ na to czy uznamy, że dokonanie uboju bez wcześniejszego ogłuszenia będzie wyjątkiem od zasady dobrostanu, czy może jednak będzie mieściło się w jej granicach.

Zapewnienie wysokiego poziomu dobrostanu zwierząt jest także jednym z założeń ekologicznej produkcji zwierzęcej. Warunki chowu zwierząt, jakie muszą zapewnić gospodarstwa ekologiczne, uregulowane się przede wszystkim w rozporządzeniu 2018/848²⁵⁹, rozporządzeniu 889/2008²⁶⁰, rozporządzeniu

²⁵⁹ Rozporządzenie Rady (WE) nr 2018/848 z dnia 30 maja 2018 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007, Dz. Urz. UE L 150 z 14.06.2018 r., s. 1., dalej jako: rozporządzenie 2018/848.

²⁶⁰ Rozporządzenie Komisji (WE) nr 889/2008 z dnia 5 września 2008 r. ustanawiające szczegółowe zasady wdrażania rozporządzenia Rady (WE) nr 834/2007 w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych w odniesieniu do produkcji ekologicznej, znakowania i kontroli, Dz. Urz. UE L 259 z 18.09.2008 r., s. 1, dalej jako: rozporządzenie 889/2008.

2017/625²⁶¹ oraz w rozporządzeniu 2020/464²⁶². Normy tam zawarte zakładają zapewnienie wyższych standardów warunków bytowych zwierząt gospodarskich, niż te które wynikają ze wspomnianych wcześniej aktów ustanawiających minimalne warunki bytowe poszczególnych gatunków zwierząt gospodarskich. Należy oczekiwać, że w związku z tym osiągnięty poziom dobrostanu zwierząt będzie jakościowo lepszy. Dlatego wskazać należy, że mamy do raczej do czynienia z zapewnieniem niskiego poziomu dobrostanu zwierząt przy spełnieniu minimalnych warunków bytowych dla zwierząt gospodarskich, choć poziom ten jest akceptowany przez prawodawcę, a także z wysokim poziomem dobrostanu, gdy warunki, w których utrzymuje się zwierzęta, są lepsze niż minimalne, jak to ma na przykład miejsce w gospodarstwach ekologicznych.

Humanitarny aspekt dobrostanu zwierząt związany jest z pojęciem dereifikacji zwierząt, czyli uznaniem ich za istoty żyjące, zdolne do odczuwania cierpienia, w związku z czym, człowiek powinien zwierzęta traktować w taki sposób, aby minimalizować ich cierpienie²⁶³. Dlatego na podkreślenie zasługuje fakt, że dobrostan zwierząt jest pewnego rodzaju oczekiwanym stanem, który uzasadniony

²⁶¹ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/625 z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie kontroli urzędowych i innych czynności urzędowych przeprowadzanych w celu zapewnienia stosowania prawa żywnościowego i paszowego oraz zasad dotyczących zdrowia i dobrostanu zwierząt, zdrowia roślin i środków ochrony roślin, zmieniające rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 999/2001, (WE) nr 396/2005, (WE) nr 1069/2009, (WE) nr 1107/2009, (UE) nr 1151/2012, (UE) nr 652/2014, (UE) 2016/429 i (UE) 2016/2031, rozporządzenia Rady (WE) nr 1/2005 i (WE) nr 1099/2009 oraz dyrektywy Rady 98/58/WE, 1999/74/WE, 2007/43/WE, 2008/119/WE i 2008/120/WE, oraz uchylające rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 854/2004 i (WE) nr 882/2004, dyrektywy Rady 89/608/EWG, 89/662/EWG, 90/425/EWG, 91/496/EWG, 96/23/WE, 96/93/WE i 97/78/WE oraz decyzję Rady 92/438/EWG (rozporządzenie w sprawie kontroli urzędowych), Dz. Urz. UE L 97 z 7.04.2017 r. s. 1, dalej jako: rozporządzenie 2017/625.

²⁶² Rozporządzenie Wykonawcze Komisji (UE) 2020/464 z dnia 26 marca 2020 r. ustanawiające szczegółowe zasady dotyczące stosowania rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/848, w odniesieniu do dokumentów niezbędnych w celu uznania z mocą wsteczną okresów do celów konwersji, produkcji produktów ekologicznych oraz informacji, które mają być dostarczane przez państwa członkowskie, Dz. Urz. UE L 98 z 31.03.2020 r., s. 2, dalej jako: rozporządzenie 2020/464.

²⁶³Zob. szerzej: Ł. Smaga, op. cit., s. 84.

jest przede wszystkim, poprzez swoje założenia, względami humanitarnej ochrony zwierząt. O ile np. legalizacja uboju rytualnego jest wyjątkiem od zasady dobrostanu zwierząt, o tyle w pewnym sensie jest także wyjątkiem od reguły humanitarnej ochrony zwierząt.

Właściwą konstatacją wydaje się zatem uznanie, że dobrostan zwierząt nie ma charakteru jednowymiarowego. Termin ten należy rozpatrywać zarówno z punktu widzenia ochrony humanitarnej, jak i użytkowej, o charakterze ekonomicznym. Dobrostan zwierząt jest też stanem złożonym, o różnych stopniach nasilenia. Nie można go więc rozpatrywać tylko w kategoriach „zapewniony bądź też nie”.

4.2. Wymogi dobrostanu w odniesieniu do chowu i hodowli zwierząt gospodarskich

Sprowadzenie zasady dobrostanu zwierząt tylko do pewnych wyznaczonych prawem i zasadami dobrej praktyki warunków utrzymywania zwierząt jest dużym uproszczeniem. Mimo to, warunki te niewątpliwie wpływają na poziom dobrostanu. Celem przepisów prawa wyznaczających minimalne warunki utrzymywania zwierząt gospodarskich jest zapewnienie dobrostanu zwierząt, ale tylko na poziomie podstawowym, zadowalającym²⁶⁴. Nic nie szkodzi jednak na przeszkodzie, aby posiadacz zwierząt podjął decyzję o zagwarantowaniu zwierzętom standardu życia lepszego, niż to wynika z przepisów prawa.

Jak już wspomniano w rozdziale trzecim niniejszej dysertacji, dobrostan zwierząt stanowi jedną z głównych wartości chronionych przez postanowienia Europejskiej konwencji ochrony zwierząt hodowlanych i gospodarskich, którą uchwalono 10 marca 1976 r. w Strasburgu²⁶⁵. W akcie tym wskazano wprost w art. 3, że przy zapewnieniu dobrostanu zwierzęciu należy wziąć pod uwagę zarówno jego gatunek, jak i poziom rozwoju, a także stopień przystosowania oraz

²⁶⁴ Zob. szerzej: J. Żychlińska-Buczek, E. Sowula-Skrzyńska, G. Skrzyński, M. Nędzi, *Dobrostan...*, [w:] W. Romaniuk [red.], *Problemy intensyfikacji ...*, Warszawa 2011 r., s. 214 i nast.

²⁶⁵ ETS nr 087.

udomowienia. Wydaje się także, że postanowienia konwencji były zainspirowane Raportem Brambella, ponieważ są one sformułowane w taki sposób, aby realizować tzw. „pięć wolności”, np. konieczność zapewnienia zwierzętom swobody poruszania się, pożywienia oraz wody, czy schronienia przed niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi.

Wśród aktów prawnych realizujących zasadę dobrostanu zwierząt zawartą w art. 13 TFUE, można wymienić akty określających minimalne standardy ochrony poszczególnych gatunków zwierząt²⁶⁶, ochrony zwierząt gospodarskich²⁶⁷, ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania²⁶⁸, czy ochrony zwierząt podczas ich transportu i związanych z tym działań²⁶⁹. Wszystkie państwa członkowskie Unii Europejskiej są także stronami europejskich konwencji o ochronie zwierząt hodowlanych i gospodarskich²⁷⁰ oraz o ochronie zwierząt przeznaczonych do uboju²⁷¹.

²⁶⁶ Dyrektywa Rady 2008/119/WE z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony cieląt, Dz. Urz. UE L 10 z 15.01.2009 r., nr 10, s. 7, dalej jako dyrektywa 2008/119/WE; Dyrektywa Rady 2008/120/WE z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony świń, Dz. Urz. UE L 47 z 18.02.2009 r., s. 5, dalej jako: dyrektywa 2008/120/WE; Dyrektywa Rady 1999/74/WE z dnia 19 lipca 1999 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony kur niosek, Dz. Urz. UE L 203 z 03.08.1999 r., s. 53, dalej jako: dyrektywa 1999/74/WE; Dyrektywa Rady 2007/43/WE z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie ustanowienia minimalnych zasad dotyczących ochrony kurcząt utrzymywanych z przeznaczeniem na produkcję mięsa. Dz. Urz. UE L 182 z 12.07.2007 r., s. 19, dalej jako: dyrektywa 2007/43/WE.

²⁶⁷ Dyrektywa Rady 98/58/WE z dnia 20 lipca 1998 r. dotycząca ochrony zwierząt gospodarskich, Dz. Urz. UE L 221 z 08.08.1998 r., s. 23, dalej jako: dyrektywa 98/58/WE.

²⁶⁸ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, Dz. Urz. UE L 303 z 18.11.2009 r., s. 1, dalej jako: rozporządzenie 1099/2009.

²⁶⁹ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1/2005 z dnia 22 grudnia 2004 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas transportu i związanych z tym działań oraz zmieniające dyrektywy 64/432/EWG i 93/119/WE oraz rozporządzenie (WE) nr 1255/97, Dz. Urz. UE L 3 z 01.03.2005 r., s. 1, dalej jako: rozporządzenie dotyczące transportu zwierząt.

²⁷⁰ Europejska Konwencja sporządzona w Strasburgu dnia 10 marca 1976 r. o ochronie zwierząt hodowlanych i gospodarskich, Dz. U. z 2008 r., nr 104, poz. 665, dalej jako: konwencja o ochronie zwierząt hodowlanych.

²⁷¹ Europejska Konwencja sporządzona w Strasburgu dnia 10 maja 1979 r. o ochronie zwierząt przeznaczonych do uboju, Dz. U. z 2008 r., nr 126, poz. 810, dalej jako konwencja o ochronie zwierząt przeznaczonych do uboju.

Ustawodawca w art. 12–12j u.o.z. zawarł normy dotyczące podstawowych obowiązków w przypadku utrzymywania zwierząt gospodarskich oraz minimalne warunki ich bytowania. Część z nich ma charakter ogólny i dotyczy wszystkich zwierząt gospodarskich, a pozostałe tylko wybranych ich gatunków. Jeśli chodzi o te pierwsze, to każdy, kto utrzymuje zwierzęta gospodarskie jest obowiązany do zapewnienia im opieki i właściwych warunków bytowania. Natomiast warunki te nie mogą powodować urazów i uszkodzeń ciała lub innych cierpień²⁷².

W odniesieniu do obsady zwierząt, to zabronione jest, aby była ona ponad ustalone normy powierzchni dla danego gatunku, wieku i stanu fizjologicznego²⁷³. Co istotne, w art. 12 ust. 6 u.o.z. zabroniono ponadto importu zwierząt i produktów zwierzęcych uzyskanych w wyniku chowu lub hodowli z naruszeniem przepisów u.o.z. Uznać należy, że przepis ten wskazuje na to, jak istotną wartość prawodawcy stanowi ochrona dobrostanu zwierząt. Nie tylko bowiem ustala on warunki bytowe zwierząt gospodarskich i penalizuje niektóre sposoby postępowania z nimi, ale nie przewiduje miejsca na sprowadzanie żywych zwierząt i produktów z nich pozyskanych z krajów, w których nie chroni się dobrostanu i dopuszcza często okrutne metody chowu. Produkty takie uznać można za pozyskane w sposób nieetyczny z punktu widzenia ustawodawcy polskiego.

Co się tyczy chowu drobiu, to w Polsce zabrania się tuczu gęsi i kaczek na stłuszczone wątroby²⁷⁴. Tego rodzaju praktyki stosuje się przy wyrobie pasztetu strasburskiego, czyli *foie gras*. Metoda ta jest niezwykle okrutna i ptaki przy jej stosowaniu odczuwają znaczny ból i cierpienie, a także umierają przedwcześnie²⁷⁵. Dlatego takie postępowanie z drobiem zostało zakazane w wielu państwach członkowskich Unii Europejskiej, w tym w Polsce.

²⁷² Art. 12 ust. 1 i 2 u.o.z.

²⁷³ Art. 12 ust. 5 u.o.z.

²⁷⁴ Art. 12 ust. 4 u.o.z.

²⁷⁵ Zob. szerzej: K. Kojzar, *Foie gras. Okrucieństwo, które stało się przysmakiem*, Oko.press, <<https://oko.press/foie-gras-okrucienstwo-ktore-stalo-sie-przysmakiem-rzeznia-odc-nr-8>>, dostęp: 10 listopada 2022 r.

Co prawda punkt 14 załącznika do dyrektywy 98/58/WE zabrania dostarczania jedzenia lub płynów w sposób, który mogłyby spowodować niepotrzebne cierpienie lub zranienie, to jednak tradycyjna metoda produkcji tego pasztetu dozwolona jest np. na terenie Francji. Umożliwia to art. L. 654-27-1 francuskiego Kodeksu rolnego i rybołówstwa morskiego, który stanowi, że *foie gras* jest częścią chronionego dziedzictwa kulturowego i gastronomicznego we Francji. A przez *foie gras* rozumie się wątrobę kaczki lub gęsi specjalnie tuczonyj przymusowo²⁷⁶. Pamiętać należy, że art. 13 TFUE dopuszcza wyjątki od zasady dobrostanu zwierząt właśnie w przypadku ochrony dziedzictwa kulturalnego.

Ustawodawca w art. 12a i nast. u.o.z. przewidział przepisy szczególne dotyczące chowu kurcząt brojlerów. Art. 12a u.o.z. określa obowiązki posiadacza kurnika. Powinien on sprawować samodzielną opiekę nad kurczętami brojlerami lub zapewnić sprawowanie takiej opieki przez osoby, które posiadają odpowiednie wykształcenie, staż pracy lub ukończyły odpowiednie szkolenie²⁷⁷. Kwestie związane z tym ostatnim zostały uregulowane w art. 12b u.o.z. Posiadacz kurnika powinien prowadzić odpowiednią dokumentację oraz udzielać niezbędnych informacji związanych z prowadzoną działalnością²⁷⁸. Dotyczą one m.in. obsady, powierzchni użytkowej, liczbie kurcząt padłych i uśmierconych etc.

Regulacje zawarte w art. 12 i nast. u.o.z. przewidują także przepisy szczegółowe dotyczące chowu cieląt. Ustawodawca zabronił utrzymywania cieląt powyżej 8 tygodnia życia w pojedynczych boksach, a także na uwięzi, z wyjątkiem pory karmienia, a w czasie jej trwania nie dłużej niż jedną godzinę. Jednakże przepisy te nie znajdują zastosowania w przypadku gospodarstw rolnych, w których jednocześnie utrzymywane jest mniej niż sześć cieląt²⁷⁹.

²⁷⁶ Kodeks rolny i rybołówstwa morskiego, <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006584967/>, dostęp: 10 listopada 2022 r.

²⁷⁷ Art. 12a ust. 1 u.o.z.

²⁷⁸ Art. 12f u.o.z.

²⁷⁹ Art. 12 ust. 4a i 4b u.o.z.

Jeśli chodzi o minimalne warunki utrzymywania zwierząt gospodarskich, to w tej materii zostały wydane także dwa rozporządzenia wykonawcze: Rozporządzenie ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi w sprawie wymagań i sposobu postępowania przy utrzymywaniu gatunków zwierząt gospodarskich, dla których normy ochrony zostały określone w przepisach Unii Europejskiej ²⁸⁰ oraz Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi w sprawie minimalnych warunków utrzymywania gatunków zwierząt gospodarskich innych niż te, dla których normy ochrony zostały określone w przepisach Unii Europejskiej ²⁸¹. Pierwsze z wymienionych rozporządzeń oraz rozdział 3 u.o.z. implementują do systemu prawa polskiego normy dyrektyw ustanawiających minimalne normy ochrony poszczególnych rodzajów zwierząt gospodarskich, tj. dyrektywę 1999/74/WE, dyrektywę 2007/43/WE, dyrektywę 2008/119/WE oraz dyrektywę 2008/120/WE.

Przepisy określające minimalne warunki bytowe zwierząt gospodarskich mają charakter przepisów technicznych i można wśród nich wyszczególnić następujące grupy przepisów: charakteryzujące wielkość i rodzaj przestrzeni przysługującą jednemu osobnikowi danego gatunku, określające dopuszczalny mikroklimat panujący w budynkach inwentarskich, dotyczące dostępu do paszy i wody, odnoszące się do możliwości ruchu i wypoczynku, regulujące kwestie postępowania z odchodami zwierząt.

Normy ustanawiające wielkość i rodzaj przestrzeni przysługującej zwierzętom, wyrażone zostały w formie przepisów wyznaczających w metrach kwadratowych wielkość przestrzeni przypadającej na jedno zwierzę, ale także rodzaj stosowanego podłoża, możliwość stosowania boksów i klatek, czy uwięzi.

²⁸⁰ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 15 lutego 2010 r. w sprawie wymagań i sposobu postępowania przy utrzymywaniu gatunków zwierząt gospodarskich, dla których normy ochrony zostały określone w przepisach Unii Europejskiej, Dz. U. z 2010 r., nr 56, poz. 344, z 8 kwietnia 2010 r.

²⁸¹ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 28 czerwca 2010 r. w sprawie minimalnych warunków utrzymywania gatunków zwierząt gospodarskich innych niż te, dla których normy ochrony zostały określone w przepisach Unii Europejskiej, t. j. Dz. U. z 2019 r., nr 1966, z 15 października 2019 r.

Wśród regulacji dotyczących mikroklimatu panującego w budynkach inwentarskich wyróżnić można np. te dotyczące wentylacji, temperatury, czy dostępności światła naturalnego i jarzeniowego. Przy czym poszczególne wymogi mogą się różnić w zależności od wieku i stanu zwierzęcia.

Jednym ze sposobów prowadzenia produkcji zwierzęcej, w którym zasadą jest zapewnienie wyższego dobrostanu zwierzętom, niż wynika to z przepisów zapewniających ochronę minimalną, jest chów w gospodarstwie ekologicznym. Wśród zasad chowu zwierząt obowiązujących w rolnictwie ekologicznym²⁸² można wymienić wybór takich ras zwierząt gospodarskich, aby zapobiegać cierpieniu zwierząt i unikania np. konieczności ich okaleczania, zapewnienie zwierzętom stałego dostępu do terenów na wolnym powietrzu, odstąpienie od stosowania uwięzi w przypadku bydła, większa powierzchnia minimalna przypadająca na jednego osobnika, odstąpienie od niektórych zabiegów powszechnie stosowanych w chowie intensywnym, jak np. przycinanie dziobów kurom czy usuwanie rogów²⁸³.

W materii ochrony dobrostanu zwierząt gospodarskich od wielu lat kontrowersje budzi szczególnie przemysłowy, wielkostadny chów zwierząt. Poprzez swoje główne założenie, czyli chów i hodowla dużej liczby zwierząt na małej powierzchni terenu, ma stanowić przede wszystkim remedium na współczesne problemy ze wzrostem zapotrzebowania na produkty odzwierzęce, które powiązane jest ze znacznym zagęszczeniem ludzi oraz ich zabudowań na powierzchni Ziemi²⁸⁴.

Chów zwierząt w ramach ferm przemysłowych i znaczne zmechanizowanie tego procesu niewątpliwie sprawia, że praca przy obsłudze zwierząt jest lżejsza w

²⁸² Głównie w rozporządzeniach 2018/848, 889/2008, 2017/625 oraz 2020/464.

²⁸³ Zob. szerzej: Centralny Oddział Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, A. Litwinow, *Ekologiczny chów zwierząt w świetle nowych przepisów prawnych*, Radom 2020, <https://www.cdr.gov.pl/images/Radom/2020/brosz_12-11-2020/Broszura_zwierzeta.pdf>, dostęp: 24 lutego 2023 r.

²⁸⁴ Zob. szerzej: A. Tomańska, *Prawo weterynaryjne. Odpowiedzialność cywilna lekarza weterynarii. Status zwierząt*, Łódź 2018, s. 21 i nast.

porównaniu z chowem tradycyjnym. Ten ostatni wymaga dużego nakładu pracy ręcznej, związanej głównie z karmieniem zwierząt, usuwaniem nieczystości, a także z nadzorem na przemieszczaniu zwierząt na ich wybieg czy pastwisko oraz do budynków inwentarskich. Niestety jednak intensyfikacja i koncentracja produkcji zwierzęcej oznacza zmianę warunków bytowych zwierząt gospodarskich na gorsze²⁸⁵.

Natomiast na gruncie aktualnej wiedzy nie budzi wątpliwości fakt, że technologie stosowane w chowie i hodowli zwierząt wywołują zmiany, zarówno w zachowaniach zwierząt, jak i w fizjologii ich organizmów²⁸⁶. Powszechne są wspomniane już w poprzednim podrozdziale stereotypie, czyli patologiczne, bezcelowe i powtarzalne zachowania o charakterze natręctw, które są odpowiedzią organizmu na stres²⁸⁷. Patologiczne zachowania są nierozdzielnie związane z chowem przemysłowym zwierząt gospodarskich²⁸⁸. Można zatem zadać pytanie czy w warunkach chowu intensywnego można mówić o zapewnieniu zadowalającego dobrostanu zwierząt. Zachowania, które przejawiają zwierzęta utrzymywane w ten sposób mieszczą się bowiem we wskaźnikach Brooma, które określają niski poziom dobrostanu²⁸⁹. Wysoka częstotliwość występowania zachowań patologicznych, przy jednoczesnym spełnianiu minimalnych norm utrzymywania zwierząt, budzi zatem wątpliwości co do tego, czy obowiązujące regulacje należycie chronią dobrostan zwierząt gospodarskich.

Utrzymywanie odpowiedniego poziomu dobrostanu zwierząt ma ogromny wpływ także na jakość produktów żywnościowych pozyskiwanych ze zwierząt

²⁸⁵ Zob. szerzej: M. Gębska, B. Gołębiowska, A. Grontkowska, *Dobrostan zwierząt...*, s. 10 i nast.

²⁸⁶ Zob. szerzej: W. Matuszewski, J. Walczak, *Dobrostan zwierząt gospodarskich – regulacje prawne i ich konsekwencje*, Kraków 2005, s. 3 i nast.

²⁸⁷ Zob. szerzej: A. Kowalski, *Stereotypie jako wskaźnik dobrostanu zwierząt*, „Medycyna Weterynaryjna”, 2005, nr 3 (55), s. 1335 i nast.

²⁸⁸ Zob. szerzej: S. Mroczkowski, A. Frieske, *Patologie związane z chowem przemysłowym*, [w:] S. Mroczkowski, A. Frieske, *Prawna ochrona zwierząt gospodarskich*, Bydgoszcz 2015, s. 59 i nast.

²⁸⁹ Zob. szerzej: J. Urbański, *Między dobrostanem a eksploatacją. Antagonizm gatunkowy w kapitalizmie*, [w:] H. Mamzer (red.), *Dobrostan zwierząt. Różne perspektywy*, Gdańsk 2018, s. 201 i nast.

gospodarskich. Badania dowodzą, że stres odczuwany przez zwierzęta może negatywnie oddziaływać na mięso w taki sposób, że obniża jego właściwości, takie jak smak, zapach i wygląd, a także powoduje zmniejszenie wartości odżywczych. Ponadto mięso zwierząt narażonych na stres może wpływać negatywnie na zdrowie ludzi²⁹⁰.

4.3. Dobrostan zwierząt gospodarskich jako cel unijnej polityki, finansowany ze środków Unii Europejskiej

Konieczność zapewnienia, a niekiedy także podwyższenia, dobrostanu zwierząt gospodarskich pojawia się w dokumentach programowych, strategiach i politykach realizowanych przez Unię Europejską i państwa członkowskie. Dobrostan zwierząt wymienia się jako jeden z celów Europejskiego Zielonego Ładu i strategii „Od pola do stołu”, Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023-2027, a pośrednio także Strategii na rzecz różnorodności biologicznej. Zapewnienie zwierzętom gospodarskim odpowiedniego poziomu dobrostanu od samego początku łączy się także z realizacją zrównoważonego rozwoju w rolnictwie²⁹¹.

Urzeczywistnianie zasady ochrony dobrostanu zwierząt w Unii Europejskiej można podzielić na dwa etapy. W pierwszym prawodawca wyznaczył pewne legalne, minimalne standardy utrzymywania zwierząt, które w zasadzie pozostają niezmiennie od momentu ich uchwalenia. Drugi etap odnosi się do zastosowania innych środków w celu zachęcenia rolników do stworzenia zwierzętom warunków bytowych lepszych, niż wynika to z określonego prawem minimum. Do owych

²⁹⁰ Zob. Szerzej: T. N. Klauke, M. Piñeiro, S. Schulze-Geisthövel, S. Plattes, T. Selhorst, B. Petersen, *Coherence of animal health, welfare and carcass quality in pork production chains*, „Meat Science”, 2013, nr 95(3), s. 704 i nast.

²⁹¹ Zob. szerzej: A. Bartkowiak, Ł. Namysłak, P. Mielcarek, *Działania strategiczne w zakresie dobrostanu zwierząt jako element zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Inżynierii Rolniczej”, 2012, z. 1 (75), s. 99 i nast.; K. Stokłosa, *„Dobrostan zwierząt gospodarskich a zasada zrównoważonego rozwoju”*, „Eunomia”, 2018, nr 1 (940), s. 107 i nast.

środków można zaliczyć działania edukacyjne oraz stosowanie zachęt ekonomicznych np. w postaci płatności.

Zauważalna jest tendencja do przeznaczanie co raz większych środków pieniężnych ze Wspólnej Polityki Rolnej na realizację celów związanych z dobrostanu zwierząt gospodarskich. Może być to także związane z faktem, że w przeszłości trudno było osiągnąć wśród państw członkowskich UE konsensus w sprawie prawnego unormowania minimalnych warunków utrzymywania zwierząt, który zapewniałby wyższy poziom dobrostanu zwierząt gospodarskich²⁹². Transfery pieniężne, np. w postaci płatności, stanowią zatem alternatywne i elastyczne narzędzie mające na celu zachęcenie podmiotów zajmujących się produkcją zwierzęcą do polepszania warunków bytowych zwierząt gospodarskich. Ze względu na rosnącą świadomość społeczną w zakresie dobrostanu można się spodziewać, że w przyszłości możliwe będzie wypracowanie nowego, wspólnego stanowiska państw członkowskich dotyczącego podwyższenia standardów minimalnych warunków utrzymywania zwierząt.

Strategia „Od pola do stołu” główny trzon Europejskiego Zielonego Ładu i podkreśla się w niej jak dużą rolę mają odegrać rolnicy w procesie transformacji klimatyczno-środowiskowej²⁹³. W dużej mierze dotyczy ona kwestii ochrony i podnoszenia poziomu dobrostanu zwierząt. W przyjętej przez Parlament Europejski rezolucji²⁹⁴ wymienia się dobrostan zwierząt jako jeden z filarów zrównoważonego rozwoju, przedmiot żywego zainteresowania ze strony konsumentów oraz jeden z czynników wpływających na jakość żywności.

²⁹² Zob. szerzej J. Zwolińska, *Miejsce dobrostanu zwierząt gospodarskich w polityce Unii Europejskiej*, „Więś i Rolnictwo”, 2021, nr 2(191), s. 35 i nast.

²⁹³ Zob. szerzej: O. Śniadach, *Unijna strategia „od pola do stołu” – sprawiedliwy, zdrowy i przyjazny środowisku system żywnościowy*, „Europejski Przegląd Sądowy”, 2022, nr 2 (197), s. 29 i nast.

²⁹⁴ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 20 października 2021 r. w sprawie strategii "od pola do stołu" na rzecz sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego dla środowiska systemu żywnościowego (2020/2260(INI)), P9_TA(2021)0425, Dz. Urz. UE C 184, s. 2 z dnia 05.05.2022 r.

Jednocześnie w dokumencie tym wskazuje się, że same kampanie informacyjne i edukacyjne, chociaż również odgrywają istotną rolę, nie wystarczą aby osiągnąć cele wyznaczone przez Zielony Ład, w tym także zapewnienie wysokiego dobrostanu zwierzętom gospodarskim. Efektywnie działające regulacje stanowią niezbędny element realizacji założeń strategii „Od pola do stołu”. W przypadku ochrony zwierząt gospodarskich, ich zdrowia i dobrostanu, Parlament Europejski wzywa Komisję do oceny i przeglądu obowiązującego prawodawstwa i ewentualnego rozważenia przyjęcia nowych rozwiązań w tym zakresie. Jednym z pomysłów na polepszenie warunków bytowych zwierząt jest całkowite odejście od stosowania klatek w produkcji zwierzęcej do roku 2027.

Idea odstąpienia od wykorzystywania klatek w chowie zwierząt narodziła się jako europejska inicjatywa obywatelska „Koniec epoki klatkowej”. W czerwcu 2021 r. Komisja Europejska w odpowiedzi na nią zobowiązała się do przedstawienia wniosków legislacyjnych w tym temacie do końca 2023 r. Planuje się, że nowe regulacje mają obejmować stosowanie nie tylko klatek w chowie drobiu, ale także królików, kojców porodowych i boksów dla loch oraz kojców dla cieląt. Przejście na chów bezklatkowy ma w znaczny sposób polepszyć poziom dobrostanu zwierząt gospodarskich. Cała procedura miałaby mieć charakter stopniowy, przewiduje się wyznaczenie okresu przejściowego, a Komisja Europejska przewiduje także wsparcie finansowe na zmianę sposobu prowadzenia chowu²⁹⁵.

W strategii „Od pola do stołu” podkreśla się, że działania podejmowane na rzecz ochrony dobrostanu zwierząt hodowlanych muszą opierać się na badaniach naukowych, a zwłaszcza wskaźniki umożliwiające ocenę stanu zwierząt. Powinny w sposób szczególny obejmować zwierzęta utrzymywane w warunkach fermowych, ponieważ ten typ chowu ma ogromny wpływ na gospodarkę żywnościową. Nie bez znaczenia pozostaje także wpływ dobrostanu zwierząt na ich zdrowie.

²⁹⁵ Zob. szerzej: J. Urios, D. Baldock, J.-F. Hulot i F. Bas-Defossez, *Finansowanie przejścia na chów bezklatkowy w Europie*, raport z realizacji polityki, Institute for European Environmental Policy, marzec 2022, <https://www.ciwf.pl/media/7450534/raport_finansowanie-przejscia-na-chow-bezklatkowy-w-europie_ieep_marzec_plpl.pdf>, dostęp: 11 marca 2023 r.

Poszanowanie zasady ochrony dobrostanu zwierząt przy produkcji żywności powinno znaleźć odzwierciedlenie także w podejściu do produktów importowanych, a nie tylko tych, które wyprodukowano na terytorium UE.

Deklaracje dotyczące dobrostanu zwierząt zamieszczone w strategii „Od pola do stołu” mają charakter ogólnikowy, bo taki też jest specyfika rezolucji. Jednakże aby realizować zasadę dobrostanu zwierząt niezbędna jest konkretyzacja podejmowanych działań i celów. Właściwym wydaje się przyjęcie odrębnych standardów ochrony dobrostanu poprzez ustalenie norm postępowania ze zwierzętami konkretnych kategorii czy rodzaju²⁹⁶. W przypadku zwierząt gospodarskich i ochrony ich dobrostanu może okazać się, że konieczne będzie przyjęcie nowych regulacji wyznaczających minimalne standardy postępowania ze zwierzętami. Obecnie obowiązujące dyrektywy określają minimalne warunki bytowe tylko dla czterech rodzajów zwierząt: cieląt, świń, kur niosek oraz kurcząt utrzymywanych z przeznaczeniem na produkcję mięsa. Być może dla podwyższenia poziomu dobrostanu prawodawca powinien rozważyć nowelizację istniejących przepisów i przyjęcie analogicznych regulacji dla innych grup zwierząt uznawanych za gospodarskie – np. zwierząt futerkowych, koniowatych czy małych przeżuwaczy.

Unijna strategia bioróżnorodności²⁹⁷ również odwołuje się do doniosłej roli, jaką odgrywają rolnicy jeśli chodzi o osiągnięcia oczekiwanego poziomu bioróżnorodności oraz zrównoważonego rozwoju. W zakresie działalności wytwórczej w rolnictwie, a przede wszystkim produkcji żywności, strategia bioróżnorodności odwołuje się do strategii „Od pola do stołu” oraz Wspólnej Polityki Rolnej. W dokumencie tym prawodawca łączy dobrostan zwierząt z ochroną ich zdrowia i podkreśla jego rolę w działaniach prewencyjnych w obliczu epidemii i pandemii. Postuluje także o wyznaczanie i analizowanie stopnia

²⁹⁶ Zob. szerzej: M. Szymańska, *Animal protection as part of UE Development Strategy*, „Studia Iuridica Lublinensia”, 2021, vol. 30(3), s. 239 i nast.

²⁹⁷ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 9 czerwca 2021 r. w sprawie unijnej strategii na rzecz bioróżnorodności 2030 – przywracanie przyrody do naszego życia (2020/2273(INI)), P9_TA(2021)0277, Dz. Urz. UE C 67, s. 25, z dnia 08.02.2022 r.

dobrostanu zwierząt w oparciu o badania naukowe. Strategia bioróżnorodności traktując wysokie standardy dobrostanu zwierząt jako element zrównoważonego rolnictwa, opartego na transformacji ekologicznej i klimatycznej. Podkreśla też, że rolnictwo powinno przyczyniać się do ochrony i odbudowy różnorodności biologicznej.

Kwestie związane z ochroną dobrostanu zwierząt rozpatruje się w ramach Wspólnej Polityki Rolnej już od kilkunastu lat. Na realizację tej zasady w ramach WPR bezpośredni wpływ miał średniookresowy przegląd, który został wykonany w 2002 r., a także reforma polityki realizowana od 2005 r.²⁹⁸ Natomiast od 2013 r. przestrzeganie dobrostanu zwierząt było jednym z wymogów, które musiał spełnić rolnik, aby zgodnie z zasadą wzajemnej zgodności (*cross-compliance*) otrzymać wsparcie finansowe w postaci dopłat²⁹⁹. Nie dziwi więc, że ochrona dobrostanu zwierząt gospodarskich została także uwzględniona w najnowszym okresie programowania WPR na lata 2023-2027.

W rozporządzeniu 2021/2115³⁰⁰ ochrona dobrostanu zwierząt gospodarskich pojawia się wśród celów związanych z ochroną środowiska, klimatu oraz bezpieczeństwa łańcucha żywnościowego. Prawodawca przewidział wsparcie finansowe celu, jakim jest ochrona dobrostanu zwierząt, po raz pierwszy w ramach dopłat bezpośrednich³⁰¹. W art. 6 ust. 1 lit. i rozporządzenia 2021/2115 wymienia się osiągnięcie dobrostanu zwierząt wśród celów szczegółowych, w ramach poprawy

²⁹⁸ Zob. I. Lipińska, *Z prawnej problematyki dobrostanu zwierząt*, „Przegląd Prawa Rolnego”, 2015, nr 1 (16), s. 63 i nast.

²⁹⁹ Zob. B. Jeżyńska, *Znaczenie i funkcje zasady cross-compliance w systemie rolniczych dopłat bezpośrednich*, „Studia Iuridica Lublinensia”, 2010, nr 13, s. 35 i nast.

³⁰⁰ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2115 z dnia 2 grudnia 2021 r. ustanawiające przepisy dotyczące wsparcia planów strategicznych sporządzanych przez państwa członkowskie w ramach wspólnej polityki rolnej (planów strategicznych WPR) i finansowanych z Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji (EFRG) i z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) oraz uchylające rozporządzenia (UE) nr 1305/2013 i (UE) nr 1307/2013, Dz. Urz. UE L 435 s. 1, z 06.12.2021 r., dalej jako: rozporządzenie 2021/2115.

³⁰¹ Motyw 92 preambuły oraz art. 16 ust. 2 lit. d rozporządzenia 2021/2115.

reagowania rolnictwa Unii na potrzeby społeczne dotyczące żywności i zdrowia, w tym w zakresie żywności wysokiej jakości etc. Zgodnie z art. 12 ust. 1 tego aktu dobrostan zwierząt stanowi jeden z obszarów, który musi zostać włączony do planów szczegółowych państw członkowskich, w taki sposób, że odstąpienie przez beneficjenta środków pieniężnych od realizacji tego celu, łączy się z obowiązkiem nałożenia na niego kary administracyjnej.

W ramach WPR zasada dobrostanu zwierząt realizowana jest w ramach tzw. ekoschematów ustanawianych przez państwa członkowskie. W rozporządzeniu 2021/2115 schematy na rzecz klimatu, środowiska i dobrostanu zwierząt uregulowane są w podsekcji 4, w art. 31. Państwa członkowskie udzielają wsparcia tym rolnikom i ich grupom, którzy zobowiążą się do przestrzegania praktyk rolniczych korzystnych dla klimatu, środowiska i dobrostanu zwierząt oraz zwalczania oporności na środki przeciwdrobnoustrojowe. Wykaz tego typu praktyk ustanawiają państwa członkowskie, mając na względzie normy wynikające z art. 6 rozporządzenia 2021/2115. Płatności powiązane z zapewnianiem zwierzętom dobrostanu zwierząt przeznaczone są wyłącznie dla tych podmiotów, które zapewniają warunki bytowe wykraczające poza ustalone prawnie wymogi minimalne. Instytucja ta bowiem ma przyczynić się do zapewnienia wysokiego poziomu dobrostanu, a więc jest jednym z chętnie obecnie stosowanych instrumentów pozaprawnych ukierunkowanych na podwyższanie prawnej ochrony zwierząt.

W polskiej ustawie o Planie Strategicznym WPR 2023-2027³⁰² ustawodawca przewidział dwa typy płatności związane z chowem zwierząt gospodarskich: płatności związane z produkcją zwierząt oraz płatności dobrostanowe. Zgodnie z art. 29 ust. 1 pkt 2 analizowanej ustawy podmiot może uzyskać płatność związaną z produkcją do zwierząt gatunków: bydło domowe (*Bos taurus*), owca domowa (*Ovis aries*) lub koza domowa (*Capra hircus*), po spełnieniu odpowiednich warunków

³⁰² Ustawa z dnia 8 lutego 2023 r. o Planie Strategicznym dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023-2027, Dz. U. z 2023 r., nr 412, z dnia 03.03.2023 r., dalej jako: ustawa o Planie Strategicznym WPR 2023-2027.

wyznaczonych w dalszych ustępach art. 29. Płatność ta jest zatem skierowana tylko to posiadaczy bydła i małych przeżuwaczy, nie obejmuje innych zwierząt gospodarskich, a wśród kryteriów otrzymania świadczenia nie wymieniono kwestii związanych z dobrostanem zwierząt. Chociaż oczywiście obowiązek przestrzegania minimalnych warunków utrzymywania zwierząt wynikają z innych przepisów prawa.

Płatności dobrostanowe, zaliczane do tzw. płatności w ramach ekoschematów³⁰³, zostały unormowane w art. 36 ustawy o Planie Strategicznym WPR 2023-2027 i odnosi się do zapewnienia podwyższonego poziomu dobrostanu zwierząt następujących gatunków: świnia (*Sus scrofa*), bydło domowe (*Bos taurus*), owca domowa (*Ovis aries*), koza domowa (*Capra hircus*), koń domowy (*Equus caballus*), kura (*Gallus gallus*) lub indyk (*Meleagris gallopavo*). Możliwe jest zatem otrzymanie zarówno płatności dobrostanowych, jak i związanych z produkcją w przypadku bydła domowego oraz małych przeżuwaczy. Płatności dobrostanowe nie obejmują wszystkich zwierząt gospodarskich w rozumieniu definicji legalnej funkcjonującej w polskim systemie prawa. Beneficjentami płatności mogą być rolnicy, którzy posiadają zwierzęta wymienionych gatunków, jeżeli figurują one w komputerowej bazie danych prowadzonej na podstawie ustawy z dnia 4 listopada 2022 r. o systemie identyfikacji i rejestracji zwierząt³⁰⁴.

Zgodnie z art. 36 ust 2 w związku z art. 70 ust. 1 i ust. 2 lit f ustawy o Planie Strategicznym WPR 2023-2027 płatności dobrostanowe przyznawane są w odniesieniu do realizowanych praktyk i wariantów związanych z podnoszeniem poziomu dobrostanu zwierząt określonych w rozporządzeniu wydanym na podstawie art. 70 ust. 1 i ust. 2 pkt. Rozporządzenie przewiduje system punktowy za realizację standardów dobrostanowych. Mechanizm przyznawania punktów, a w

³⁰³ Patrz: art. 30 pkt 6 ustawy o Planie Strategicznym WPR 2023-2027.

³⁰⁴ Ustawa z dnia 4 listopada 2022 r. o systemie identyfikacji i rejestracji zwierząt, Dz. U. z 2022 r., poz. 2727, z dnia 22.12.2022 r.

związku z nimi także płatności, określa rozporządzenie wydane przez ministra rolnictwa i rozwoju wsi na podstawie przywołanego już art. 70 ust. 1 i 2 lit f.

Rozporządzenie wydane na mocy art. 70 ust 1 i ust. 2 lit f³⁰⁵ o Planie Strategicznym WPR 2023-2027 określa warunki i szczegółowy tryb przyznawania i wypłaty płatności w ramach schematów na rzecz dobrostanu zwierząt. Zgodnie z § 3 rozporządzenia w sprawie płatności dobrostanowej, ta ostatnia może być przyznana rolnikowi, który realizuje praktyki podwyższające dobrostan zwierząt w różnych wariantach. Zostały one pogrupowane ze względu na rodzaje zwierząt i można wśród nich wyszczególnić:

- 1) Wariant Dobrostan loch;
- 2) Wariant Dobrostan tuczników;
- 3) Wariant Dobrostan krów mlecznych;
- 4) Wariant Dobrostan krów mamek utrzymywanych w pomieszczeniach lub w budynkach;
- 5) Wariant Dobrostan krów mamek utrzymywanych w systemie otwartym;
- 6) Wariant Dobrostan opasów;
- 7) Wariant Dobrostan owiec;
- 8) Wariant Dobrostan kur niosek;
- 9) Wariant Dobrostan kurcząt brojlerów;
- 10) Wariant Dobrostan indyków utrzymywanych z przeznaczeniem do produkcji mięsa;
- 11) Wariant Dobrostan koni utrzymywanych w pomieszczeniach lub w budynkach;
- 12) Wariant Dobrostan koni utrzymywanych w systemie otwartym;
- 13) Wariant Dobrostan kóz.

³⁰⁵ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 20 kwietnia 2023 r. w sprawie szczegółowych warunków i szczegółowego trybu przyznawania i wypłaty pomocy finansowej w ramach schematów na rzecz dobrostanu zwierząt w ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027, Dz. U. z 2022 r., poz. 797, z dnia 27.04.2023 r., dalej jako: rozporządzenie w sprawie płatności dobrostanowej.

Realizacja wariantów odbywa się poprzez stosowanie praktyk podwyższających dobrostan, o których mowa w § 3 i załączniku 2 omawianego rozporządzenia. Można wśród nich wymienić: zwiększanie powierzchni przypadającej na jednego osobnika, stosowanie podłoża bardziej komfortowego dla zwierząt (np. ściółka), dostęp do wybiegu i wypasu, późniejsze odsadzanie młodych zwierząt od matek. Wymogi realizacji każdego z wariantów unormowane są bardzo szczegółowo, z uwzględnieniem rodzaju, masy, wieku etc. zwierzęcia. Przepisy regulujące praktyki podwyższające dobrostan zwierzętom mają charakter czysto techniczny. Należy pamiętać, że zgodnie z § 3 ust. 2 rozporządzenia w sprawie płatności dobrostanowej w związku z art. 31 ust. 5 rozporządzenia 2021/2115 wymogi dobrostanu, za które można rolnikowi przyznać płatność dobrostanową, muszą być wyższe niż minimalne.

Wymogi minimalne określa załącznik 1 rozporządzenia w sprawie płatności minimalnej. Zasadę tę uznaje się za zrealizowaną, gdy posiadacz zwierząt zapewni warunki bytowe wynikające z norm minimalnych, a ponadto także zastosuje praktyki podwyższające dobrostan. Nie aprobuje się sytuacji, w której zastosuje się poprawnie wymogi z załącznika 2, ale jednocześnie uchybi tym minimalnym, wskazanym w załączniku 1. Ryzyko wystąpienia takiej sytuacji zaistniałoby, gdy jakaś materia została unormowana w załączniku 1, ale nie stosuje się do niej w ogóle reguł podwyższonego dobrostanu, jak np. w kwestii dostępu do materiałów i przedmiotów absorbujących uwagę niektórych zwierząt.

Rozporządzenie w sprawie płatności dobrostanowej ponadto określa terminy składania wniosków o przyznanie świadczenia, obowiązkowe elementy takiego wniosku, wymogi dotyczące prowadzenia dokumentacji, w np. tym rejestrów i planu poprawy dobrostanu zwierząt, składania oświadczeń dotyczących posiadanych zwierząt i realizowanych założeń do Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, kwestie związane z otrzymywaniem płatności przez rolników prowadzących gospodarstwa ekologiczne, a także sposób i podstawę przydzielania rolnikom punktów za realizację zadań związanych z podwyższaniem dobrostanu zwierząt.

Warto zauważyć, że zwierzęta gospodarskie, na tle innych, są w pewien sposób grupą uprzywilejowaną. Na poprawę dobrostanu innych zwierząt, np. laboratoryjnych, pracujących w formacjach mundurowych, czy utrzymywanych w ogrodach zoologicznych, prawodawca i organy władzy publicznej nie przewidują takiego rodzaju wsparcia finansowego, czy nawet innych form pomocy i programów realizujących w jakiś sposób szeroko pojętą prawną ochronę zwierząt. Jedną z głównych przyczyn takiego stanu rzeczy jest społeczno-gospodarcze postrzeganie zwierząt gospodarskich, tj. wykorzystywanie ich do produkcji żywności. Jak już wcześniej wspomniano, zapewnienie zwierzętom zadowalającego poziomu dobrostanu wpływa na otrzymanie z nich produktów żywnościowych pewnej oczekiwanej jakości. Drugim motywem przemawiającym za szczególnym uregulowaniem ochrony dobrostanu zwierząt gospodarskich jest kwestia przeciwdziałania rozwijającej się tzw. antybiotykooporności, której niestety sprzyja nadużywanie medycznych środków przeciwdrobnoustrojowych w chowie.

4.4. Ochrona dobrostanu zwierząt gospodarskich podczas ich transportu

Kwestie ochrony zwierząt podczas ich transportu, jak już wspomniano wcześniej w niniejszej pracy, prawodawca europejski uregulował w akcie z 22 grudnia 2004 r. - rozporządzeniu Rady (WE) nr 1/2005 w sprawie ochrony zwierząt podczas transportu i związanych z tym działań oraz zmieniające dyrektywy 64/432/EWG i 93/119/WE oraz rozporządzenie (WE) nr 1255/97³⁰⁶, do której odsyła także polski ustawodawca w rozdziale 7 ustawy o ochronie zwierząt (u.o.z.). W preambule rozporządzenia 1/2005 prawodawca wskazał główne przyczyny i cele przyjęcia regulacji. Należą do nich ochrona i zapewnienie dobrostanu zwierzętom oraz zapobieganie występowania i rozprzestrzeniania się chorób zakaźnych zwierząt.

Zgodnie z art. 1 ust. 3 rozporządzenia wskazuje, że reguluje one minimalne warunki przewozu zwierząt, a państwa członkowskie mogą wprowadzać bardziej

³⁰⁶ Dz. U. UE. L. z 2005 r. nr 3 poz. 1.

restrykcyjne regulacje. Natomiast zgodnie z art. 1 ust. 5 rozporządzenia nie stosuje się do transportu zwierząt nie mającego związku z działalnością gospodarczą oraz do transportu zwierząt bezpośrednio do lub z gabinetów lub klinik weterynaryjnych, odbywającego się z polecenia lekarza weterynarii.

Na gruncie prawa polskiego transport zwierząt podlega także pod niektóre przepisy ustawy o ochronie zwierząt, a także pod art. 92 i 92a ustawy o transporcie drogowym³⁰⁷. Te ostatnie regulacje dotyczą kar za naruszenie obowiązków lub warunków przewozu drogowego. W art. 92 penalizuje się wykonywanie przez kierującego przewozu drogowego z naruszeniem obowiązków lub warunków legalnego przewozu. Za dokonanie takiego naruszenia prawodawca przewidział karę grzywny w wysokości 2 tys. złotych. Natomiast w art. 92a uwzględniono sankcje za naruszenia kryteriów zgodnego z prawem przewozu drogowego przez osoby inne niż kierujący. Prawodawca przewidział w takich przypadkach sankcje pieniężne w wysokości od 50 złotych do 12 tys. złotych.

W art. 3 *in principio* rozporządzenia 1/2005 prawodawca zabronił przewozu zwierząt lub zlecenia transportu zwierząt w sposób powodujący ich okaleczenie lub przyczyniający się do zadawania im cierpienia. Natomiast w rozdziale 1 załącznika I zamieścił także ogólną dyrektywę, która stanowi, że zwierzęta mogą być przewożone jedynie jeżeli są zdolne do transportu, zaś wszystkie zwierzęta muszą być transportowane w warunkach gwarantujących im ochronę przed zranieniem lub niepotrzebnym cierpieniem. Oznacza to, że zwierzęta powinny być przewożone z zachowaniem ich dobrostanu, chociaż badania wskazują, że transport zwierząt zawsze powoduje u nich stres, który może być tylko minimalizowany przez odpowiednie warunki transportu, ale nigdy całkowicie niwelowany³⁰⁸. Przewóz

³⁰⁷ Ustawa z dnia 6 września 2001 r. o transporcie drogowym, Dz. U. 2022, poz. 2201 t.j.

³⁰⁸ Zob. szerzej: E. von Borell, D. Schäffer, *Legal requirements and assessment of stress and welfare during transportation and pre-slaughter handling of pigs*, „Livestock production science”, 2005, nr 97, s. 81 i nast.; M. Marahrens, N. Kleinschmidt, A. Di Nardo, A. Velarde, C. Fuentes, A. Truar, J.L. Otero, E. Di Fede, P. Dalla Villa, *Risk assessment in animal welfare – Especially referring to animal transport*, „Preventive Veterinary Medicine”, 2011, nr 102, s. 157 i nast.

zwierząt gospodarskich jest także jednym ze źródeł największego stresu w całym cyklu życia zwierzęcia³⁰⁹.

Ponad to w art. 3 rozporządzenia 1/2005 prawodawca postawił także dopełniające warunki, które trzeba spełnić, aby móc organizować przewóz zwierząt. Wśród nich można wymienić konieczność minimalizacji czasu transportu, przeprowadzenie kontroli zdolności zwierząt do odbycia podróży, dobór odpowiednich (właściwie wyposażonych, sprawnych oraz adekwatnych) środków transportu, wybór dopasowanych urządzeń do załadunku i wyładunku, szkolenia personelu obsługującego zwierzęta podczas transportu, unikanie opóźnień w przewozie, a także należyta realizacja przepisów technicznych określających powierzchnię w pojeździe przeznaczoną dla zwierzęcia, dostęp do wody pitnej i karmy, odpoczynku etc.

Prawodawca regulując kwestie związane z ochroną zwierząt podczas transportu musiał wziąć pod uwagę m.in. gatunki przewożonych zwierząt, dostępne i dopuszczalne drogi oraz środki transportu, jego czas oraz odległości, które miałyby być pokonywane. W przypadku zwierząt gospodarskich rozporządzenie 1/2005 reguluje ich przewóz, jeśli należą one do grupy kręgowców³¹⁰, co wynika bezpośrednio z art. 1 ust. 1, a także art. 2 lit. a rozporządzenia. Akt ten reguluje także transport innych niż gospodarskie zwierząt kręgowych, a więc np. tych, które zaliczymy do zwierząt domowych.

W rozporządzeniu 1/2005 uregulowano w sposób szczególny kwestie związane z transportem takich zwierząt gospodarskich, jak konie, bydło domowe, owce, kozy, świnie, drób oraz króliki. Przepisy techniczne wyznaczają różne wymogi dotyczące transportu zwierząt poszczególnych, wymienionych gatunków np. w odniesieniu do pór podawania karmy i wody, wielkości powierzchni

³⁰⁹ Tamże.

³¹⁰ Legalna definicja zwierząt gospodarskich obejmuje także pszczoły miodne oraz jedwabniki.

przeznaczonej dla jednego osobnika czy dopuszczalnego czasu podróży. Sytuację zwierząt różnicuje także ich wiek, wielkość czy, w przypadku samic - kwestia ciąży.

Transport zwierząt najczęściej odbywa się drogą lądową, głównie za sprawą łatwości jego organizacji w takiej formie³¹¹. W takim przypadku wykorzystuje się specjalnie dostosowane do przewozu zwierząt pojazdy drogowe oraz kolejowe. Prawo dopuszcza także transport morski oraz powietrzny z wykorzystaniem odpowiednio statków morskich i powietrznych. Zwierzęta podczas takiej procedury znajdują się w przeznaczonych do tego celu, właściwie wyposażonych kontenerach.

Podczas transportu cierpienie fizyczne, psychiczne i fizjologiczne powoduje u zwierząt wzrost wydzielania hormonów stresu. Przez to wraz z wydłużaniem czasu i odległości podróży zwierzęta stają się co raz bardziej wyczerpane, odwodnione i zestresowane³¹². Dlatego tak ważne jest wprowadzenie ograniczeń czasowych w przewozie żywych zwierząt. W motywie 19 preambuły rozporządzenia 1/2005 prawodawca wskazuje, że czas przewozu zwierząt powinien być uregulowany podobnie, jak w przypadku czasu pracy kierowców.

W rozdziale V załącznika I rozporządzenia 1/2005 wskazano czas przewozu dla poszczególnych gatunków zwierząt. Jeśli chodzi o transport zwierząt gospodarskich takich jak: nieparzystokopytne (głównie konie i osły) oraz bydło domowe, owce, kozy oraz świnie domowe, to ogólna zasada stanowi, że możliwy jest ich transport lądowy lub morski trwający do ośmiu godzin. Od tej zasady są przewidziane wyjątki, jeśli transport odbywa się za pomocą specjalnie przystosowanego pojazdu. W przypadku transportu drogowego pojazd m.in. musi zostać wyposażony w odpowiednią ściółkę, karmę, źródło wody, system wentylacji oraz nawigacji.

³¹¹ Zob. szerzej: D. Woźniak, L. Kukielka, *Niektóre aspekty logistyki transportu*, „Autobusy: Technika, Eksploatacja, Systemy Transportowe”, 2011, nr 5, s. 440 i nast.

³¹² Zob. szerzej: H. Murata, H. Hirose, *Suppression of bovine lymphocyte and macrophage functions by sera from road transported calves*, „British Veterinary Journal”, 1991, vol. 147, nr 5, s. 455 i nast.

Prawodawca w rozporządzeniu 1/2005 posługuje się pojęciem przewóz długotrwały. Zostało ono zdefiniowane w art. 2 lit m rozporządzenia jako podróż, która przekracza osiem godzin. Rozpoczyna się ona w chwili, gdy pierwsze zwierzę z partii przemieszcza się. Przy tego typu przewozie prawodawca przewidział pory odpoczynku dla zwierząt. Jeśli chodzi o zwierzęta gospodarskie, to zgodnie z wytycznymi z rozdziału V załącznika I rozporządzenia, pory odpoczynku i karmienia oraz pojenia zależą od gatunku, wieku i stanu zwierzęcia. Zgodnie z art. 7 ust. 1 i 3 rozporządzenia 1/2005 transport długotrwały zwierząt dozwolony jest jedynie po wcześniejszej kontroli odpowiednio środków transportu albo kontenerów, a także po wydaniu stosownego świadectwa zatwierdzenia.

Na przykład zwierzętom młodym, takim jak nieodstawione cielęta, jagnięta, źrebięta oraz prosięta, po dziewięciu godzinach należy zapewnić okres odpoczynku trwający przynajmniej jedną godzinę. Czas ten powinien wystarczać na podanie płynów, a w razie konieczności także na karmienie. Po tym czasie mogą one być transportowane przez kolejne dziewięć godzin. Natomiast dorosłe świnię oraz zwierzęta nieparzystokopytne mogą być transportowane przez dwadzieścia cztery godziny tylko, jeśli mają zapewniony stały dostęp do wody, a w przypadku tych drugich również do pokarmu w odstępach co osiem godzin. Po ustaniu czasu podróży, zwierzęta muszą zostać rozładowane, nakarmione i napojone oraz odpoczywać przez przynajmniej dwadzieścia cztery godziny. Czas podróży zwierząt może być wydłużony o dwie godziny w przypadkach, w których sprzyja to ich dobru, w szczególności, gdy czas ten wystarczyłby na dotarcie do miejsca przeznaczenia.

Przewoźnik, w celu wykazania legalności organizacji przewozu zwierząt, musi prowadzić i gromadzić odpowiednią dokumentację. Zgodnie z art. 4 ust. 1 rozporządzenia 1/2005 do transportu zwierząt uprawnione są jedynie osoby posiadające w środku transportu odpowiednie dokumenty, a w związku z ust. 2 na żądanie właściwej władzy przewoźnik udostępnia tę dokumentację. Powinna ona zawierać takie informacje, jak wskazanie pochodzenia zwierząt oraz ich właściciela,

miejsce wyjazdu, daty i czasu wyjazdu, przewidzianego miejsce przeznaczenia, a także przewidywanego czasu trwania przewozu.

Rzetelna dokumentacja transportu zwierząt umożliwia ich identyfikację. Jest to szczególnie istotne w przypadku zwierząt gospodarskich, z których pozyskuje się różne produkty, szczególnie jeśli przeznacza się je do spożycia przez ludzi. Pozwala to zatem z jednej strony czynić zadość zasadzie identyfikowalności żywności. Transport zwierząt rodzi ryzyko rozprzestrzeniania się chorób odzwierzęcych. Zauważył to także prawodawca w punkcie 6 i 13 preambuły do rozporządzenia 1/2005. Kontakt zwierząt, szczególnie w punktach kontroli, zwanych uprzednio miejscami postoju, może w pewnych warunkach prowadzić do rozprzestrzeniania się chorób zakaźnych. Należy podejmować wszelkie kroki, aby temu przeciwdziałać. Z drugiej strony, możliwość prześledzenia drogi, jaką przebyło dane zwierzę jest kluczowa w przypadku naruszeń zasady dobrostanu zwierząt. Ułatwia to wskazywanie na przyczyny zaniedbań oraz na podmioty za nie odpowiedzialne.

Jeśli chodzi o osoby biorące udział w procedurze przewozu zwierząt, to prawodawca wyszczególnia: osobę obsługującą, opiekuna, organizatora i przewoźnika. Definicje legalne wymienionych pojęć znajdują się w art. 2 rozporządzenia 1/2005, kolejno w lit. c), k), q) oraz x). Zgodnie z rozporządzeniem 1/2005 osoba obsługująca to ta, która jest bezpośrednio odpowiedzialna za dobrostan zwierząt i która towarzyszy im podczas przewozu. Opiekunem będzie taka osoba fizyczna albo prawna, która nie jest przewoźnikiem, ale jest obarczona odpowiedzialnością za zwierzęta i obsługuje je w charakterze czasowym lub stałym. Pojęcie organizatora jest dość złożone i może być rozumiane w trojaki sposób. Po pierwsze jako takiego przewoźnika, który zleca co najmniej jednemu innemu przewoźnikowi część przewozu. Po drugie jako osobę fizyczną lub prawną zawierającą umowę przewozu z więcej niż jednym przewoźnikiem. Po trzecie w końcu jako osobę, która podpisała sekcję 1 dziennika podróży zawartego w załączniku II. Natomiast termin „przewoźnik” oznacza osobę fizyczną lub prawną transportującą zwierzęta na własny rachunek lub na rachunek strony trzeciej.

Przewoźnikami zgodnie z art. 6 ust. 1 rozporządzenia 1/2005 mogą być tylko te osoby, które legitymują się specjalnym zezwoleniem. Podstawowe zezwolenie zostało uregulowane w art. 10 omawianego rozporządzenia. Mogą się o nie ubiegać osoby, które spełniają szereg warunków. Po pierwsze takie, które znajdują się na terenie jednego z państw członkowskich UE lub w takim państwie są reprezentowane. Po drugie zezwolenie wydaje się osobom, które wykazały, że dysponują wystarczającą liczbą właściwego personelu, wyposażenia i procedur operacyjnych umożliwiającym przestrzeganie rozporządzenia 1/2005, w tym w odpowiednim przypadku zasad dobrej praktyki. Po trzecie osoby ubiegające się o zezwolenie lub ich przedstawiciele nie figurują w rejestrze skazanych za poważne naruszenia prawodawstwa wspólnotowego lub ustawodawstwa krajowego dotyczącego ochrony zwierząt w ciągu trzech lat poprzedzających złożenie wniosku.

Jak wynika z art. 10 rozporządzenia 1/2005, a co potwierdził także wyraźnie Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 19 maja 2021 r., sygn. II GSK 979/18³¹³, zezwolenie na przewóz zwierząt wydaje się danej osobie, a nie dla danego środka transportu. Możliwe jest jednak ograniczenie zakresu takiego pozwolenia do danego gatunku zwierząt lub rodzaju środka transportu. W sprawie, w której orzekał sąd, skarżący był kierowcą, który prowadził pojazd przeznaczony do transportu koni. W trakcie kontroli drogowej okazało się, że pozwolenie, które okazał na żądanie nie jest wystawione na niego, ale na pewną spółkę z o.o., dla której kierowca wykonywał usługę transportową.

Sąd zauważył, że wykonywanie przewozu zwierząt na rachunek strony trzeciej oznacza, że *de facto* to skarżący był przewoźnikiem zgodnie z postanowieniami rozporządzenia 1/2005, a transportu zwierząt dokonywał bez wymaganego prawem zezwolenia. Bez znaczenia pozostaje tutaj fakt, że pozwolenie zostało wydane dla zleceniodawcy oraz, że transportu dokonywano za pomocą środka transportu wskazanego w tym dokumencie. Sąd zauważył, że kierowanie

³¹³ LEX nr 3188326.

pojazdu przy realizacji transportu zwierząt ma wpływ na ich dobrostan, np. poprzez odpowiednio ostrożny sposób prowadzenia zespołu pojazdów, czy zatrzymywanie się w trakcie przewozu.

Kierowca w takiej sytuacji jest jedną z osób odpowiedzialnych za zachowanie odpowiedniego, ustalonego przepisami prawa poziomu dobrostanu. Dlatego kierujący, jako przewoźnik w rozumieniu rozporządzenia 1/2005 zobowiązany jest do uzyskania zezwolenia zgodnie z art. 10. Pozwolenie takie z jednej strony poświadcza, że podmiot jest w stanie zagwarantować dobrostan transportowanym zwierzętom, a z drugiej ułatwia sprawowanie kontroli nad osobami zaangażowanymi w procedurę transportu zwierząt.

Na podstawie przywołanego wyroku NSA można także wysnuć wniosek, że kluczowym elementem zapewniającym odpowiedni poziom dobrostanu przewożonych zwierząt jest czynnik ludzki. Dlatego tak ważne jest, aby pozwolenia wydawane przy okazji transportu zwierząt, adresowane były do podmiotów faktycznie tę procedurę realizujących. Pozwala to organom wydającym tego typu pozwolenia na pełniejszą kontrolę nad jednostkami, które następnie sprawują obsługę transportowanych zwierząt, a także na weryfikację uprawnień i kompetencji personelu. W literaturze nauk przyrodniczych co raz częściej podkreśla się także jak ważne są nastawienie i umiejętności osób obsługujących zwierzęta, aby zapewnić im odpowiedni poziom dobrostanu. Dotyczy to zarówno osób zajmujących się samym chowem, jak i transportem³¹⁴. Dostrzegł tę zależność także prawodawca, dlatego w rozporządzeniu 1/2005 uregulował konieczność przeprowadzania szkoleń personelu oraz wydawania licencji i świadectw, o których mowa w art. 17 i następnym.

314 Zob. szerzej: G. J. Coleman, P. H. Hemsworth, *Training to improve stockperson beliefs and behaviour towards livestock enhances welfare and productivity*, „Revue Scientifique et Technique”, 2014, nr 1 (33), s. 131 i nast., F. S. Bulitta, *Effects of handling on animals welfare during transport*, <<https://core.ac.uk/download/pdf/11698145.pdf>>, dostęp: 14 kwietnia 2023 r.

W art. 11 rozporządzenia 1/2005 prawodawca przewidział możliwość wydania zezwolenia na przewóz długotrwały. Podmiot, który chciałby takie zezwolenie uzyskać musi spełniać wszystkie przesłanki wskazane w art. 10, a ponadto przedłożyć ważne licencje kierowców i osób obsługujących zwierzęta; ważne świadectwa zatwierdzenia wszystkich środków transportu używanych podczas długotrwałego przewozu; dokumenty zawierające szczegółowe informacje dotyczące procedur umożliwiających przewoźnikowi śledzenie i rejestrowanie ruchu pojazdów drogowych, za które odpowiadają oraz procedur kontaktowania się z poszczególnymi kierowcami w każdej chwili podczas długotrwałego przewozu; a także plan kryzysowy dla nagłych przypadków. Pamiętać trzeba jednak, że wydłużenie czasu transportu jednocześnie oznacza, że zwierzęta dłużej będą narażone na odczuwanie stresu i innych niedogodności związanych z podróżą, a zatem ich dobrostan może ulec obniżeniu lub w niektórych przypadkach może w ogóle nie zostać zapewniony.

Zgodnie z rozdziałem VI załącznika I rozporządzenia 1/2005 należy spełnić dodatkowe warunki, aby móc organizować długotrwały przewóz domowych nieparzystokopytnych, bydło domowe, kozy, owce i świnie. Obejmują one kwestie związane ze specjalnymi wymogami dotyczącymi pojazdu lub kontenera, jak jasny kolor dachu, odpowiednio wygodne podłoże, wyposażenie umożliwiające pobieranie przez zwierzęta pożywienia i wody, a w niektórych przypadkach w pojazdach muszą być wydzielone osobne boksy. Ponadto w przypadku wszystkich przewozów, a więc długotrwałych i standardowych, pojazdy i kontenery muszą być odpowiednio wentylowane, wyposażone w źródło wody oraz system nawigacji. Natomiast w rozdziale VII załącznika I rozporządzenia 1/2005 prawodawca wyznaczył dopuszczalną powierzchnię ładowną poszczególnych gatunków zwierząt w przypadku różnych środków transportu.

Zasada ochrony dobrostanu zwierząt, także podczas ich transportu, zdaje się zajmować szczególne miejsce wśród wartości prawodawcy europejskiego. Zgodnie

bowiem z wyrokiem Trybunału Sprawiedliwości z dnia 23 kwietnia 2015 r.³¹⁵ unijna ochrona dobrostanu zwierząt podczas ich przewozu nie kończy się na granicach zewnętrznych Unii Europejskiej. Oznacza to, że wymogi dotyczące przerw w pojeniu i karmieniu oraz długości przejazdów i okresów odpoczynku powinny dotyczyć również tych etapów transportu, które odbywają się już poza terytorium Unii. Aby operacja transportowa, obejmująca długą podróż koni, bydła, świń, owiec lub kóz, została zatwierdzona przez organ właściwy dla miejsca wyjazdu, to organizator podróży musi przedstawić dziennik podróży, w którym wykaże, że przepisy rozporządzenia 1/2005 będą przestrzegane przez całą podróż, w tym na etapach podróży odbywających się na terytorium państw trzecich.

Trybunał stwierdził także, że organ zatwierdzający transport i plan podróży przed jego realizacją, w ramach przysługującego mu zakresu uznania, dysponuje środkami do oceny, czy prawo i praktyka obowiązujące na terenie państwa trzeciego umożliwiają w realny sposób realizację przepisów rozporządzenia 1/2005, a w związku z tym – także zapewnienie oczekiwanego poziomu dobrostanu przewożonych zwierząt gospodarskich. W przypadku, gdy zachodzi obawa, że realizacja planu podróży przez terytorium państwa trzeciego w rzeczywistości będzie oznaczała, że normy rozporządzenia 1/2005 nie będą realizowane, to władze mogą żądać zmiany takiego planu tak, aby czynić zadość zasadzie ochrony dobrostanu.

Z punkty widzenia zasady terytorialności takie rozstrzygnięcie Trybunału może zaskakiwać. Jednakże należy zauważyć, że rozporządzenie 1/2005 normuje przewóz zwierząt z miejsca wyjazdu położonego na terytorium Unii Europejskiej do miejsc przeznaczenie, które mogą znajdować się zarówno na terytorium Unii, jak i w państwach trzecich. Akt ten nie przewiduje jednak różnic w regulowaniu warunków transportu ze względu na cel podróży. Przede wszystkim rozporządzenie nie uwzględnia innego rodzaju zezwoleń dla transportu zwierząt na terenie Unii i do

³¹⁵ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 23 kwietnia 2015 r., sprawa C-424/13, ZOTSiS 2015/4/I-259, LEX 1665986.

miejsce położonych poza jej granicami. Zgodnie z art. 5 ust. 4 rozporządzenia 1/2005 przewoźnicy organizatorzy stosują przepisy dotyczące dzienników podróży zamieszczone w załączniku II w przypadku długich przewozów zwierząt pomiędzy państwami członkowskimi i państwami trzecimi.

Regulacje związane z przewozem zwierząt mają charakter dość kompleksowy i szczegółowy, wyznaczają minimalne warunki, w których można transportować zwierzęta. Należy pamiętać, że transport sam w sobie zawsze jest wydarzeniem stresującym w życiu zwierzęcia, co rzutuje na poziom odczuwalnego przez nie dobrostanu. Odpowiednia regulacja tego procesu wydaje się zatem kluczowa. Powinna mieć ona na celu ochronę dobrostanu zwierząt przed nadmiernym jego obniżeniem. Założenie takie stanowi pewnego rodzaju wyzwanie dla prawodawcy. Jak wspomniano wcześniej, ważnym elementem systemu ochrony zwierząt podczas transportu są ludzie organizujący całą procedurę i sprawujący pieczę nad zwierzętami. Często to oni będą mieli decydujący wpływ na to, czy zwierzętom faktycznie zostanie zapewniony dobrostan.

Taka sytuacja zagrożona jest możliwościami nadużyć. Przedsiębiorcy realizujący przewóz zwierząt kierując się zyskiem i chcąc uniknąć strat mogą w niektórych przypadkach odstąpić od spełniania norm wyznaczonych przez prawo w celu ochrony dobrostanu zwierząt. Najwyższa Izba Kontroli w 2017 r. opublikowała informacje o wynikach kontroli dotyczącej nadzoru nad transportem i ubojem zwierząt gospodarskich³¹⁶. NIK ocenił, że podczas transportu przepisy dotyczące ochrony zwierząt nie zawsze były przestrzegane. Inspekcja Weterynaryjna oraz Inspekcja Transportu Drogowego ujawniły przypadki nieprawidłowości w co setnym pojeździe transportującym zwierzęta. Dotyczyły one głównie przewożenia zwierząt do tego niezdolnych, niewłaściwie prowadzonej dokumentacji, nieodpowiednich praktyk stosowanych podczas transportu oraz wykorzystywania

³¹⁶ Najwyższa Izba Kontroli, Departament Rolnictwa i Rozwoju Wsi, *Informacja o wynikach kontroli – Nadzór nad transportem i ubojem zwierząt gospodarskich*, KRR.430.009.2016, nr ewid. 96/2017/P/16/043/KRR, <<https://www.nik.gov.pl/plik/id,15010,vp,17480.pdf>>, dostęp: 30 kwietnia 2023 r.

nieprzystosowanych do przewozu zwierząt pojazdów. W raporcie podkreślono także, że organy Inspekcji Weterynaryjnej i Inspekcji Transportu Drogowego nie współpracują należycie w kontrolowanej materii ani między sobą, ani z przedstawicielami organizacji społecznych i samorządu lekarsko-weterynaryjnego.

Przypadki łamania przepisów mających na celu ochronę dobrostanu przewożonych zwierząt gospodarskich bardzo często nagłaśniają także organizacje społeczne. W lipcu 2016 r. trzy organizacje społeczne, niemiecka *Animal Welfare Foundation*, szwajcarska *Tierschutzbund Zürich* oraz współpracująca z nimi holenderska *Eyes on Animals*, opublikowały wyniki kontroli transportu nieodsadzonych cieląt i jagniąt³¹⁷. Młode zwierzęta są bardziej niż dorosłe osobniki narażone na negatywne skutki transportu w złych warunkach. W raporcie organizacje działające na rzecz ochrony zwierząt wykazały przypadki niezapewnienia zwierzętom dobrostanu, często pomimo spełnienia prawnych warunków przewozu zwierząt wyznaczonych w rozporządzeniu 1/2005. Na przykład zwierzęta ze względu na swój młody wiek nie potrafiły korzystać z poideł zamontowanych w pojazdach, przez co *de facto* przez wiele godzin nie miały dostępu do wody. Zdarzały się przypadki padania cieląt z pragnienia. Organizacje uwidoczniły potrzebę zmian obowiązujących regulacji, ponieważ niedostatecznie chroni ona młode osobniki w transporcie. Propozycje nowelizacji obejmują np. całkowity zakaz transportu cieląt i jagniąt młodszych niż 14 dni, potrzebę zapewnienia częstszych okresów odpoczynku w celu pojenia i karmienia zwierząt, transport takich zwierząt powinien być możliwy tylko, jeśli temperatura na zewnątrz wynosi powyżej 0°C.

Polska organizacja społeczna „Otwarte Klatki”, której cele statutowe koncentrują się głównie wokół ochrony zwierząt hodowlanych, w 2021 roku opublikowała własny raport dotyczący transportu zwierząt gospodarskich w

³¹⁷ Animal Welfare Foundation, Tierschutzbund Zürich, *The victims of the dairy industry: long distance transport of unweaned calves and lambs*, lipiec 2016, <www.animal-welfare-foundation.org/files/user_upload/Long_distance_transport_of_unweaned_calves_and_lambs_2016.07.21.pdf>, dostęp: 14 grudnia 2022 r.

Polsce³¹⁸. W raporcie poruszono także kwestie transportu cieląt i jagniąt oraz niewystarczających przepisów mających na celu ich ochronę. Ponadto organizacja wyszczególniła także inne legalne i stosowane przy transporcie zwierząt praktyki, które przyczyniają się do obniżania lub niedopełnienia dobrostanu zwierzętom. Obecnie transport zwierząt w okresie letnim często wiąże się z narażeniem na stres cieplny na tyle duży, że powstaje ryzyko znacznego cierpienia i śmierci zwierząt. Problem może być także konstrukcja pojazdów, ponieważ często zdarza się utknięcie kończyn w podłożu czy głowy między przegrodą, co stwarza zagrożenie.

Przytoczone raporty obrazują, że uchybień w ochronie dobrostanu zwierząt dochodzi także wtedy, gdy przewoźnicy stosują się do regulacji rozporządzenia 1//2005. Dlatego należy ocenić je jako niewystarczające i nie realizujące w pełni celu przyjętego prawodawstwa, jakim jest ochrona dobrostanu zwierząt, głównie gospodarskich, podczas ich transportu. Problem został dostrzeżony także przez Parlament Europejski, ponieważ w preambule do rezolucji dotyczącej strategii „Od pola do stołu” wspomina się o problemach z zapewnieniem zwierzętom dobrostanu podczas ich przemieszczania i wskazuje na konieczność przyjęcia bardziej efektywnych unormowań w tym zakresie. Także EFSA rekomenduje zmiany w obowiązujących przepisach dotyczących transportu zwierząt, które miałyby m.in. zapewnić krótszy czas podróży, większą przestrzeń przypadającą na jednego osobnika, czy niższą temperaturę w trakcie przejazdu³¹⁹.

³¹⁸ J. Urbański, Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych, *Transport zwierząt w celach gospodarczych na terenie Polski*, Gorzów Wielkopolski – Poznań 2021, <<https://storage.googleapis.com/otwarteklatki-wp-media/sites/1/2021/05/Transport-zwierz%C4%85t-w-celach-gospodarczych-Raport-Otwarte-Klatki.pdf>>, dostęp: 14 grudnia 2022 r.

³¹⁹ European Food Safety and Authority (EFSA), *More space, lower temperatures, shorter journeys: EFSA recommendation to improve animal welfare during transport*, 7 września 2022 r., <<https://www.efsa.europa.eu/en/news/more-space-lower-temperatures-shorter-journeys-efsa-recommendations-improve-animal-welfare>>, dostęp: 16 grudnia 2022 r.

4.5. Przepęstwa i wykroczenia wynikające z niezachowania wymogów dobrostanu zwierząt

We współczesnych systemach prawnych pewnym standardem stało się wyróżnianie przęstw, które w polskiej doktrynie nazywane są przęstwami przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt. Należą do nich przede wszystkim znęcanie się nad zwierzętami, a także bezprawne ich uśmiercenie. Zostały one uregulowane w art. 35 u.o.z. Zdarza się, że ze względu na pewne tradycje społeczne i specyfikę kulturową, penalizuje się także inne zachowania, które sprzeniewierają się idei humanitarnego postępowania ze zwierzętami. Wymienić można tutaj zakaz organizowania walk zwierząt, który wprowadzono do brytyjskiej ustawy o ochronie zwierząt. Podobny zakaz wynika z przepisów włoskiego kodeksu karnego, a ponadto akt ten wskazuje na typy spektakli z udziałem zwierząt, które również zostały zakazane. Ze względu jednak na szerokie rozumienie pojęcia znęcania się, o czym szerzej w dalszym wywodzie, można się zastanowić czy walki zwierząt, jak i niektóre kontrowersyjne widowiska z ich udziałem nie stanowią formy znęcania się.

Przepisy dotyczące tych przęstw miewają długi rodowód w różnych państwach. Przęstwo znęcania się nad zwierzętami zostało spenalizowane już w pierwszym uchwalonym po zjednoczeniu Włoch kodeksie karnym, tzw. Kodeksie Zanardello z 1889 r., a w Wielkiej Brytanii już w 1822 roku uchwalono ustawę mającą na celu zapobieganie okrutnego traktowania bydła, o czym szerzej w rozdziale trzecim niniejszej dysertacji. Również w naszym kraju penalizowanie okrutnego traktowania zwierząt ma już pewną historię. Działalność powstałego w Polsce w XIX wieku Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami spowodowała przyjęcie w dwudziestoleciu międzywojennym przez prawodawcę dwóch aktów prawnych dotyczących ochrony zwierząt udomowionych przez człowieka³²⁰.

³²⁰ T. Pietrzykowski, *Spór...*, s. 26.

Pierwszym ze wspomnianych aktów było wydane w 1928 r. rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o ochronie zwierząt³²¹, a drugim przyjęta w 1936 r. ustawa o uboju zwierząt gospodarskich³²². Rozporządzenie zostało wydane z mocą ustawy, na podstawie art. 44 Konstytucji marcowej³²³ oraz ustawy o upoważnieniu Prezydenta Rzeczypospolitej do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy³²⁴. Był to pierwszy polski akt prawny regulujący ochronę zwierząt. Centralną instytucją był zakaz znęcania się nad zwierzętami. Prawodawca penalizuje ten czyn już w art. 1 *in principio*, poprzez stwierdzenie, że znęcanie się nad zwierzętami jest wzbronione.

Katalog czynów, które ówczesny prawodawca uznał za przejawy znęcania się nad zwierzętami zamieszczony został w art. 2. Czynności wymienione można podzielić na takie, którymi zagrożone byłyby głównie zwierzęta gospodarskie, te podejmowane wobec zwierząt wykorzystywanych w doświadczeniach naukowych, a także pozostałe, skierowane przeciwko wszystkim zwierzętom. Do pierwszej grupy należało używanie do pracy zwierząt chorych, rannych lub kulawych oraz utrzymywanie ich w stanie wybitnego niechlujstwa oraz przeciążanie zwierząt pociągowych i jucznych ładunkami oczywiście nieodpowiadającymi ich sile lub stanowi dróg, albo zmuszanie takich zwierząt do zbyt szybkiego biegu, nieodpowiadającego ich siłom. W tej grupie znalazł się jedyny przykład znęcania się nad zwierzętami w formie zaniechania, jakim jest utrzymywanie zwierząt w stanie wybitnego niechlujstwa. Wszystkie pozostałe dotyczą działania sprawcy.

W drugiej grupie uwzględnić należy sytuację wykorzystywania zwierząt do wszelkiego rodzaju doświadczeń, powodujących śmierć, uszkodzenie cielesne lub ból fizyczny. Działanie takie było co do zasady zakazane, chyba że zaszła któraś z

³²¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o ochronie zwierząt, Dz. U. z 1932 r., nr 42, poz. 417 t.j., dalej jako: rozporządzenie o ochronie zwierząt.

³²² Ustawa z 17 kwietnia 1936 r. o uboju zwierząt gospodarskich w rzeźniach, Dz. U. z 1963, nr 29, poz. 237, dalej jako: ustawa o uboju zwierząt.

³²³ Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. z 1921 r., nr 44, poz. 267.

³²⁴ Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. o upoważnieniu Prezydenta Rzeczypospolitej do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy, Dz. U. R. P. Nr. 78, poz. 443.

przesłanek zawartych w art. 3, dla których przewidziano zezwolenia na przeprowadzenie doświadczeń. Do pozostałych przejawów znęcania się nad zwierzętami prawodawca zakwalifikował bicie zwierząt po głowie, dolnej części brzucha, dolnych częściach kończyn; bicie zwierząt przedmiotami twardymi i ostrymi albo zaopatrzonymi w urządzenia obliczone na sprawienie specjalnego bólu; przewożenie, przenoszenie lub przepędzanie zwierząt w sposób, w pozycji lub w warunkach, powodujących zbędne cierpienia fizyczne; używanie uprzęży, pęt, więzów itp. powodujących ból albo używanie ich w sposób mogący sprawić ból lub uszkodzenie cielesne, - z wyjątkiem, gdy używanie takich przedmiotów jest potrzebne z powodu i w czasie tresury, prowadzonej w interesie publicznym; złośliwe straszenie i drażnienie zwierząt; a także wszelkie w ogóle zadawanie zwierzętom cierpień bez odpowiednio ważnej i słusznej potrzeby.

Co do zasady znęcanie się nad zwierzętami było ówczesnie traktowane jako wykroczenie, a nie przestępstwo. Zgodnie z art. 4, za jego popełnienie groziła kara grzywny do 2000 zł lub kara aresztu do sześciu tygodni. Istniała możliwość zastosowania obu kar łącznie. Co ciekawe, ta sama sankcja groziła właścicielowi, który świadomie pozwalał na znęcanie się nad zwierzęciem, sam popełnił ten czyn albo zmusił do tego osobę trzecią. Inaczej jednak traktowany był przypadek, kiedy sprawca czynu wykazywał się wyjątkowym okrucieństwem. Na podstawie art. 5 w tej sytuacji osobie znęcającej się groziła kara pozbawienia wolności do jednego roku, a samo działanie traktowane było jako przestępstwo.

Przy okazji trzeba wspomnieć, że prawodawca uchwalając w 1971 roku kodeksu wykroczeń³²⁵, uchylił art. 4 rozporządzenia o ochronie zwierząt, a sankcje za znęcanie się nad zwierzętami zamieścił w art. 64 nowo wprowadzanego kodeksu, uwzględniając w nim karę aresztu, ograniczenia wolności, grzywny oraz karę nagany. Obecnie art. 64 kodeksu wykroczeń nie obowiązuje, ponieważ został uchylony przez obecnie obowiązującą ustawę o ochronie zwierząt.

³²⁵ Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń, t.j., Dz. U. z 2019 r., poz. 821, dalej jako: kodeks wykroczeń.

Jeśli chodzi o czasy współczesne, to warto w tym miejscu przytoczyć kilka statystyk. W 2016 r. fundacja „Czarna Owca Pana Kota” opublikowała raport³²⁶, z którego wynika, że przestępstwa uregulowane w u.o.z. w 2,3% skierowane były przeciwko zwierzętom gospodarskim. Dla porównania najwięcej tego typu przestępstw popełniono przeciwko zwierzętom domowym, stanowiło to 83,5% ogółu tego typu czynów, a tylko w 4,2% sprawcy bezprawnie uśmiercali bądź znęcali się nad zwierzętami wolno żyjącymi. Według K. Kuszlewicz, która powołuje się m.in. na swoje doświadczenie z praktyki zawodowej³²⁷, najczęściej sprawcami czynów zabronionych w u.o.z. są właściciele lub opiekunowie zwierząt, a przez to zwierzęta zależne od człowieka, są najbardziej narażone na skrzywdzenie³²⁸. Jako drugą przyczynę podaje uwarunkowania społeczno-kulturowe, ponieważ przestępstwa popełnione przeciwko zwierzętom domowym są bardziej społecznie napiętnowane niż znęcanie się np. nad zwierzętami gospodarskimi i dlatego sprawy tych pierwszych częściej trafiają na sądową wokandę³²⁹. Należy zgodzić się z tym poglądem. Zgodnie z wiodącą linią orzeczniczą, aby uznać zwierzę za domowe musi zostać zawiązana między nim i człowiekiem więź emocjonalna³³⁰ i prawdopodobnym jest, że przestępstwa skierowane przeciwko zwierzętom domowym, jako towarzyszom, obdarzonym afektem ze strony człowieka, są tym bardziej potępiane w naszym społeczeństwie.

³²⁶ Raport Fundacji Czarna Owca Pana Kota oraz Stowarzyszenia Ochrony Zwierząt Ekostraż, Jak Polacy znęcają się nad zwierzętami? Raport z monitoringu sądów, prokuratur i policji. Wersja rozszerzona, Wrocław-Kraków 2016, s. 36-37, <<https://czarnaowca.org/wp-content/uploads/2016/03/CzarnaOwca-NMP-RAPORT-1.pdf>>, dostęp: 20 listopada 2021 r.; w raporcie przedstawiono badania dotyczące lat 2012-2014.

³²⁷ Autorka jest adwokatką często reprezentującą w procesach organizacje działające na rzecz ochrony zwierząt.

³²⁸ Zob. szerzej: K. Kuszlewicz, *Prawa Zwierząt. Praktyczny przewodnik*, Warszawa 2019, s. 131.

³²⁹ Tamże.

³³⁰ Zob. Szerzej: J. Goździewicz-Biechońska, E. Jachnik, *Legal Status of the Animal as a Determinant of Its Humanitarian Protection*, „*Studia Iuridica Lublinensia*”, nr 3(30)/2021, s. 67 i nast. oraz powołane tam orzecznictwo.

Tymczasem zwierzęta gospodarskie traktowane są w sposób użytkowy, głównie ze względu na przeznaczanie ich w przyszłości na ubój³³¹.

Koncepcja więzi emocjonalnej człowieka i zwierzęcia znalazła zastosowanie także we włoskiej doktrynie prawa karnego. Przesłęstwa przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt zostały uregulowane w tytule IX-bis włoskiego kodeksu karnego zatytułowanego *dei delitti contro il sentimento per gli animali*³³². Co można przetłumaczyć jako „przesłęstwa przeciwko uczuciom do zwierząt”. Należą do nich zabicie zwierzęcia bez przyczyny lub w akcie okrucieństwa, a także znęcanie się nad zwierzęciem, w tym zmuszanie do pracy ponad siły. Jeśli w wyniku znęcania się zwierzę poniesie śmierć, to przesłęstwo to przybiera kwalifikowaną formę. Włoski prawodawca przewidział jeszcze dwa typy przesłęstw w tej kategorii, o których wspomniano już wcześniej - organizowanie zakazanych prawem spektakli z udziałem zwierząt oraz walk zwierząt.

Więź emocjonalna człowieka ze zwierzęciem zdaje się mieć wyjątkowe znaczenie dla prawodawcy włoskiego. Po pierwsze zwierzę jest uznawane, podobne jak w prawie polskim czy europejskim, za istotę zdolną do odczuwania cierpienia na mocy art. 455-bis włoskiego kodeksu cywilnego³³³. Po drugie wskazuje na to już samo określenie przesłęstw bezprawnego zabicia i znęcania się nad zwierzętami, którym posłużył się włoski prawodawca w kodeksie karnym, czyli „przesłęstwa przeciwko uczuciom do zwierząt”. W przypadku jednak przesłęstw związanych ze znęcaniem się lub zabicie zwierzęcia, kładzenie akcentu na więź emocjonalną, może być problematyczne w przypadku zwierząt gospodarskich. Jeżeli za główny argument penalizacji tego typu czynów uznać sprzeniewierzenie się więzi

³³¹ O psychologicznych i kulturowych przyczynach rozróżniania zwierząt na towarzyszy i źródło pożywienia szerzej np. M. Joy, *Why we love dogs, eat pigs and wear cows*, San Francisco 2010; A. Rotzetter, *Glaskane, tuczzone, zabijane. Dlaczego zwierzęta zasługują na lepsze traktowanie*, Poznań 2013.

³³² Art. 544-bis i nast., Włoski Kodeks Karny, <<https://www.studiocataldi.it/codicepenale/codicepenale.pdf>>, dostęp: 7 kwietnia 2021 r.

³³³ Włoski Kodeks Cywilny, <<https://www.brocardi.it/codice-di-procedura-civile/libro-secondo/titolo-iv/capo-ii/art445bis.html>>, dostęp: 10 października 2021 r.

emocjonalnej, czy uczuciom człowieka do zwierząt, to może rodzić wątpliwości czy taki system prawny chroni także zwierzęta gospodarskie lub jeśli tak, to w jaki jest zakres tej ochrony. Zwierzęta gospodarskie są przecież w kontekście społeczno-kulturowym traktowane w sposób użytkowy, a nie jako zwierzęta towarzyszące. Odwołanie się natomiast do zasad humanitarnego traktowania przy regulowaniu czynów zabronionych, jakimi są znęcanie się oraz bezprawne zabicie zwierząt, wprost obejmuje ochroną wszystkie zwierzęta, bez względu na ich społeczne, kulturowe czy gospodarcze przeznaczenie.

Kwestie związane z regulacją przestępstw przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt nie zawsze są regulowane w ramach kodeksów karnych poszczególnych państw. Dla przykładu w Wielkiej Brytanii i Austrii, podobnie jak w Polsce, przepisy karne dotyczące przestępstw przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt znajdują się w ustawach o ochronie zwierząt. Art. 4 brytyjskiej ustawy o ochronie zwierząt³³⁴ stanowi, że przestępstwem jest narażenie zwierzęcia na zbędne cierpienie, czy to przez celowe działanie czy przez zaniechanie. Natomiast art. 5 uznaje za przestępstwo także okaleczenie zwierzęcia w formie przeprowadzania na nim nielegalnych zabiegów, chociaż na podstawie art. 6 w pewnych okolicznościach dozwolone jest kopiowanie ogonów u ras niektórych psów. Natomiast art. 8 penalizuje organizowanie walk zwierząt. W § 38 austriackiej ustawy o ochronie zwierząt³³⁵ przewidziano dwa przestępstwa przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt. Należą do zabicie zwierzęcia w przypadkach innych, niż przewidzianych w prawie oraz znęcanie się nad zwierzętami, które rozumie się jako **zadawanie zwierzęciu bólu, cierpienia, krzywdy lub wzbudzanie silnego strachu.**

³³⁴ Brytyjska ustawa o ochronie dobrostanu zwierząt., Animal Welfare Act 2006, <<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/45/crossheading/introductory>>, dostęp: 10 października 2021 r.

³³⁵ Austriacka ustawa o ochronie zwierząt, Gesamte Rechtsvorschrift für Tierschutzgesetz, Fassung vom 25.11.2022,

<<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20003541>>, dostęp: 12 listopada 2022 r.

W polskiej u.o.z. przestępstwa przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt uregulowano w art. 35. Przepis ten obejmuje zarówno kwestie znęcania się nad zwierzęciem, bezprawne zabicie zwierzęcia, a także dokonanie jego uboju z niezachowaniem warunków wyznaczonych przez prawodawcę. Ten ostatni przypadek został wyróżniony w regulacji jako specjalna forma bezprawnego pozbawienia życia zwierzęcia gospodarskiego. Zgodnie z art. 35 ust. 1 u.o.z. karze pozbawienia wolności do lat trzech podlega ten, kto zabija, uśmierca zwierzę albo dokonuje jego uboju z naruszeniem przepisów art. 6 ust. 1, art. 33 lub art. 34 ust. 1-4 u.o.z. Zgodnie z art. 35 ust. 1a takiej samej karze podlega ten, kto nad zwierzęciem się znęca.

Sam zakaz znęcania się nad zwierzętami oraz bezprawnego ich zabicia został wyrażony w art. 6 u.o.z. W art. 6 ust. 1 u.o.z. prawodawca zakazał zabijania zwierząt poza wskazanymi wyjątkami. Należą do nich takie przypadki, jak: ubój i uśmiercanie zwierząt gospodarskich oraz dzikich ptaków i ssaków utrzymywanych przez człowieka w celu pozyskania mięsa i skór; połów ryb zgodnie z przepisami prawa; konieczności bezzwłocznego uśmiercenia; potrzeba podjęcia działań niezbędnych do usunięcia poważnego zagrożenia sanitarnego ludzi lub zwierząt; zabicie lub poddanie ubojowi zwierząt gospodarskich z nakazu powiatowego lekarza weterynarii; usuwanie osobników bezpośrednio zagrażających ludziom lub innym zwierzętom, jeżeli nie jest możliwy inny sposób usunięcia zagrożenia; polowania, odstrzały i ograniczania populacji zwierząt łownych; usypianie ślepych miotów; uśmiercanie zwierząt gatunków obcych zagrażających gatunkom rodzimym lub siedliskom przyrodniczym w rozumieniu ustawy o ochronie przyrody, ustawy o gatunkach obcych oraz przepisów unijnych dotyczących tej kategorii zwierząt. Katalog wyjątków od zakazu zabijania zwierząt ma charakter zamknięty.

W art. 6 ust. 2 u.o.z. ustawodawca zamieścił definicję znęcania się nad zwierzętami, a także enumeratywnie wymienił przykłady takiego zachowania. Na gruncie omawianego przepisu każde zadawanie albo świadome dopuszczanie do zadawania bólu lub cierpień zwierzętom uznaje się za znęcanie nad nimi. Katalog

zachowań ma charakter otwarty, na co wskazuje użyty zwrot „w szczególności”, a także konstrukcja przytoczonej definicji, ponieważ znęcaniem się jest każde zachowanie, które spełnia warunki określone przez prawodawcę.

Przykładów wymienionych w art. 6 ust. 2 u.o.z. jest siedemnaście. Co istotne, niektóre z nich dotyczą głównie zwierząt gospodarskich, ponieważ związane są z postępowaniem ze zwierzętami z tej kategorii. Należą do nich przede wszystkim znakowanie zwierząt stałocieplnych przez wypalanie lub wymrażanie; używanie do pracy (...) zwierząt chorych, a także zbyt młodych lub starych oraz zmuszanie ich do czynności, których wykonywanie może spowodować ból; transport zwierząt, w tym zwierząt hodowlanych, rzeźnych i przewożonych na targowiska; przenoszenie lub przepędzanie zwierząt w sposób powodujący ich zbędne cierpienie i stres; stosowanie okrutnych metod w chowie lub hodowli zwierząt, wystawianie zwierzęcia domowego lub gospodarskiego na działanie warunków atmosferycznych, które zagrażają jego zdrowiu lub życiu oraz używanie upręży, pęt, stelaży, więzów lub innych urządzeń zmuszających zwierzę do przebywania w nienaturalnej pozycji, powodujących zbędny ból, uszkodzenia ciała albo śmierć.

Oczywiście także inne zachowania ujęte w katalogu z art. 6 ust. 2 u.o.z. mogą być formą znęcania się także nad zwierzętami gospodarskimi, takie jak: umyślne zranienie lub okaleczenie zwierzęcia, niestanowiące dozwolonego prawem zabiegu lub procedury w rozumieniu ustawy o ochronie zwierząt wykorzystywanych do celów naukowych lub edukacyjnych; bicie zwierząt przedmiotami twardymi i ostrymi lub zaopatrzonymi w urządzenia obliczone na sprawianie specjalnego bólu, bicie po głowie, dolnej części brzucha, dolnych częściach kończyn; złośliwe straszenie lub drażnienie zwierząt; utrzymywanie zwierzęcia bez odpowiedniego pokarmu lub wody przez okres wykraczający poza minimalne potrzeby właściwe dla gatunku etc. Przy kwalifikacji jakiegoś zachowania jako znęcanie się nad zwierzętami należy pamiętać, że czyny wymienione w omawianym przepisie stanowią tylko pewnego rodzaju przykłady. W pierwszej kolejności należy rozważyć czy spełniają one znamiona wskazane w definicji.

Prawodawca wyróżnił także przestępstwo znęcania się ze szczególnym okrucieństwem. Zgodnie z definicją zawartą w art. 4 pkt 12 u.o.z., pod pojęciem szczególnego okrucieństwa należy rozumieć przedsięwzięcie przez sprawcę działań charakteryzujących się drastycznością form i metod, a zwłaszcza działanie w sposób wyszukany lub powolny, obliczony z premedytacją na zwiększenie rozmiaru cierpienia i czasu ich trwania. Chodzi więc o sytuacje, w których sprawca charakteryzuje się specyficzną postawą, jest drastyczny w swoim postępowaniu, działa w sposób metodyczny i przemyślany, a czynność znęcania się stanowi dla niego często pewnego rodzaju gratyfikację psychiczną, jak np. poczucie władzy i kontroli, czy nawet przyjemności³³⁶.

Jak zauważył T. Pietrzykowski, definicja znęcania się nad zwierzętami przyjęta przez ustawodawcę polskiego może rodzić pewnie problemy natury praktycznej. Aby traktować dany czyn jako znęcanie się nad zwierzętami, obligatoryjnie należy dowieść, że sprawca zadał zwierzęciu ból lub cierpienie. O ile w przypadku popełnienia jednego z czynów wskazanych w art. 6 ust. 2 u.o.z. sam prawodawca przesądza, że do zadania bólu lub cierpienia zwierzęciu doszło, to w przypadku innych zachowań konieczne wydaje się wykazanie, że dane postępowanie przyniosło efekt, o którym mowa w definicji³³⁷.

W przypadku znęcania się nad zwierzętami gospodarskimi poprzez niedochowanie wymogów dobrostanu również mogą pojawić się problemy przy odpowiedniej kwalifikacji czynu. Po pierwsze należy rozstrzygnąć oczywiście czy świadomie dopuszczono do zadania bólu lub cierpienia, po drugie trzeba zdecydować w jaki sposób ocenić czy doszło do naruszenia zasad dobrostanu.

³³⁶ Zob. szerzej: R. Birāu, *The socio-economic and psychological implications of animal cruelty*, „International Journal of Business Quantitative Economics and Applied Management Research”, vol. 3, nr 9/ 2017, s. 23 i nast.; M. Newberry, *Associations between different motivations for animal cruelty, methods of animal cruelty and facets of impulsivity*, „Psychology, Crime and Law”, nr 24 (5)/ 2017, s. 500 i nast.

³³⁷ Zob. T. Pietrzykowski, *Pojęcie znęcania się nad zwierzętami na gruncie ustawy o ochronie zwierząt*, [w:] *Prawo ochrony zwierząt. Pojęcia, zasady, dylematy*, Warszawa 2022, s. 186 i nast.

Ocena czy w wyniku jakiegoś działania lub zaniechania doszło do znęcania się nad zwierzęciem gospodarskim powinna opierać się na podstawie obserwacji danego osobnika, tak jak w przypadku innych kategorii zwierząt. Ustawa o ochronie zwierząt (u.o.z.) dotyczy wszakże wszystkich zwierząt kręgowych, bez względu na sposób traktowania ich przez człowieka czy to jako zwierząt domowych, czy użytkowych. Należy jednak zauważyć, że często zwierzęta gospodarskie trzymane są w stadach, a więc w niektórych przypadkach może dochodzić do znęcania się nie nad jednym zwierzęciem, a nad całą ich grupą.

Natomiast oceniając poziom dobrostanu tych zwierząt można postąpić w dwojaki sposób. Albo ocenić indywidualny poziom dobrostanu danego zwierzęcia, albo uśrednić potrzeby zwierząt danego gatunku, tak aby ich realizacja prowadziła do uzyskania zadowalającego poziomu dobrostanu. W przypadku wyznaczenia warunków bytowych zwierząt gospodarskich prawodawca zdecydował się na ten drugi sposób. Pomimo względnej łatwości ustanowienia w takim przypadku regulacji, to nie jest on pozbawiony wad. Zdarza się bowiem, że pomimo realizacji wyznaczonych prawem warunków utrzymywania zwierząt danego gatunku, to przy dokonywaniu indywidualnej oceny zwierząt okazuje się, że ich dobrostan może nie być dochowany. Znane są przecież przypadki patologicznych zachowań zwierząt, które świadczą o niedostatecznym dobrostanie, jak np. podgryzanie innych zwierząt w stadzie, uderzanie głową o pręty krat, bezcelowe krążenie w kojcu, apatia³³⁸. Należałoby także przyjąć, że jeżeli do tego typu zachowań dochodzi nagminnie, szczególnie w określonych metodach chowu, to przepisy określające warunki bytowe zwierząt gospodarskich mogą chronić je w sposób niewystarczający. Nie można jednak w takim przypadku mówić o popełnieniu przestępstwa. Ostatecznie prawodawca uchwalając przepisy określające minimalne warunki chowu zwierząt gospodarskich przyjął, że służą one realizacji zasady ochrony dobrostanu zwierząt.

³³⁸ Zob. szerzej: S. Mroczkowski, A. Frieske, *Patologie związane z chowem przemysłowym*, [w:] *Prawna ochrona zwierząt gospodarskich*, Bydgoszcz 2015, s. 59 i nast.

Jeśli w praktyce stosowania takich regulacji dobrostan nie jest dostatecznie dochowany, to tylko prawodawca może takie przepisy zmienić.

Kwestie umyślności przestępstw przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt od lat wzbudzają wątpliwości przedstawicieli doktryny i orzecznictwa. Jak zauważyły J. Helios i W. Jedlecka³³⁹, uznanie, że przestępstwo znęcania się może nastąpić tylko z zamiarem bezpośrednim, rozumianym w taki sposób, że sprawca podejmuje działanie z nastawieniem na zadanie zwierzęciu bólu i cierpienia może nastroczać pewnych problemów i nie przystawać do rzeczywistości. Takie bowiem rozumienie zamiaru bezpośredniego mogłoby w praktyce oznaczać, że za znęcanie się byłyby uznawane tylko takie czynności, które obecnie uznajemy za znęcanie się ze szczególnym okrucieństwem, a przecież prawodawca rozróżnia dwa typy przestępstwa: znęcanie się i znęcanie się ze szczególnym okrucieństwem.

W orzecznictwie dotyczącym znęcania się nad zwierzętami gospodarskimi dużą grupę przestępstw stanowią działania lub zaniechania, które można określić jako znęcanie się nad zwierzętami poprzez utrzymywanie ich w niewłaściwych warunkach bytowania. Prawodawca spenalizował ten czyn w art. 6 ust. 2 pkt 10 u.o.z., jako znęcanie się nad zwierzętami poprzez utrzymywanie zwierząt w niewłaściwych warunkach bytowania, w tym utrzymywanie ich w stanie rażącego zaniedbania lub niechlujstwa, bądź w pomieszczeniach albo klatkach uniemożliwiających im zachowanie naturalnej pozycji. Konstrukcja tego przepisu, przez użycie zwrotu „w tym”, wskazuje, że pojęcie niewłaściwych warunków bytowania jest szerokie i w jego spektrum znaczeniowym znajduje się zarówno trzymanie zwierząt w stanie rażącego zaniedbania lub niechlujstwa, a także w pomieszczeniach albo klatkach, które uniemożliwiają im przyjmowanie naturalnej pozycji.

³³⁹ J. Helios, W. Jedlecka, *Znęcanie się nad zwierzętami w doktrynie prawa karnego i w orzecznictwie sądowym – kilka uwag tytułem wstępu do rozważań o prawnej ochronie zwierząt*, „Przegląd Prawa i Administracji”, 2017, nr 108, s. 8 i nast.

Prawodawca nie zdefiniował pojęcia niewłaściwych warunków bytowania zwierząt, ale w słowniczku ustawowym, w art. 4 pkt 11 i 15 uregulował odpowiednio znaczenie rażącego zaniedbania oraz właściwych warunków bytowania. Przez rażące zaniedbanie należy zatem rozumieć drastyczne odstępstwo od określonych w ustawie norm postępowania ze zwierzęciem, a w szczególności w zakresie utrzymywania zwierzęcia w stanie zagłodzenia, brudu, nieleczonej choroby, w niewłaściwym pomieszczeniu i nadmiernej ciasnocie.

Termin „właściwe warunki bytowania” oznacza zapewnienie zwierzęciu możliwości egzystencji, zgodnie z potrzebami danego gatunku, rasy, płci i wieku, a więc oczywiście warunki niewłaściwe będą czymś przeciwnym. Dodatkowo zakwalifikowanie niewłaściwych warunków bytowania do jeszcze szerszego pojęcia, znęcania się, może sugerować, że należy przyjąć, iż chodzi o takie okoliczności życia, które nie są odpowiednie dla danego zwierzęcia i w wyniku tego odczuwa ono ból lub cierpienie.

K. Kuszlewicz wskazuje także, na różne podejście do warunków bytowych zwierząt gospodarskich i zwierząt domowych³⁴⁰. Gdyby zapewnić zwierzętom domowym, np. psom lub kotom, takie warunki, jakie są prawnie dopuszczalne w przypadku niektórych zwierząt gospodarskich, np. w klatkowym chowie drobiu, to z pewnością można by było rozważać, czy nie mamy do czynienia z przestępstwem znęcania się nad zwierzętami. Najważniejsza różnica pomiędzy zwierzętami domowymi i gospodarskimi, to więź emocjonalna, która łączy człowieka z tą pierwszą grupą. Mimo, że zgodnie z art. 5 u.o.z. wszystkie zwierzęta należy traktować w sposób humanitarny, to jednak zwierzęta domowe, towarzyszące człowiekowi, ze względu na pełnioną funkcję społeczno-kulturową, wydają się w pewien sposób uprzywilejowane.

Do wydania przez Sąd Najwyższy wyroku z dnia 7 lipca 2020 r.³⁴¹ widoczne były dwie linie orzecznicze w przypadku przestępstw polegających na znęcaniu się

³⁴⁰ Zob. szerzej: K. Kuszlewicz, *Prawa zwierząt...*, s.120 i nast.

³⁴¹ II KK 222/19, Lex 2451870.

nad zwierzętami gospodarskimi poprzez niezapewnieniu im odpowiedniego poziomu dobrostanu. Pierwsza zakładała, że utrzymywanie zwierząt w nieodpowiednich warunkach nie jest formą znęcania się nad zwierzętami, ponieważ opiekun zwierzęcia trzymając je w takich warunkach nie kierował się chęcią zadania mu bólu lub cierpienia. Zwolennicy drugiej natomiast dowodzili, że takie postępowanie spełnia znamiona znęcania się oznaczone w definicji przez prawodawcę, ponieważ zamiar bezpośredni sprawcy znęcania się nie dotyczy chęci zadania zwierzęciu bólu lub cierpienia. Powinno rozpatrywać się go w odniesieniu do samej czynności.

W wyroku Sądu Najwyższego z dnia 7 lipca 2020 r.³⁴² wskazano, że dla bytu przestępstwa znęcania się nad zwierzęciem nie jest konieczne dążenie sprawcy do zadania zwierzęciu cierpienia. Zamiar bezpośredni sprawcy powinien obejmować samą czynność sprawczą znęcania się nad zwierzęciem w rozumieniu art. 6 ust. 2 u.o.z., a nie jego wolę zadania bólu lub cierpienia zwierzęciu. Sprawa, w której orzekł sąd dotyczyła przestępstwa znęcania się nad zwierzętami przez utrzymywanie ich w warunkach rażącego zaniedbania, w stanie nieleczonych chorób, w nieodpowiednich dla gatunków i ras zwierząt pomieszczeniach, w nadmiernej ciasnocie przez długi czas. W tym przypadku zamiar bezpośredni polegał zatem na świadomym utrzymywaniu psów w nieodpowiednich dla nich warunkach, a nie na chęci znęcania się nad nimi.

Sąd Najwyższy swoje stanowisko umotywował tym, że ból lub cierpienie zwierzęcia mają charakter zobiektywizowany i ich rzeczywiste wystąpienie jest niezależne od tego, czy sprawca wprost do nich dążył. Przedmiotem ochrony ustawowej jest bowiem ochrona zwierząt przed cierpieniem i bólem, zaś na ich doznanie nie ma w praktyce wpływu motywacja sprawcy. Stwierdzenie to jak najbardziej wydaje się słuszne.

Sąd podkreślił także, że przestępne zachowanie ocenia się na czas jego popełnienia, zaś fakt ten, czy stan zaniechania został naprawiony, nie ma znaczenia

³⁴² Tamże.

dla uprzedniego wypełnienia znamion przestępstwa. W omawianej sprawie oskarżony podnosił, że później stworzył warunki utrzymywania psów zgodne z tymi postulowanymi przez ustawodawcę. Nie zmienia to jednak faktu, że wcześniej zwierzęta przybywały w realiach, które narażały je na ból, cierpienie, stres etc.

Sąd okręgowy w Kielcach w wyroku z dnia 21 października 2013 r.³⁴³ stwierdził, że w celu przypisania oskarżonemu odpowiedzialności za przestępstwo znęcania się nad zwierzętami, konieczna jest zła wola. Przedmiotowa sprawa dotyczyła kwestii znęcania się nad kozami poprzez warunki, w jakich zwierzęta przetrzymywano. Oskarżonemu gospodarzowi zarzucano, że zwierzęta nie mają stałego dostępu do wody pitnej, przebywają w nieogrzewanym, nieoświetlonym i pełnym odchodów pomieszczeniu, krępowane są w taki sposób, że dochodzi do urazów oraz karmione są w nieodpowiedni sposób. Sąd uznał jednak, że pomimo że warunki w jakich bytują zwierzęta nie są wzorcowe, to jednak nie spełniają przesłanki „rażącego niechlujstwa”, o której mowa w art. 6 ust. 2 pkt 10 u.o.z. Sąd wydając wyrok wziął także pod uwagę zaawansowany wiek oskarżonego, jego stan zdrowia oraz związaną z tym nieporadność.

Sąd powołując się na świadka stwierdził także, że w wielu gospodarstwach rolnych obory dla zwierząt nie są ogrzewane, brak w nich oświetlenia i gdyby ściśle przestrzegać wymogów koniecznych do spełnienia przy hodowli zwierząt to w większości gospodarstw pojawiłyby się zastrzeżenia co do tej okoliczności. Dlatego zdaniem sądu okoliczności utrzymywania zwierząt w nieprzepisowych warunkach nie dyskwalifikuje oskarżonego jako dobrego gospodarza. Taki argument zaskakuje. Można odnieść wrażenie, że sąd zasugerował, iż w większości gospodarstw normę stanowi nieprzestrzeganie wszystkich wymogów prawnych związanych warunkami bytowymi zwierząt i w związku z tym można do tego rodzaju norm odnosić się z pewnym lekceważeniem. Stwierdzenie, że w innych gospodarstwach też dochodzi do zaniedbań nie powinno w ogóle być podnoszone w sprawie jako okoliczność łagodząca, ponieważ jest to wbrew logice i rzetelności.

³⁴³ IX Ka 921/13, Lex 1587702.

Jeśli chodzi o przykłady z orzecznictwa znęcania się nad zwierzętami gospodarskimi poprzez trzymanie ich w nieodpowiednich warunkach, czyli przestępstwo z art. 6 ust. 2 pkt 10 u.o.z., to można wymienić: niezapewnienie zwierzętom ochrony przed warunkami atmosferycznymi, utrzymywanie ich na nieogrodzonym terenie nieopodal lasu, co wiąże się z zagrożeniem atakiem dzikich zwierząt, także utrzymywanie ich w miejscu, w którym narażone były na zranienia³⁴⁴, trzymanie zwierząt w pomieszczeniu, w którym nie mogą przybrać naturalnej pozycji ciała³⁴⁵, nie zapewnienie zwierzętom, w tym zwierzętom chorym właściwej opieki weterynaryjnej, utrudnianie lub uniemożliwianie zwierzętom dostępu do wody i paszy, zmuszanie zwierząt do przebywania we własnych odchodach, czy nie usuwanie z pomieszczeń zwierząt padłych³⁴⁶.

Podsumowując, art. 6 ust. 2 pkt 10 u.o.z. penalizuje znęcania się nad zwierzętami, które polegają na zadawaniu albo świadomym dopuszczaniu do zadawania bólu lub cierpień, w szczególności przez utrzymywanie ich w niewłaściwych warunkach bytowania. Chodzi o świadome zachowanie osoby, która zdaje sobie sprawę z następstw swojego zachowania. W przypadku zwierząt gospodarskich nie ulega wątpliwości, że osoba zawodowo zajmująca się chowem zwierząt lub prowadząca gospodarstwo rolne, ze względu na swoją praktykę zawodową i doświadczenie życiowe ma świadomość wpływu sytuacji bytowej zwierząt na ich dobrostan. Natomiast niewłaściwe warunki bytowe to nie tylko przykłady wskazane w art. 6 ust. 2 pkt 10 u.o.z., czyli utrzymywanie zwierząt w stanie rażącego zaniedbania lub niechlujstwa, bądź w pomieszczeniach albo klatkach uniemożliwiających im zachowanie naturalnej pozycji³⁴⁷.

³⁴⁴ Np. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 24 kwietnia 2018 r., sygn. akt I ACa 1424/17, LEX 2584002.

³⁴⁵ Np. Wyrok Sądu Rejonowego w Lesku z dnia 28 listopada 2017 r., sygn. akt VI K 86/17, LEX 2465985.

³⁴⁶ Np. Wyrok Sądu Okręgowego w Gliwicach z dnia 30 marca 2017 r., sygn. akt VI Ka 1346/16, LEX 2320332.

³⁴⁷ Zob. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 23 stycznia 2013 r., II OSK 1743/11, LEX 1361605.

W dalszej kolejności nasuwa się także pytanie czy każdy przypadek przekroczenia wymogów dobrostanu zwierząt będzie przestępstwem znęcania się nad zwierzętami. Odpowiedź na to pytanie jest negatywna. Sam prawodawca przewiduje w u.o.z. trzy rodzaje wykroczeń przeciwko ochronie dobrostanu zwierząt gospodarskich. Przekroczenie nakazów i zakazów określających minimalne warunki utrzymywania zwierząt gospodarskich wskazane w art. 12 u.o.z. lub wyznaczających sposoby wykorzystywania zwierząt do pracy w art. 14 u.o.z. stanowi wykroczenie z tytułu art. 37 u.o.z., które zagrożone jest karą aresztu lub grzywny. Naruszenie przepisów o transporcie zwierząt, tj. rozporządzenia 1/2005, np. poprzez nie zapewnienie przez przewoźnika zwierzętom warunków wyznaczonych w załączniku I, jest wykroczeniem w rozumieniu art. 37b u.o.z., za które również przewidziana jest kara aresztu lub grzywny. Trzecie wykroczenie zostało uregulowane w art. 37d u.o.z. i dotyczy naruszeń przepisów o chowie kurcząt brojlerów. Prawodawca za jego popełnienie przewidział taką samą karę jak w pozostałych dwóch przypadkach.

Wobec powyższego należy wskazać, że kwestia znęcania się nad zwierzętami gospodarskimi poprzez niezachowanie warunków dobrostanu, powinna każdorazowo być rozstrzygana indywidualnie. Właściwym wydaje się w tych przypadkach oceniać przede wszystkim kondycję zwierzęcia i to, w jaki sposób zdradza ono, że dobrostan nie został mu zapewniony. Pod osąd należy także wziąć stopień takich naruszeń, czas ich trwania oraz ile zwierząt ze stada ucierpiało.

4.6. Inne prawne konsekwencje znęcania się nad zwierzętami gospodarskimi

W przypadku popełnienia czynu znęcania się, prawodawca w art. 7 u.o.z. ustanowił możliwość czasowego odebrania zwierzęcia właścicielowi lub opiekunowi na podstawie właściwej decyzji administracyjnej. Decyzję wydaje wójt, burmistrz lub prezydenta miasta. Jest to jedna z konsekwencji znęcania się nad zwierzętami. Ta instytucja prawna odgrywa istotną rolę w całym systemie regulacji mających na celu ochronę zwierząt, ponieważ daje możliwość odseparowania

zwierzęcia od swojego oprawcy, a tym samym także zabezpieczenia go przed dalszym cierpieniem.

Odebranie zwierzęcia może nastąpić w trybie zwyczajnym lub nadzwyczajnym, który przybiera formę interwencji. W pierwszym z nich odebranie zwierzęcia następuje po wydaniu odpowiedniej decyzji administracyjnej. Drugi tryb dotyczy przypadków niecierpiących zwłoki, gdy dalsze pozostawanie zwierzęcia u dotychczasowego właściciela lub opiekuna zagraża jego życiu lub zdrowiu. W tych przypadkach najpierw następuje faktyczne odebranie zwierzęcia, a później właściwy miejscowo organ administracji wydaje decyzję, która sankcjonuje powstały stan faktyczny, tj. odebranie zwierzęcia.

Decyzję administracyjną organ wydaje z urzędu po uzyskaniu informacji od Policji, straży gminnej, lekarza weterynarii lub upoważnionego przedstawiciela organizacji społecznej, której statutowym celem działania jest ochrona zwierząt. Od decyzji przysługuje stronom odwołanie do samorządowego kolegium odwoławczego. Zgodnie z art. 7 ust. 2a u.o.z. termin na wniesienie tego środka wynosi trzy dni od dnia doręczenia decyzji, a samorządowe kolegium odwoławcze rozpatruje sprawę w ciągu siedmiu dni.

Odebrane zwierzę przekazuje się odpowiednio schronisku dla zwierząt, jeżeli jest to zwierzę domowe lub laboratoryjne; gospodarstwu rolnemu wskazanemu przez wójta, jeżeli jest to zwierzę gospodarskie; ogrodowi zoologicznemu lub schronisku dla zwierząt, jeżeli jest to zwierzę wykorzystywane do celów rozrywkowych, widowiskowych, filmowych, sportowych lub utrzymywane w ogrodach zoologicznych. Przekazanie zwierzęcia następuje po uprzednim uzyskaniu zgody od podmiotu, w którym ma ono zostać umieszczone. W przypadku braku takiej zgody zwierzę może zostać przekazane innej osobie fizycznej lub organizacji, która zapewni mu opiekę. Odebranie zwierzęcia w trybie wskazanym w ustawie dotyczy tylko tych domowych lub laboratoryjnych, gospodarskich, utrzymywanych w ogrodach zoologicznych oraz wykorzystywanych do celów rozrywkowych,

widowiskowych, filmowych i sportowych. Wydana decyzja podlega natychmiastowemu wykonaniu³⁴⁸.

Odebranie zwierzęcia ma charakter czasowy, a więc nie jest równoznaczne z jego przypadkiem³⁴⁹. Wydanie decyzji o czasowym odebraniu zwierzęcia nie oznacza, że w danej sprawie faktycznie doszło do znęcania się nad zwierzętami, ponieważ organy administracji nie są kompetentne o rozstrzygnięcia w sprawach przestępstw przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt³⁵⁰. Stanowisko takie wyraził także Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 25 czerwca 2021 r.³⁵¹ podkreślając, że „na etapie odebrania (...) brak jest przesłanek dla dokonywania przez podmiot odbierający zwierzęta, czy też przez organ wykonawczy gminy oceny czy doszło do znęcania (...). Kwestię ewentualnego zawinienia przesądzić bowiem może wyłącznie sąd powszechny, zaś przesłanką działania podmiotów wskazanych w art. 7 ust. 3 u.o.z. oraz orzekającego na podstawie tego przepisu wójta (burmistrza, prezydenta miasta) jest jedynie stwierdzenie traktowania zwierzęcia w sposób określony w art. 6 ust. 2 tej samej ustawy, a nie stwierdzenie zawinionego, czy też umyślnego znęcania się nad zwierzęciem”.

Sprawa, w której orzekał NSA, dotyczyła odebrania pięciu kóz, które przetrzymywane były w nieodpowiednim pomieszczeniu, bez dostępu do światła słonecznego, wody pitnej i pokarmu. Dodatkowo ściółka nie była wymieniana, a kondycja zwierząt została oceniona przez lekarza weterynarii jako mierna – stwierdził on między innymi nikły poziom tkanki tłuszczowej u zwierząt, tkanki mięśniowe w zaniku oraz stan kopyt uniemożliwiający poruszanie bez odczuwania bólu i cierpienia. Interwencyjnego odebrania kóz dokonała jedna z organizacji społecznych, dokumentując warunki, w jakich trzymane były zwierzęta oraz prosząc lekarza weterynarii o ocenę stanu zdrowia zwierząt. Po dokonaniu czynności faktycznej – odebrania zwierząt, organizacja powiadomiła właściwego miejscowo

³⁴⁸ Zob. szerzej: W. Radecki, *Ustawy o ochronie zwierząt...*, s. 82-84.

³⁴⁹ Zob. szerzej: K. Kuszlewicz, *Prawa zwierząt...*, s. 211.

³⁵⁰ Ibidem, s. 213.

³⁵¹ Wyrok NSA z dnia 25 czerwca 2021 r., sygn. akt I OSK 462/21, LEX 3208773.

wójta o dokonanej interwencji. Organ następnie wydał decyzję o czasowym odebraniu zwierząt na podstawie art. 7 ust. 3 u.o.z.

Właściciel wniósł odwołanie od decyzji o czasowym odebraniu kóz do właściwego samorządowego kolegium odwoławczego, a kiedy organ odwoławczy podtrzymał decyzję wójta, to zaskarżył decyzję do sądu administracyjnego. Skarżący podnosił między innymi, że jest człowiekiem w złym stanie zdrowia oraz, że w trakcie jego nieobecności kozami opiekują się osoby trzecie. Powoływał się także na brak świadomości co do stanu zwierząt oraz na to, że kozy mogą spełniać funkcje terapeutyczne. Zarówno samorządowe kolegium odwoławcze, jak i później sąd podkreślił, że argumenty skarżącego są w tej sprawie bezzasadne.

Postępowanie w sprawie czasowego odebrania zwierząt nie tylko nie ma bowiem na celu rozstrzygnięcia czy popełnione zostało przestępstwo znęcania się, ale nie bada także przyczyn, dla których zwierzęta znalazły się, jak w tym przypadku, w warunkach rażącego niedbalstwa. Przy wydawaniu decyzji o czasowym odebraniu zwierzęcia, organ powinien ocenić tylko i wyłącznie, czy ma do czynienia z przypadkiem określonym w art. 6 ust. i 2 u.o.z., tj. zadawanie zwierzętom albo świadome dopuszczanie do zadawania bólu lub cierpienia oraz czy zachodzi przesłanka z art. 7 ust. 3 u.o.z., tj. czy życiu lub zdrowiu zwierząt zagraża niebezpieczeństwo. Przy czym rozpatrując art. 6 ust. i 2 u.o.z., organ bada kwestię z punktu widzenia dobrostanu zwierząt, a więc czy zwierzę odczuwa ból i cierpienie w danych warunkach, pozostawiając kwestię ewentualnego oceniania chęci zadawania lub świadomego dopuszczania do odczuwania bólu i cierpienia w gestii sądów powszechnych.

Warto też zauważyć, że skarżący w omawianej sprawie próbował udowodnić na podstawie dokumentacji zdjęciowej, że miesiąc przed interwencją stowarzyszenia kozy były w lepszej kondycji. To również pozostało bez znaczenia, ponieważ w tego typu sprawach ocenia się stan zwierząt i pomieszczeń w dniu, w którym dokonywane jest faktyczne odebranie zwierząt. Wydaje się natomiast, że w przypadkach zwykłego czasowego odebrania zwierzęcia, analogicznie należałoby

brać pod uwagę dzień, w którym właściwe podmioty, tj. policja, straż gminna, lekarz weterynarii lub upoważniony przedstawiciel organizacji społecznej uzyska informację o traktowaniu zwierzęcia w sposób wskazany w art. 6 ust. 2 u.o.z.

Sądy administracyjne podejmowały kwestię terminu oceny stanu zwierząt i pomieszczeń, w których są one trzymane także wcześniej. Wojewódzki Sąd Administracyjny w Kielcach w wyroku z dnia 8 września 2016 r.³⁵² podkreślił, że kontrola sądowa legalności decyzji o czasowym odebraniu zwierzęcia polega na zbadaniu, czy w czasie jej wydania odpowiadała ona prawu. Nie ma znaczenia, że strona po zaskarżeniu decyzji do właściwego sądu administracyjnego poprawiła warunki bytowe w pomieszczeniach przeznaczonych dla zwierząt.

W sprawie, w której orzekł sąd odebrano właścicielowi bydło oraz trzodę chlewną po kontroli powiatowego lekarza weterynarii, który stwierdził, że zwierzęta są w stanie wskazującym na długotrwałe głodzenie, dwoje zwierząt z tego powodu było w stanie agonalnym, a w obrębie gospodarstwa nie stwierdzono występowania zapasu paszy dla zwierząt. W trakcie rozprawy sądowej skarżący powoływał się na zły stan zdrowia, który miał być powodem zaniedbania zwierząt. Podkreślał jednocześnie, że uprzątnął już pomieszczenia dla zwierząt oraz zakupił ilość paszy, która wystarczy na dwa miesiące.

Jak podkreślił sąd, zapewnianie w trakcie rozprawy, że została zakupiona pasza dla zwierząt i powoływanie świadków na tę okoliczność pozostaje bez znaczenia, ponieważ zwierzęta powinno się karmić codziennie, a nie okazjonalnie. Natomiast w momencie odebrania ich stan wskazywał na długotrwałe zaniedbania, szczególnie na głodzenie. Nieistotne w powyższej sprawie pozostawała także subiektywna ocena skarżącego, że warunki, w których przebywały zwierzęta były dobre, a także obietnice dalszej ich poprawy.

W przypadku odbierania zwierząt ze względu na trzymanie ich w nieodpowiednich warunkach, co ma często miejsce, gdy tego typu sprawy dotyczą

³⁵² Wyrok WSA w Kielcach z dnia 8 września 2016 r., sygn. akt II Sa/Ke 448/16, LEX 2121504.

zwierząt gospodarskich, organy administracji oraz sądy nie biorą pod uwagę warunków bytowych i kondycji zwierząt sprzed momentu ich odebrania, ani po. Nie ma więc znaczenia, że wcześniej zwierzęta były w lepszej kondycji, a pomieszczenia w których przebywały spełniały wymogi, aby trzymać w nich zwierzęta określonego gatunku. Tak samo nie jest istotne dla sprawy, że właściciel lub opiekun, któremu odebrano zwierzęta, odwołując się lub skarżąc przedmiotową decyzję, w trakcie trwania postępowania odwoławczego lub sądowego, doprowadzi pomieszczenia dla zwierząt do pożądanego stanu, zakupi wymagany sprzęt, zgromadzi zapasy paszy etc.

Instytucja czasowego odebrania ma na celu ochronę zwierzęcia, które doświadcza znęcania pod kuratelą właściciela lub opiekuna, przed dalszym bólem i cierpieniem poprzez odseparowanie od potencjalnego sprawcy znęcania się. Decyzje o odebraniu zwierzęcia wydaje się zatem każdorazowo, gdy spełnione zostają warunki określone w art. 6 ust. 2 u.o.z. W przypadku znęcania się nad zwierzętami w taki sposób, że utrzymuje się je w niewłaściwych warunkach bytowania, liczy się kondycja zwierząt oraz stan pomieszczeń, dostęp do pokarmu i wody etc. w momencie wydawania decyzji o odbiorze lub w chwili interwencji.

Przy realizacji instytucji czasowego odebrania zwierzęcia mogą rodzić się wątpliwości co do sposobów oceny stanu zwierząt i określenie czy faktycznie została zrealizowana hipoteza normy wynikającej z art. 6 ust. 2 u.o.z. O ile nie budzi wątpliwości, że lekarz weterynarii ze względu na swoją wiedzę i praktykę zawodową potrafi dokładnie zweryfikować sytuację, o tyle większe trudności w ocenie mogą przytrafić się podmiotom niefachowym, tj. funkcjonariuszom policji, straży gminnej, przedstawicielowi organizacji społecznej, czy też w dalszej kolejności właściwemu wójtowi, burmistrzowi czy prezydentowi miasta.

Problem trafnej oceny czy w danym przypadku dochodzi do znęcania się nad zwierzętami podejmowany był już w orzecznictwie. Wojewódzki Sąd Administracyjny w Poznaniu w wyroku z dnia 13 października 2021 r.³⁵³ postawił

³⁵³ Wyrok WSA w Poznaniu z dnia 13 października 2021 r., sygn. akt II SA/Po 278/21, LEX 3257978.

też, że aby ocenić czy zostały zrealizowane przesłanki z art. 6 ust. 2 u.o.z. należy odwołać się w pewnym zakresie do kryteriów pozaprawnych, zasad doświadczenia życiowego. W przedmiotowej sprawie zwierzęta były przetrzymywane w niechlujnych warunkach, narażone na działania warunków atmosferycznych. Właściciel przyznał też, że karmił i poił je tylko raz w tygodniu. W dniu interwencyjnego odebrania zwierząt były one też wyraźnie chore. Mimo to właściciel podkreślał, że jego intencją nie było znęcanie się nad zwierzętami, a położenie zwierząt spowodowane jest jego przejściowymi problemami. Skarżący podnosił także, że kondycja zwierząt nie wymagała ich interwencyjnego odebrania. Sąd wskazał jednak, że odwołując się do doświadczenia życiowego można założyć, że narażając chore już zwierzęta na działanie niekorzystnych warunków atmosferycznych może pogorszyć ich stan, dlatego zaistniały przesłanki do odebrania zwierząt w trybie art. 7 ust. 3 u.o.z.

Powyższe stanowisko sądu ocenić należy jako racjonalne. Prawodawca nie uregulował wszakże nigdzie czym konkretnie są niewłaściwe warunki bytowania zwierząt, ani warunki atmosferyczne, które zagrażają zdrowiu lub życiu zwierzęcia. Trudno także takiej regulacji oczekiwać. Prawodawca mógł w tym przypadku celowo posłużyć się nieostrymi określeniami, aby przepisy te odznaczały się większą elastycznością. Daje to możliwość indywidualnego podejścia do spraw związanych z ochroną zwierząt, co jest istotne, ponieważ dobrostan zwierzęcia ocenia się m.in. poprzez badanie kondycji danego osobnika. Po stanie zwierząt często widać, że sytuacja trwa już od dłuższego czasu, co potwierdzają m. in. uzasadnienia orzeczeń przytoczonych w niniejszym podrozdziale.

W tego typu sprawach skarżący decyzje o czasowym odebraniu zwierząt odznaczają się tendencją, do twierdzenia, że utrzymywali je w warunkach odpowiednich dla danego gatunku. Sądy, organy administracji, a także podmioty kompetentne do czasowego odebrania zwierząt przy ocenie kondycji i sytuacji zwierzęcia muszą kierować się zarówno obowiązującą w zakresie ochrony zwierząt regulacją, jak i właśnie doświadczeniem życiowym. Zasady wynikające z tej regulacji często przyjmują charakter dość ogólny, jak np. zasada humanitarnego

traktowania zwierząt, czy zasada ochrony ich dobrostanu. Przy ocenie czy w danej sytuacji faktycznej zrealizowane zostały tego typu normy postępowania pomocne będzie kierowanie się właśnie doświadczeniem życiowym.

W orzeczeniach dotyczących czasowego odebrania zwierząt gospodarskich nie brakuje oczywiście przykładów powodów podjętych działań. Jeśli chodzi o kondycje zwierząt, to przyczynami odebrania mogą być widoczne wychudzenie zwierząt (niekiedy skrajne), odwodnienie, niegojące się, czasem gnijące rany i odleżyny na ciele zwierząt, wyczerpanie zwierzęcia na tyle, że nie może ono podnieść się z ziemi³⁵⁴, apatia, problemy z poruszaniem się, brak systematycznej opieki weterynaryjnej³⁵⁵, czy też jawne oznaki długotrwałej, ale nieleczonej choroby³⁵⁶.

Jak wskazano wcześniej, odebranie zwierzęcia właścicielowi lub opiekunowi na podstawie art., 7 u.o.z. ma charakter czasowy i docelowo może ono zostać później zwrócone. Jednak w przypadku, gdy w wyniku postępowania karnego w przedmiocie znęcania się nad odebranim zwierzęciem, jego właściciel zostanie prawomocnie skazany, to sąd może także orzec przepadek zwierzęcia na podstawie art. 35 ust. 3 u.o.z. W artykule tym prawodawca ustanowił, że w razie skazania za przestępstwo zabicia zwierzęcia, uśmiercenia go lub dokonania uboju wbrew przepisom prawa, a także znęcania się, sąd orzeka przepadek zwierzęcia, jeżeli sprawca jest jego właścicielem. Orzeczenie przepadku zwierzęcia jest obligatoryjne³⁵⁷.

Sytuację zwierzęcia, co do którego został orzeczony przepadek, reguluje art. 38 u.o.z. Zgodnie z ust. 1 przywołanego artykułu sąd orzekający przepadek jest zobowiązany powiadomić o tym fakcie organizację społeczną, której statutowym

³⁵⁴ Patrz np.: Wyrok WSA w Kielcach z dnia 8 września 2016 r., sygn. akt II Sa/Ke 448/16.

³⁵⁵ Patrz np.: Wyrok WSA w Poznaniu z dnia 13 października 2021 r., sygn. akt II SA/Po 278/21.

³⁵⁶ Patrz np.: Wyrok NSA z dnia 25 czerwca 2021 r., sygn. akt I OSK 462/21.

³⁵⁷ Zob. szerzej: K. Kuszlewicz, *Ustawa o ochronie zwierząt. Komentarz*, Warszawa 2021, art. 35, <<http://lex-1amu-1edu-1pl-1015e98nr5152.han.amu.edu.pl/#/commentary/587855153/652593/kuszlewicz-karolina-ustawa-o-ochronie-zwierzat-komentarz?cm=URELATIONS>>, dostęp: 9 lutego 2023 r.

celem działania jest ochrona zwierząt. Może to być organizacja biorąca udział w postępowaniu lub inna organizacja o takim samym statutowym celu działania. Natomiast na podstawie art. 38 ust. 2 u.o.z. organizacja, której sąd przekazał takie informacje ma obowiązek powiadomić niezwłocznie powiatowego lekarza weterynarii o wejściu w posiadanie zwierzęcia. Następnie lekarz weterynarii niezwłocznie przeprowadza badanie zwierzęcia. Jeżeli zwierzę, co do którego został orzeczony przepadek ma status zwierzęcia gospodarskiego, to organizacja społeczna zgodnie z art. 38 ust. 4 pkt 2 i ust. 5 u.o.z. przekazuje je gospodarstwu rolnemu wskazanemu przez wójta, za zgodą rolnika to gospodarstwo prowadzącego.

Jak wskazuje T. Pietrzykowski, przepadek zwierzęcia można orzec tylko, gdy właściciel znęcał się nad zwierzęciem. Nie ma takiej możliwości w przypadku, gdy zwierzę zostało czasowo odebrane jego opiekunowi, co może prowadzić do pewnych problemów praktycznych³⁵⁸. Czy w przypadku, gdy nad zwierzęciem znęcał się jego opiekun i został za to prawomocnie skazany, to należy takie zwierzę mu mimo wszystko zwrócić? Literalna wykładnia art. 7 oraz art. 35 ust. 3 u.o.z. wskazywałaby, że tak. Byłoby to jednak sprzeczne z celem powołania instytucji czasowego odebrania zwierzęcia, jakim jest jego izolacja od jego oprawcy. W przypadku zwierząt gospodarskich można jednak wskazać pewne możliwości ochrony tych zwierząt przed dalszym znęcaniem się nad nimi.

Przede wszystkim w związku z tym, że zwierzęta gospodarskie pełnią rolę użytkową, wykorzystuje je się często w działalności zarobkowej, to rolę ich opiekunów często spełniają pracownicy podmiotu prowadzącego chów lub hodowlę zwierząt, albo osoby organizujące transport zwierząt, w trakcie jego realizacji. Jak już wspomniano wcześniej, przy ochronie dobrostanu zwierząt bardzo często decydujące znaczenie ma czynnik ludzki. W przypadku gdy przestępstw na zwierzętach dopuszczają się osoby zatrudnione do ich obsługi, które jednocześnie nie są ich właścicielami, nie zostanie orzeczony przepadek zwierząt.

³⁵⁸ Zob. szerzej: T. Pietrzykowski, *Prawo ochrony zwierząt...*, s. 191.

W takiej sytuacji sąd na podstawie art. 35 ust. 4 i 4a u.o.z. może orzec zakaz wykonywania wszelkich lub określonych zawodów, prowadzenia wszelkiej lub określonej działalności lub wykonywania wszelkich lub określonych czynności wymagających zezwolenia, które są związane z wykorzystywaniem zwierząt lub oddziaływaniem na nie. Zakaz ten zgodnie z art. 35 ust. 4b u.o.z. sąd orzeka w latach, od roku do lat piętnastu. Ten dodatkowy środek karny zdaje się mieć szczególne znaczenie w przypadkach przestępstw przeciwko zwierzętom gospodarskim, ponieważ dochodzi do nich najczęściej w związku z prowadzeniem działalności rolniczej lub gospodarczej. Środek ten może być dotkliwy dla przestępców i wymusić *de facto* konieczność zmiany zawodu.

Rozdział 5. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich przed zbędnym cierpieniem podczas ich uboju

5.1. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich przed zbędnym cierpieniem podczas uboju. Uwagi wstępne

Pierwszym aktem prawnym w pełni regulującym kwestie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania była dyrektywa 93/119/WE³⁵⁹, chociaż zagadnienie to było uwzględnione w prawie wspólnotowym od 1974 r. Zauważono jednak znaczne różnice przy implementowaniu postanowień dyrektywy 93/119/WE, czego efektem były rozbieżności w poziomie ochrony i dobrostanu zwierząt, dlatego pojawiła się potrzeba przyjęcia nowych regulacji tej dziedziny. We wrześniu 2009 r. uchwalono rozporządzenie 1099/2009, które normuje ochronę zwierząt gospodarskich w trakcie ich uśmiercania. Dyrektywa 93/119/WE utraciła moc.

Co ciekawe, polskie ustawodawstwo dotyczące uboju zwierząt gospodarskich ma już pewną tradycję. Pierwszym polskim aktem prawnym regulującym tę kwestię była przyjęta w 1936 r. ustawa o uboju zwierząt gospodarskich³⁶⁰. Akt ten obowiązywał aż do 1997 r. został zastąpiony ustawą o zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt, badaniu zwierząt rzeźnych i mięsa oraz Inspekcji Weterynaryjnej³⁶¹. Ustawa ta regulowała sprawy związane z ubojem zwierząt gospodarskich. Zbudowana została tylko z ośmiu artykułów, ale na jej podstawie wydano aż 3 rozporządzenia wykonawcze. W art. 1 prawodawca wymienił zwierzęta, które należało ogłuszyć lub w inny sposób pozbawić świadomości, przed dokonaniem uboju w rzeźniach publicznych i prywatnych. Do

³⁵⁹ Dyrektywa Rady 93/119/WE z dnia 22 grudnia 1993 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uboju lub zabijania, Dz. U. UE L z 1993 r., nr 340, poz. 21.

³⁶⁰ Ustawa z 17 kwietnia 1936 r. o uboju zwierząt gospodarskich w rzeźniach, (Dz. U. z 1963, nr 29, poz. 237), dalej jako: ustawa o uboju zwierząt.

³⁶¹ Ustawa z dnia 24 kwietnia 1997 r. o zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt, badaniu zwierząt rzeźnych i mięsa oraz o Inspekcji Weterynaryjnej, (t.j. Dz. U. z 1999 r., nr 66, poz. 752 z późn. zm.). Ustawa ta została uchylona w związku z wejściem Polski do Unii Europejskiej i dostosowaniem przepisów krajowych do regulacji unijnych.

zwierząt tych należało bydło rogate, świnie, owce, kozy, konie i inne zwierzęta ciepłokrwiste.

Ówczesny prawodawca przewidział różne normy mające na celu jak najbardziej humanitarne traktowanie zwierząt w trakcie ich uśmiercania. Najważniejszą z nich był obowiązek ogłuszania zwierząt przed ich ubojem. Zakazano m.in. wprowadzania zwierząt na miejsce śmierci przed pełnym ukończeniem przygotowań, potrzebnych do ich natychmiastowego zgładzenia, dozwolono wykrawianie ubijanego zwierzęcia, tylko po uprzedniej utracie przez nie przytomności, a także zakazano oprawiania zwierzęcia przed stwierdzeniem jego śmierci. Ponadto prawodawca ustanowił specjalne przepisy co do uboju bydła i koni, zezwalając w art. 3 na ich uśmiercenie tylko w rzeźniach publicznych i prywatnych.

W prawodawstwach wielu państw, w tym Polski, życie zwierząt jest wartością chronioną. W art. 6 ust. 1 u.o.z. wprowadzono zakaz zabijania zwierząt. Prawodawca przewidział jednak wyjątki od tej reguły. Należą do nich m.in. ubój i uśmiercenie zwierząt gospodarskich oraz uśmiercanie dzikich ptaków i ssaków utrzymywanych przez człowieka w celu pozyskania mięsa i skór, a także zabicie lub poddanie ubojowi zwierząt gospodarskich z nakazu powiatowego lekarza weterynarii w określonych przypadkach. Nasuwa się zatem konstatacja, że w przypadku zwierząt gospodarskich ochrona ich życia jest mocno ograniczona. W naszej kulturze bowiem ubój zwierząt gospodarskich jest nieodzownym elementem ich wykorzystywania. Jest on przecież konieczny do pozyskania niektórych produktów pochodzenia zwierzęcego. Owo ograniczenie jest zatem jedną z cech wyróżniających zwierzęta gospodarskie spośród innych grup zwierząt.

Nie istnieje możliwość takiego dokonania uboju zwierzęcia, aby ono w ogóle nie doświadczyło strachu, stresu, bólu i cierpienia. Zauważa to zarówno sam prawodawca w preambule rozporządzenia 1099/2009, jak i przedstawiciele nauki³⁶².

³⁶² Zob. szerzej: S. Mroczkowski, A. Frieske, *Regulacje użytkowania zwierząt*, Bydgoszcz 2016, s. 127 i nast.

Mimo to, ochronę zwierząt w momencie ich uśmiercania rozpatruje się w kontekście zasad dobrostanu zwierząt i ich humanitarnej ochrony, chociaż sam fakt zabicia zwierzęcia jest przecież aktem ogromnego cierpienia. W preambule rozporządzenia 1099/2009 prawodawca opisuje sam ubój i czynności z nim związane. Mowa jest w niej o dobrostanie zwierząt w odniesieniu do głównych systemów ogłuszania i uśmiercania, czy uwzględnianiu dobrostanu zwierząt już na etapie planowania i budowy rzeźni. Prawodawca stwierdza także wprost, że w większości przypadków zwierzęta mogą być uśmiercone z poszanowaniem odpowiednich warunków dobrostanu.

Prawodawca polski w art. 33 ust. 1a u.o.z. wprowadził nakaz uśmiercania zwierząt wyłącznie w sposób humanitarny, który w tym przypadku polega na minimalizowaniu zadawanego cierpienia fizycznego i psychicznego. Rodzi się wobec tego pytanie jaka jest relacja tego przepisu do art. 5 u.o.z., który wprowadza obowiązek humanitarnego traktowania każdego zwierzęcia, a także do art. 4 pkt 2 u.o.z., który definiuje humanitarne traktowania zwierząt jako traktowanie uwzględniające potrzeby zwierzęcia i zapewniające mu opiekę i ochronę. Trudno uznać, że moment uśmiercenia zwierzęcia zawiera się w ramach rozumianej w ten sposób zasady humanitaryzmu w relacjach człowieka ze zwierzętami. W. Radecki proponuje uznać, że art. 5 u.o.z. odnosi się do zwierząt żywych i nieprzeznaczonych do uśmiercenia, a do tych które z jakiegoś powodu muszą zostać uśmiercone znajduje zastosowanie art. 33 ust. 1a u.o.z.³⁶³. Oznacza to, że sytuacja prawna poszczególnych grup zwierząt jest różna³⁶⁴. Tym samym stopień ich ochrony nie jest jednolity. Czynnikiem różnicującym będzie w tej sytuacji decyzja uznania zwierzęcia za przeznaczone do uśmiercenia lub też nie. W przypadku zwierząt gospodarskich przeznaczenie to wynika najczęściej już ze sposobu ich wykorzystywania przez człowieka.

³⁶³ Zob. szerzej W. Radecki, *Ustawy o ochronie zwierząt. Komentarz*, Warszawa 2015, s. 165 i nast.

³⁶⁴ Zob. szerzej J. Godziewicz-Biechońska, E. Jachnik, *Status prawny zwierzęcia jako determinanta jego ochrony humanitarnej*, „*Studia Iuridica Lublinensia*”, nr 3 (30)/2021, s. 67-79.

Można także uznać, że zarówno prawodawca polski jak i europejski wyróżniają pewne poziomy ochrony dobrostanu oraz humanitarnego traktowania zwierząt, zakładają ich stopniowalność. W takim rozumieniu nie rozpatruje się tych wartości w sposób bezkompromisowy i prosty, uznający tylko dwie możliwości: ich zastosowania w danym przypadku bądź też nie. Raczej należy rozważać stopień ich realizacji. Widoczne jest to m.in. właśnie w kontekście uśmiercania zwierząt. Zwierzęta, które mają zostać uśmiercone nadal podlegają ochronie prawnej, która przejawia się właśnie w humanitarnym ich traktowaniu oraz ochronie ich dobrostanu, mimo że uśmiercenie ich samo w sobie jest ogromną krzywdą. Gdyby uznać, że skoro akt ten jest tak wielką szkodą wyrządzoną zwierzęciu, to nie można mówić o jego prawnej ochronie, humanitarnym traktowaniu, ani ochronie jego dobrostanu, to mogłoby to otwierać drogę do nieporozumień i nadużyć. Takie stwierdzenie mogłoby prowokować uznanie, że zwierzętom, które mają zostać uśmiercone, ochrona prawna nie przysługuje, dlatego można traktować je przedmiotowo.

Warto zauważyć, że próby tłumaczenia sprawców przestępstw znęcania się nad zwierzętami, które mają zostać poddane ubojowi, że w takich okolicznościach pełna ochrona prawna im nie przynależy, występują od początku wprowadzenia regulacji dotyczących uśmiercania zwierząt gospodarskich. Tego typu argumentacja jednak od zawsze była potępiana przez sądy. Jako przykład można przywołać wyrok Sądu Najwyższego z dnia 2 maja 1935 roku, o sygnaturze II K 375/35³⁶⁵. Oskarżony w tej sprawie został skazany za znęcanie się nad cielęciem przed dokonaniem jego uboju³⁶⁶. Złożył następnie kasację, podnosząc że przepisy rozporządzenia o

³⁶⁵ OSN(K) 1936/1/2, LEX nr 368065.

³⁶⁶ W niniejszej sprawie oskarżony chciał dokonać uboju cielęcia w celu pozyskania żywności. Przed uśmierceniem jednak związał nogi zwierzęciu, powiesił je głową w dół na haku i oddalił się na dłuższy czas, pozostawiając je i skazując na niepotrzebne cierpienie. Ryk cielęcia ściągnął na miejsce ludzi, a wśród nich także lekarza weterynarii, który nakazał zdjęcie zwierzęcia z haka. Czyn oskarżonego został uznany za znęcanie się ze szczególnym okrucieństwem i skazany na mocy wyroku Sądu Okręgowego w Stanisławowie z dnia 23 listopada 1934 r.

ochronie zwierząt³⁶⁷ dotyczą zwierząt, których przeznaczeniem nie jest ubój. Sąd Najwyższy zdecydowanie odrzucił taką argumentację, wskazując że rozporządzenie o ochronie zwierząt nie rozróżnia kategorii zwierząt przeznaczonych na ubój oraz tych, które mają nadal żyć. Znęcanie oznacza wszelkie zadawanie cierpień, również zwierzętom przeznaczonym do uboju, bez odpowiednio ważnej i słusznej potrzeby.

Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności (EFSA) przyjął szereg opinii na temat aspektów dobrostanu w odniesieniu do głównych systemów ogłuszania i uśmiercania niektórych gatunków zwierząt³⁶⁸. Na konieczność rozpatrywania materii uboju zwierząt gospodarskich przez pryzmat zasady dobrostanu wskazują także przedstawiciele nauki³⁶⁹. Opinie te zostały wydane odrębnie dla bydła, trzody chlewnej, owiec, kóz, drobiu i królików z uwzględnieniem ich potrzeb gatunkowych. EFSA mając na uwadze specyficzne wymagania opublikowała także osobną opinię dotyczącą uśmiercania zwierząt ciężarnych. Urząd wydając systematycznie tego rodzaju dokumenty ma na względzie rozwój wiedzy i technologii dokonywania uboju. Na mocy art. 4 ust. 2 i 3 na podstawie tych opinii możliwe jest wprowadzanie zmian do załącznika I rozporządzenia 1099/2009, który określa dopuszczalne metody ogłuszania.

Zgodnie z art. 1 rozporządzenia 1099/2009 reguluje ono kwestie związane z uśmiercaniem zwierząt hodowanych lub utrzymywanych w celu pozyskiwania produktów pochodzenia zwierzęcego takich jak mięso, skóry, futra etc. Przepis ten dopuszcza także zastosowanie niektórych postanowień rozporządzenia do uśmiercania zwierząt z konieczności, czyli poza rzeźnią lub z pominięciem niektórych przepisów, gdy wymaga tego sytuacja, w której w innym przypadku zagrożone byłoby zdrowie lub bezpieczeństwo ludzi. W art. 3 ust 3 prawodawca

³⁶⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o ochronie zwierząt, Dz. U. z 1932 r., nr 42, poz. 417 t.j.

³⁶⁸ Wydane do tej pory opinie dostępne są pod adresem <<https://www.efsa.europa.eu/en/topics/topic/animal-welfare-slaughter>>, dostęp 14.06.2021 r.

³⁶⁹ Zob. szerzej: R. Urban-Chmiel, *Kryteria dobrostanu zwierząt podczas uboju w świetle dyrektywy nr 1099/2009 obowiązującej od 1 stycznia 2013 r.*, „Życie Weterynaryjne”, 2013, nr 2(88), s. 144-146.

wyraźnie wskazał, że rozporządzenie to nie ma zastosowania do przypadków uśmiercania zwierząt podczas eksperymentów naukowych, polowań lub rekreacyjnego łowienia ryb, podczas imprez kulturalnych i sportowych, a także do uboju drobiu, królików i zajęcy dokonywanego przez ich właściciela na użytek własny. Zatem głównym celem rozporządzenia 1099/2009 jest regulacja uboju zwierząt rozumianego jako końcowy etap procesu produkcji rolnej.

Prawodawca w rozporządzeniu 1099/2009 rozróżnia pojęcia uśmiercania oraz uboju zwierząt. Zgodnie z art. 2 lit. a uśmiercanie oznacza każdy celowo wywołany szereg czynności, który powoduje śmierć zwierzęcia. Natomiast zgodnie z art. 2 lit j ubój jest kwalifikowaną postacią uśmiercenia, zorientowaną na pozyskanie produktów przeznaczonych do spożycia przez ludzi. W związku z tym rozróżnieniem prawodawcy obu pojęć należy uznać, że przepisy dotyczące uboju zwierząt będą stanowiły *lex specialis* do przepisów dotyczących uśmiercania zwierząt, traktowanych jako *lex generalis*. Ponadto ubój przemysłowy należy rozumieć jako ubój, który odbywa się w specjalnie do tego przeznaczonych rzeźniach³⁷⁰ lub ubojniach³⁷¹. Muszą one spełniać szereg prawem określonych wymogów, przede wszystkim o charakterze sanitarnym i technicznym. Co istotne, ubój przemysłowy przeprowadzany jest na zdrowych zwierzętach pod kontrolą lekarza weterynarii³⁷².

W rozporządzeniu 1099/2009 prawodawca unijny uregulował kwestie związane z minimalizowaniem bólu i cierpienia oraz ogłuszaniem zwierząt w związku z wykonywanymi czynnościami ubojowymi. W art. 3 ust. 1 wyrażono

³⁷⁰ Rozumianych zgodnie z definicją zawartą w załączniku I Rozporządzenia (WE) nr 853/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. ustanawiającego szczególne przepisy dotyczące higieny w odniesieniu do żywności pochodzenia zwierzęcego, Dz. U. UE L 2004, nr 139, poz. 55, jako zakład dokonujący uboju i patroszenia zwierząt, których mięso jest przeznaczone do spożycia przez ludzi.

³⁷¹ Rozumianych zgodnie z definicją zawartą art. 4 pkt 13 u.o.z. jako każdy zakład pozostający pod państwową kontrolą sanitarną i weterynaryjną, przeznaczony do wykonywania uboju zwierząt.

³⁷² Zob. szerzej S. Mroczkowski, A. Frieske, *Prawna ochrona zwierząt gospodarskich*, Bydgoszcz 2015, s. 89 i nast.

bardzo ogólną zasadę głoszącą, że podczas uśmiercania i działań związanych z uśmiercaniem zwierzętom oszczędza się wszelkiego niepotrzebnego bólu, niepokoju lub cierpienia. Zgodnie z ust. 2 należy im w szczególności zapewnić fizyczny komfort i ochronę, szczególnie przez utrzymywanie ich w czystości i odpowiednich warunkach cieplnych oraz zapobieganie upadkom lub potknięciom, ochronę przed urazami, obchodzenie się z nimi i przetrzymywanie ich w sposób uwzględniający ich zwykłe zachowanie, warunki, w których nie wykazują oznak niepotrzebnego bólu lub strachu ani nietypowego zachowania, warunki, w których nie cierpią z powodu przedłużającego się braku pokarmu lub wody, a także warunki, w których wyeliminowany jest niepotrzebny kontakt z innymi zwierzętami, który mógłby negatywnie wpłynąć na ich dobrostan.

Jedną z centralnych zasad wprowadzonych przez rozporządzenie 1099/2009 jest ogłuszenie zwierzęcia przed uśmierceniem. Zgodnie z definicją zawartą w art. 2 lit. f ogłuszenie oznacza każdy celowo wywołany szereg czynności, który bezboleśnie powoduje utratę przytomności i wrażliwości na bodźce, w tym każdy szereg czynności powodujący natychmiastową śmierć. Natomiast polski prawodawca zdefiniował w art. 4 pkt 6 u.o.z. za ogłuszenie zwierzęcia jako metodę profesjonalnego całkowitego wyłączenia świadomości zwierzęcia, trwającego aż do jego śmierci. Obowiązek ogłuszenia zwierzęcia przed dokonaniem uboju wprowadza art. 4 rozporządzenia 1099/2009. Metody oraz szczegółowe wymogi ogłuszania zawiera załącznik I do omawianego aktu. Stan nieprzytomności i niewrażliwości na bodźce należy utrzymywać do momentu śmierci zwierzęcia. Konieczność ogłuszenia zwierzęcia przed jego uśmierceniem wprowadza także art. 34 ust. 1 i 3 u.o.z.

Właściwe ogłuszenie zwierzęcia przed dokonaniem uboju ma na celu czynić zadość zasadzie dobrostanu zwierząt³⁷³. Prawodawca stwierdził także wprost w

³⁷³ Zob. Szerzej: M. Girasole, C. Chirollo, M. Ceruso, L. Vollano, A. Chianese, M. L. Cortesi, *Optimization of stunning electrical parameters to improve animal welfare in a poultry slaughterhouse*, „Italian Journal of Food Safety”, 2015, nr 4(3), s. 175 i nast.

preambule, że jeśli zawiodą procedury ogłuszania, zwierzęta są narażone na cierpienie. Zgodnie ze stanowiskiem nauk przyrodniczych i medycznych ubój zwierzęcia bez wcześniejszego ogłuszenia naraża go na silny ból i stres³⁷⁴. Badania fal mózgowych ogłuszonych zwierząt wykazało, że zdecydowanie powoduje ono niewrażliwość na czynniki wyzwalające ból, cierpienie oraz stres³⁷⁵. Z tego powodu przedstawiciele tych nauk wskazują, że praktyka pozbawienia zwierzęcia przytomności w tym momencie jest konieczna ze względu na jego dobrostan.

Również wskazane przez prawodawcę polskiego i unijnego w przytoczonych wcześniej legalnych definicjach ogłuszania cechy tego zabiegu: bezbolesność oraz profesjonalność sprzyjają zasadzie dobrostanu zwierząt. Z jednej strony działanie mające na celu minimalizowanie bólu i cierpienia zwierząt samo w sobie nie może powodować tych uciążliwości. Dlatego też personel dokonujący ogłuszania powinien być w pełni profesjonalny, a więc dysponować odpowiednią wiedzą na temat przeprowadzania takiej procedury. Zgodnie z art. 5 ust. 1 rozporządzenia 1099/2009 dodatkowo należy dla pewności przeprowadzić kontrolę, czy ogłuszenie zwierzęcia przyniosło oczekiwany efekt. Jeśli nie, konieczne jest w takim przypadku wdrożenie odpowiednich, opracowanych wcześniej procedur.

W styczniu 2016 r. Kanadyjskie Stowarzyszenie Lekarzy Weterynarii (ang. *Canadian Veterinary Medical Association* – w skrócie CVMA) wydało oświadczenie, w którym stwierdzono że chociaż obecnie w Kanadzie dopuszcza się pod pewnymi warunkami do przeprowadzania uboju bez ogłuszania, to CVMA sprzeciwia się takim praktykom, jako powodującym niepotrzebny, możliwy do uniknięcia ból³⁷⁶. Podobne stanowisko zajęła Europejska Federacja Lekarzy

³⁷⁴ Zob. szerzej: M. Miele, *Killing Animals for Food: How Science, Religion and Technologies Affect the Public Debate About Religious Slaughter*, „Food Ethics”, czerwiec 2016, tom 1, s. 56.

³⁷⁵ Zob. szerzej P. McNulty, P. M. Grace, *Encyclopedia of life support systems. Agricultural mechanization and automation*, Oxford 2009, t. 2, s. 370 i nast.

³⁷⁶Zob. szerzej *Humane Slaughter of Animals—Position Statement Ottawa*; Canadian Veterinary Medical Association: Ottawa, ON, Canada, 2016, <<https://www.canadianveterinarians.net/documents/humane-slaughter-of-animals-position-statement>>, dostęp: 14 czerwca 2021 r.

Weterynarii (ang. *Federation of Veterinarians of Europe* – w skrócie FVE) we wrześniu 2017 r., oświadczając że praktyka uboju zwierząt bez ogłuszania nie jest dopuszczalna pod jakimkolwiek warunkami, dlatego przed uśmierceniem zawsze należy zwierzę efektywnie ogłuszyć³⁷⁷.

Za właściwym postępowaniem ze zwierzętami w trakcie uboju, zgodnym z zasadą dobrostanu, przemawiają nie tylko przesłanki związane z ich etycznym traktowaniem. Wskazuje się w literaturze, że poprawia to jakość pozyskanego mięsa³⁷⁸, pozytywnie wpływa na podejście konsumentów³⁷⁹, a także na bezpieczeństwo personelu ubojni³⁸⁰.

5.2. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich podczas uboju przemysłowego

Nie ulega wątpliwości, że pomimo podejmowania działań mających na celu najbardziej humanitarne sposoby obchodzenia się ze zwierzętami przeznaczonymi do uboju, to sam ten akt będzie zawsze stanowił przejaw okrucieństwa. Wszelkie czynności podejmowane od momentu dotarcia zwierząt do ubojni i ich rozładunku muszą być wykonywane w duchu poszanowania zasady dobrostanu. Wszelkie zaniedbania w tym zakresie zniweczą założenia prawnej ochrony zwierząt, które mają na celu zagwarantowanie zwierzętom opieki i ochrony zwierzętom jako istotom żyjącym i zdolnym do odczuwania cierpienia. Unia Europejska odznacza się samowystarczalnością jeśli chodzi o produkcję co najmniej wołowiny i mięsa

³⁷⁷ Zob. szerzej F. Nind, O. Bro-Jorgensen, A. Meisser, A.W. Udo, B. Zemljic, *Slaughter of Animals without Prior Stunning*; FVE Position Paper; FVE: Brussels, Belgium, 15 września 2017r.,

<https://www.veterinaire.fr/fileadmin/user_upload/documents/outils-et-services/Index_juridique/Premiere_lettre_de_M_a_Z/Religious_slaughter_and_food_chain.pdf>, dostęp: 14 czerwca 2021 r.

³⁷⁸ Zob. szerzej A. Cartoni Mancinelli, A. Dal Bosco, S. Mattioli, D. Ranucci, C. Castellini, *Mobile poultry processing unit as a resource for small poultry farms: planning and economic efficiency, animal welfare, meat quality and sanitary Implications*, „Animals” nr 8(12)/ 2018, s. 229 i nast.

³⁷⁹ Zob. szerzej M. Gębska, B. Gołębowska, A. Grontkowska, *Dobrostan zwierząt gospodarskich. Od teorii do praktyki*, Warszawa 2018, s. 21-29.

³⁸⁰ Zob. szerzej S. Mroczkowski, A. Frieske, *Regulacje użytkowania zwierząt*, Bydgoszcz 2016, s. 127 i nast.

drobiowego, a Polska znajduje się w czołówce państw członkowskich produkujących największe ilości tego typu mięsa³⁸¹. Dlatego można założyć, że ubój zwierząt gospodarskich jest zjawiskiem szeroko zakrojonym.

W związku z powyższym, ogromne znaczenie dla zachowania dobrostanu zwierząt ma postawa personelu rzeźni³⁸². Dlatego zgodnie z art. 7 ust. 1 rozporządzenia 1099/2009 uśmiercanie i działania związane z uśmiercaniem przeprowadzane są wyłącznie przez osoby posiadające odpowiedni poziom kwalifikacji, aby wykonywać te czynności, nie powodując u zwierząt jakiegokolwiek niepotrzebnego bólu, niepokoju lub cierpienia. Art. 7 ust. 2 wprowadza katalog czynności wykonywanych przy zwierzętach w ubojniach, które mogą wykonywać wyłącznie osoby posiadające stosowne świadectwo kwalifikacji. Do tych czynności zalicza się obchodzenie się ze zwierzętami i opieka nad nimi przed ich skrupowaniem, krępowanie zwierząt w celu ogłuszenia lub uśmiercenia, ogłuszanie zwierząt, ocena skuteczności ogłuszenia, pętanie lub podwieszanie żywych zwierząt, wykrwawianie żywych zwierząt oraz ubój religijny. Sposób uzyskania świadectwa kwalifikacji wyznacza art. 21 rozporządzenia 1099/2009.

Spośród odpowiednio wykwalifikowanego personelu podmiot prowadzący rzeźnię jest zobowiązany, na podstawie art. 17 rozporządzenia 1099/2009, do wyznaczenia pracownika, który będzie odpowiedzialny za dobrostan zwierząt. Do jego zadań należy zapewnienie właściwej realizacji przepisów rozporządzenia 1099/2009. Składa on sprawozdanie z wykonywanych zadań podmiotowi gospodarczemu, któremu podlega. Posiada kompetencje do wymagania

³⁸¹ Zob. szerzej: R. Mroczek, *Ubój religijny zwierząt rzeźnych w Polsce*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1(366)/2021, s. 91-112; R. Mroczek, *Analiza wpływu regulacji związanych z „wygaszaniem” branży futrzarskiej w Polsce (m.in. w zakresie zagospodarowania przez nią odpadów poubojowych) np. w zakresie ewentualnego wzrostu cen mięsa i wędlin czy następstw likwidacji uboju rytualnego – dla rolnictwa w Polsce i innych branż (m.in. spadku poziomu rentowności poszczególnych działów gospodarki)*, ekspertyza z dn. 5.10.2020 r., opublikowana na stronie internetowej Kancelarii Senatu RP, <https://www.senat.gov.pl/download/gfx/senat/pl/senatinicjatywypliki/8575/4/209_ekspertyzaks.pdf>, dostęp: 31 sierpnia 2021 r.

³⁸² Zob. szerzej P. McNulty, P. M. Grace, *Encyclopedia of life support systems...* s. 369 i nast.

od personelu rzeźni, aby podejmował wszelkie środki naprawcze niezbędne do zapewnienia wymagań wyznaczonych przez rozporządzenie 1099/2009. Pracownik ten prowadzi także rejestr działań, które zostały podjęte, aby zapewnić właściwy poziom dobrostanu zwierząt przebywających na terenie rzeźni.

Zapewnienie odpowiedniego poziomu dobrostanu zwierząt w rzeźniach wymaga właściwego planowania. Dlatego konieczne jest uwzględnienie ochrony dobrostanu już na etapie planowania budowy i wyposażenia rzeźni. Obowiązek taki wynika z art. 14 ust. 1 rozporządzenia 1099/2009. Rozplanowanie, budowa oraz wyposażenie rzeźni musi spełniać wymogi określone w załączniku II do rozporządzenia 1099/2009. Dotyczą one magazynów, w których przetrzymuje się zwierzęta, obiektów i urządzeń przeznaczonych do krępowania, a także urządzeń do ogłuszania zwierząt. Zgodnie z art. 14 ust. 2 natomiast podmioty prowadzące rzeźnie zobligowane są do prowadzenia dokumentacji dotyczącej wydajności danego obiektu.

Zgodnie z art. 15 ust. 1 rozporządzenia 1099/2009 podmioty gospodarcze prowadzące rzeźnie przestrzegają zasad operacyjnych wyszczególnionych w załączniku III. Składają się na nie reguły postępowania ze zwierzętami w trakcie ich przywozu, przemieszczania oraz niezbędnej opieki. Ważną zasadą jest natychmiastowy rozładunek zwierząt oraz poddanie ich ubojowi bez zbędnej zwłoki. Każdorazowo należy ocenić indywidualny dobrostan zwierząt przybyłych do ubojni. Załącznik określa także sposoby obchodzenia się z kontenerami, w których podróżowały zwierzęta i w których nadal one przebywają, traktowanie zwierząt w okresie laktacji oraz samic w połogu, a także niezbędną opiekę obejmującą m.in. dostarczanie wody pitnej i pożywienia, zapewnienie godnych warunków na czas oczekiwania, dojenie zwierząt mlecznych etc.

W załączniku III do rozporządzenia 1099/2009 wyszczególnione są także formy postępowania ze zwierzętami przeznaczonymi do uboju, które są bezwzględnie zakazane, a które z pewnością powodowałyby niepotrzebny, dodatkowy ból i cierpienie. Należą do nich uderzanie lub kopanie zwierząt,

stosowanie nacisku na jakąkolwiek, szczególnie wrażliwą część ciała w sposób powodujący niepotrzebny ból lub cierpienie, podnoszenie lub ciągnięcie zwierząt za głowę, uszy, rogi, nogi, ogon lub sierść, podnoszenia zwierząt za nogi³⁸³, stosowanie poganiaczy lub innych narzędzi z zaostrzonymi końcami, wykręcanie, zgniatanie lub łamanie ogonów zwierząt lub chwytanie oczu jakiegokolwiek zwierzęcia. Należy także ograniczać używanie przyrządów powodujących wstrząsy elektryczne.

5.3. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich podczas uśmiercania w innych przypadkach

5.3.1. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich podczas uboju domowego

Na mocy art. 1 ust 3 lit b rozporządzenia 1099/2009 nie reguluje ono uboju drobiu, królików i zajęcy ubitych na potrzeby konsumpcji domowej. Zgodnie z motywem 17 preambuły, takie wyłączenie uzasadnione jest dwoma względami. Po pierwsze ubój tych zwierząt na potrzeby własnej konsumpcji domowej nie jest przeprowadzany w wymiarze, który mógłby mieć wpływ na konkurencyjność ubojni komercyjnych. Po drugie natomiast niezbędne kroki, które organy władzy publicznej musiałyby podjąć w celu wykrycia i kontroli tych działań, byłyby również nieproporcjonalne do potencjalnych problemów do rozwiązania. O ile można zgodzić się, że nie sposób wykryć i kontrolować skutecznie dozwolonego uboju domowego tych zwierząt, to jednak należy spodziewać się, że występują przy nim analogiczne problemy z dochowaniem dobrostanu zwierząt, np. przy skutecznym ogłuszaniu, jak przy monitorowanych przez odpowiednie służby i inspekcje ubojach komercyjnych i religijnych. Niemniej jednak ze względu na wspomniane problemy, ubój ten obecnie musi zostać poza kontrolą władzy publicznej, a kwestie dobrostanu tych zwierząt poza zainteresowaniem prawnym. Niewątpliwie jednak pozostawia to pole do odpowiedniej edukacji społeczeństwa w zakresie ochrony dobrostanu i humanitarnego traktowania tych zwierząt.

³⁸³ Zakaz nie dotyczy jednak drobiu, królików i zajęcy.

Pod pojęciem ubój domowy rozumie się ubój przeprowadzony w gospodarstwie właściciela. W tym przypadku wszelkie czynności z nim związane przeprowadza się ręcznie, a pozyskane surowce i produkty przeznaczone są na własny użytek³⁸⁴. Zgodnie z art. 10 rozporządzenia 1099/2009 do uboju zwierząt innych niż drób, króliki i zające i do czynności związanych z uśmiercaniem wykonywanych poza rzeźnią przez właściciela tych zwierząt lub osobę działającą na odpowiedzialność i pod nadzorem właściciela do celów własnej konsumpcji domowej mają zastosowanie wyłącznie takie wymogi, jak oszczędzenie im niepotrzebnego bólu, niepokoju lub cierpienia, uprzednie ogłuszenie zwierząt, a także dokonanie uboju przez wykwalifikowanego ubojowca. Ponadto w przypadku uboju poza rzeźnią na własny użytek zwierząt innych niż drób, króliki i zające, świny, owce i kozy, nie stosuje się zabronionych, okrutnych metod krępowania określonych w art. 15 ust. 3 rozporządzenia 1099/2009, a także dokonuje się tzw. ogłuszania prostego określonego wskazanego w załączniku III do analizowanego rozporządzenia.

Zgodnie z art. 5 pkt 1a p.p.z.³⁸⁵ ubój na użytek własny oznacza pozyskiwanie mięsa na własne potrzeby. Nie jest zatem możliwa sprzedaż pozyskanych w ten sposób produktów pochodzenia zwierzęcego. Muszą one spełniać wymogi zarówno zawarte w p.p.z., jak i innych aktach z zakresu prawa żywnościowego, czy prawnej ochrony zwierząt, a szczególnie wydanego na podstawie art. 11a ust. 2 p.p.z. rozporządzenia ministra rolnictwa i rozwoju wsi z dnia 21 października 2010 r. w sprawie wymagań weterynaryjnych przy produkcji mięsa przeznaczonego na użytek własny³⁸⁶. Dotyczą one m. in. obowiązku zgłoszenia planowanego uboju właściwemu powiatowemu lekarzowi weterynarii co najmniej 24 godziny wcześniej, czy poddania badaniu na obecność włośni pozyskanego mięsa.

³⁸⁴ Zob. szerzej S. Mroczkowski, A. Frieske, *Prawna ochrona...*, s. 89 i nast.

³⁸⁵ Ustawa z dnia 16 grudnia 2005 r. o produktach pochodzenia zwierzęcego, t.j. Dz. U. z 2020 r. nr 10, poz. 09.

³⁸⁶ t.j. Dz. U. z 2016 r., poz. 885.

5.3.2. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich podczas uśmiercania w celu zmniejszenia ich liczebności

Wśród innych, dozwolonych prawem form uśmiercania wyróżnić można także taką, której uzasadnieniem jest pewne kolektywne dobro. Akt uśmiercania zwierząt, określany jako zmniejszenie ich liczebności, został zdefiniowany w art. 2 pkt n rozporządzenia 1099/2009 jako proces uśmiercania zwierząt z przyczyn związanych ze zdrowiem publicznym, zdrowiem zwierząt³⁸⁷, dobrostanem zwierząt lub ze względów środowiskowych, pod nadzorem właściwego organu. Zgodnie z art. 18 ust. 1 rozporządzenia 1099/2009 ubój, który ma na celu zmniejszenie liczebności zwierząt, należy odpowiednio zaplanować przewidując lokalizację i skalę ognisk oraz kierując się względami zdrowia zwierząt, ochrony ich dobrostanu podczas uśmiercania, w tym zakładając odpowiednie metody ogłuszania. Przebieg takiego uboju pozostaje pod nadzorem i kontrolą odpowiedniego organu. W przypadku Polski będzie to właściwy miejscowo Lekarz Weterynarii. Na podstawie art. 18 ust. 2 rozporządzenia zapewnia zgodność prowadzonych działań z planem działań oraz podejmuje wszelkie odpowiednie działania w celu ochrony dobrostanu zwierząt w najlepszych możliwych warunkach. Może on także zgodnie z art. 18 ust. 3 wyrazić zgodę na odstępstwa od jednego lub większej liczby przepisów rozporządzenia 1099/2009, jeżeli uzna, że przestrzeganie ich może niekorzystnie wpłynąć na zdrowie ludzkie lub znacząco spowolnić proces zwalczania choroby.

W praktyce chowu i hodowli zwierząt zdarzają się sytuacje, w których uśmiercenie zwierzęcia jest aktem o wiele bardziej humanitarnym, niż inne dostępne w danym przypadku możliwości działania. Zgodnie z definicją zawartą w art. 2 pkt d rozporządzenia 1099/2009 uśmiercanie z konieczności oznacza uśmiercanie zwierząt rannych lub chorych, jeżeli choroba lub zranienie wiążą się z silnym bólem lub cierpieniem, które są niemożliwe do złagodzenia w żaden inny wykonalny sposób. Zabijanie z konieczności reguluje art. 19 rozporządzenia 1099/2009 i

³⁸⁷ Zob. szerzej: I. Lipińska, *Prawo o zdrowiu zwierząt*, „Przegląd Prawa Rolnego”, 2019, nr 1(24), s. 41 i nast.

stanowi on, że w takim przypadku posiadacz zwierząt podejmuje wszelkie konieczne działania, aby jak najszybciej je uśmiercić.

Zgodnie z motywem 12 preambuły rozporządzenia 1099/2009 obowiązkiem etycznym jest uśmiercanie zwierząt produkcyjnych odczuwających silny ból, w przypadku gdy nie istnieją ekonomicznie opłacalne sposoby jego złagodzenia. Jednocześnie w tym samym motywie prawodawca podkreśla, że w większości przypadków zwierzęta mogą być uśmiercone z poszanowaniem zasady ochrony ich dobrostanu. Uśmiercanie z konieczności ogranicza się do wyjątkowych przypadków, np. wypadków na odległych obszarach, do których nie może dotrzeć szybko wykwalifikowany personel, a oczekiwanie przedłużałoby cierpienie zwierząt. Wydaje się jednak zasadne, aby w tych sytuacjach osoba dokonująca uśmiercenia miała na względzie dobrostan zwierząt i dokonywała tej czynności z zachowaniem reguł ochronnych, które są możliwe do zastosowania.

5.4. Prawna ochrona zwierząt gospodarskich podczas uboju rytualnego

Szczególną formę uśmiercania stanowi ubój rytualny, nazywany także religijnym. Temat ten od kilku lat wciąż powraca do debaty publicznej, ze względu na kontrowersje jakie wzbudza. W Europie związany jest przede wszystkim z praktykowaniem dwóch religii: judaizmu oraz islamu. Produkty spożywcze pochodzące z takiego uboju określane są odpowiednio jako koszerny (zgodnie z obrządkiem judaistycznym) lub *halal* (wedle zasad islamu). Uboju zwierząt dokonuje się stosownie do nakazów religijnych obu wyznań. Uzyskanie produktu pochodzenia zwierzęcego wbrew tym zaleceniom oznacza, że nie może być on skonsumowany przez ortodoksyjnego Żyda czy Muzułmanina, ponieważ będzie pokarmem zakazanym. Obie omawiane formy uboju religijnego mają pewne wspólne cechy. Dokonywane są przez specjalnie przeszkolone do tego celu osoby, a zwierzę jest uśmiercone bez wcześniejszego ogłuszenia, poprzez poderżnięcie

gardła. To właśnie pełen udział świadomości zwierzęcia w trakcie jego uśmiercania budzi sprzeciw niektórych grup społecznych³⁸⁸.

Dokonywanie uboju bez wcześniejszego ogłuszenia zwierzęcia jest uznawana za niehumanitarne przez prawodawcę europejskiego, jak już wspomniano w podrozdziale pierwszym. Ogólna zasada wprowadzona art. 4 ust. 1 rozporządzenia 1099/2009 głosi, że ogłuszenie jest obligatoryjne dla wywołania braku przytomności i wrażliwości na bodźce przed lub w trakcie uśmiercania zwierzęcia. Prawodawca przewidział jednak wyjątek od niej w ust. 4 wspomnianego artykułu, który przewiduje możliwość dokonania uboju rytualnego bez ogłuszenia. W motywie 43 preambuły omawianego rozporządzenia zaznaczono natomiast, że ubój bez uprzedniego ogłuszenia wymaga dokładnego podcięcia gardła zwierzęcia ostrym nożem w celu zminimalizowania cierpienia.

Kwestia uboju religijnego znalazła swoje odzwierciedlenie w aktach zarówno prawa międzynarodowego, europejskiego, jak i krajowego. Zawsze rozpatruje się ją w kontekście zasady dobrostanu oraz humanitarnej ochrony zwierząt. O ile obecnie na terytorium większości państw europejskich ubój ten jest dozwolony ze względu na wolność religijną, to jednak dyskusja nad słusznością takich regulacji wciąż powraca i można się spodziewać, że w przyszłości podejmowane będą próby przyjęcia większych ograniczeń czy być może nawet całkowitego zakazu uboju bez ogłuszania.

Przewidziana w art. 4 ust. 4 rozporządzenie 1099/2009 możliwość przeprowadzenia uboju rytualnego, w ramach sprawowania obrzędów religijnych, nie oznacza jednak, że państwo członkowskie Unii Europejskiej nie może zakazać tego typu praktyk na swoim terytorium na mocy prawa krajowego, co wynika z art. 26 ust. 2 lit. c) wspomnianego aktu. W Szwecji zakaz uboju bez ogłuszania został wprowadzony na długo przed założeniem Unii Europejskiej, już w roku 1937³⁸⁹.

³⁸⁸ Zob. szerzej S. Mroczkowski, A. Frieske, *Prawna ochrona...*, s. 96 i nast.

³⁸⁹ M. Miele, op. cit., s. 49.

Podobne regulacje obowiązują w Europie w Norwegii, na Islandii i w Szwajcarii. Propozycje uchwalenia tego zakazu regularnie powracają do porządku obrad parlamentarnych takich państw jak: Finlandia, Dania oraz Austria³⁹⁰.

Polska jeszcze kilka lat temu zaliczała się do państw całkowicie zakazujących dokonywania uboju zwierząt bez ogłuszania, który oceniany był przez prawodawcę jako wysoce niehumanitarny. Kwestia uboju religijnego powróciła do debaty publicznej za sprawą skargi wniesionej przez Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej do Trybunału Konstytucyjnego na regulacje wprowadzające zakaz takiej formy uśmiercania zwierząt, które godziły w interesy niektórych mniejszości wyznaniowych w naszym kraju³⁹¹. W niniejszej sprawie Trybunał wydał wyrok 10 grudnia 2014 r.³⁹² przyznając słuszość stronie skarżącej. Konsekwencją tego orzeczenia były liczne komentarze dotyczące uboju rytualnego przede wszystkim o charakterze publicystycznym³⁹³, ale także na gruncie nauk prawnych³⁹⁴.

Należy spodziewać się w przyszłości, że dyskusja na temat właściwej regulacji uboju rytualnego będzie pojawiać się na nowo w dyskursie publicznym. Z jednej strony bowiem obserwujemy stały rozwój myśli ochrony zwierząt, a co za tym idzie odpowiednich regulacji prawnych z niej wynikających. Z drugiej strony prawdopodobnym wydaje się, że społeczności praktykujące ubój religijny mogą w Europie stawać się coraz liczniejsze.

Nie bez znaczenia pozostaje także aspekt praktyczny podjętego problemu badawczego. Ilość komentarzy, która pojawiła się po ogłoszeniu wymienionego wcześniej wyroku Trybunału Konstytucyjnego wskazywałaby raczej, że omawiany

³⁹⁰ F. Nind, O. Bro-Jorgensen, A. Meisser, A.W. Udo, B. Zemljic, op. cit.

³⁹¹ Zob. W. Radecki, *Ustawy o ochronie...*, s.198-203.

³⁹² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13, Dz.U. z 2014 r., poz. 1794.

³⁹³ Zob. np. *Wyrok, który przyniósł zamęt*. Rozmowa profesor E. Łętowskiej z redaktorem P. Rochowiczem, „Rzeczpospolita” z 9 marca 2015 r.

³⁹⁴ W. Radecki, *Ustawy o ochronie zwierząt. Komentarz*, Warszawa 2015.

problem prawny nie został w pełni rozwiązany. Przeciwnie wręcz, chociaż argumentacja Trybunału rozjaśniła pewne kwestie tego zagadnienia, to jednak pojawiło się wiele nowych wątpliwości, a niektóre tematy w ogóle nie zostały poruszone w uzasadnieniu wyroku. Dla uzyskania odpowiedniej klarowności tej materii pożądane są zatem kolejne opracowania o charakterze prawnonaukowym.

Tematyka prawnych aspektów uboju rytualnego jest bardzo obszerna, ponieważ główna jej materia jest wielowymiarowa. Oś rozważań niniejszego podrozdziału skupia się przede wszystkim na ukazaniu relacji pomiędzy trzema ideami: dobrostanu zwierząt, humanitarnego ich traktowania oraz uboju rytualnego jako formy wyznawania danej religii.

Zgodnie z art. 13 TFUE zasada dobrostanu zwierząt nie ma charakteru bezwzględny. Jej realizacja nie może być sprzeczna z prawem i zwyczajami państw członkowskich, które wynikają z obyczajów religijnych, tradycji kulturowych oraz dziedzictwa kulturalnego. Nie budzi wątpliwości, że ubój rytualny zwierząt nosi wszelkie znamiona obrządku religijnego. Z tego względu praktyka ta jest legalna na terenie Unii Europejskiej. Jednakże, jak dowodzi M. Górski, norma wynikająca z artykułu 13 TFUE nie przesądza, że poszczególne państwa nie mogą podjąć szczególnych regulacji dotyczących tej kwestii. Z możliwości ustanowienia takich norm skorzystał prawodawca szwedzki, wprowadzając całkowity zakaz uboju rytualnego na terenie swojego państwa³⁹⁵. Warto wspomnieć na marginesie, że ze względu na obowiązującą w Unii Europejskiej zasadę swobody przepływu towarów, członkowie wspólnot religijnych praktykujących ubój rytualny, mają zapewniony na terytorium Szwecji, czy innych państw członkowskich, które wprowadziłyby podobny zakaz, dostęp do produktów żywnościowych pochodzenia zwierzęcego, które są pozyskiwane w wyniku uboju zwierząt bez ogłuszania dokonywanego w innych krajach.

³⁹⁵ M. Górski, J. Miłkowska-Rębowska, *Komentarz do art. 13 TFUE*, [w:] *Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s.261.

Nie można zatem uznać, że ubój rytualny mieści się w granicach zasady dobrostanu zwierząt. Ten sposób uśmiercenia zwierzęcia nie realizuje głównych jej postulatów, z założenia dopuszcza uczucie silnego dyskomfortu i stresu, a także bólu, ponieważ wyłącza możliwości uprzedniego ogłuszenia, co związane jest z udziałem pełnej świadomości zwierzęcia w trakcie jego umierania. Także na mocy art. 1 ust. 2 europejskiej konwencji o ochronie zwierząt przeznaczonych do uboju, zasadą jest, że uśmiercenie zwierzęcia następuje po jego ogłuszeniu, która to czynność ma na celu oszczędzić zwierzęciu, w każdym przypadku, wszelkich cierpień, których można uniknąć. Konwencja ta zezwala jednak w art. 17 na wyjątkowe sytuacje, w których ubój może zostać dokonany przy pełnej świadomości zwierzęcia, między innymi ze względu na swobodę praktykowania religii.

Ogólną zasadę ogłuszenia zwierzęcia przed jego ubojem wprowadza także art. 4 ust. 1 rozporządzenia 1099/2009 w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania. Ogłuszenie ma na celu uniewrażliwić zwierzę na bodźce otoczenia, w celu minimalizacji odczuwania bólu i stresu. Podkreślić należy zatem, że zarówno w konwencji o ochronie zwierząt przeznaczonych do uboju, jak i w rozporządzeniu 1099/2009, wyrażone zostało przekonanie, że ogłuszenie zwierzęcia przed jego ubojem wypełnia przesłanki dobrostanu zwierząt, ponieważ pozwala na uniknięcie niepotrzebnego cierpienia, z uwagi na uniewrażliwienie na bodźce otoczenia. Konieczność przedubojowego ogłuszenia zwierzęcia w celu zapewnienia dobrostanu zwierząt gospodarskich została sformułowana także w oficjalnych stanowiskach Europejskiej Federacji Lekarzy Weterynarii (FVE)³⁹⁶ oraz Europejskiego Urzędu ds. Bezpieczeństwa Żywności (EFSA)³⁹⁷. Przedstawiciele

³⁹⁶ Federation of Veterinarians of Europe, *Slaughter of Animals without prior stunning*, http://www.fve.org/news/position_papers/animal_welfare/fve_02_104_slaughter_prior_stunning.pdf, dostęp: 16 czerwca 2016 r.

³⁹⁷ European Food Safety Authority, *Welfare aspects of the main systems of stunning and killing the main commercial species of Animals*, https://www.efsa.europa.eu/sites/default/files/scientific_output/files/main_documents/45.pdf, dostęp: 16 czerwca 2016 r.

nauk przyrodniczych podnoszą także, że ubój rytualny związany jest z niewyobrażalnym cierpieniem, strachem i stresem zwierzęcia, a zatem przekonanie, że ten sposób uboju mieści się w granicach dobrostanu zwierząt należy uznać za błędny³⁹⁸.

Wyjątek od zasady ogłuszenia zwierzęcia przed ubojem został wprowadzony w art. 4 ust. 4, rozporządzenia 1099/2009, na potrzeby praktykowania obrzędów religijnych, ale tylko gdy ubój dokonywany jest w rzeźniach. Warunek ten ma zapewnić kontrolę nad tymi praktykami. Przepis ten jednoznacznie legalizuje ubój rytualny na terenie Unii Europejskiej. Jednakże na podstawie art. 26 ust. 2 lit. c rozporządzenia 1099/2009, każde państwo członkowskie może zakazać uboju bez ogłuszania na swoim terytorium, wprowadzając tym samym wyższy standard ochrony zwierząt. Warunkiem koniecznym jest poinformowanie Komisji Europejskiej przez państwo członkowskie o przyjęciu stosownych regulacji w tym zakresie. Z tej możliwości skorzystał rząd Polski, notyfikując Komisji Europejskiej 27 grudnia 2012 r., że na terenie naszego kraju obowiązuje wyższy standard ochrony zwierząt, związany z całkowitym zakazem uboju zwierząt bez wcześniejszego pozbawienia ich świadomości³⁹⁹. Norma ta została zawarta w obowiązującym już wówczas art. 34 ust. 1 ustawy o ochronie zwierząt.

Wśród typów prawnej ochrony zwierząt wyróżnianych przez doktrynę, to ochrona humanitarna warunkowana jest potrzebą minimalizacji cierpienia⁴⁰⁰. Ochrona użytkowa za to związana jest z utrzymywaniem odpowiedniej wielkości pogłowia poszczególnych zwierząt gospodarskich, tak aby można było zaspokoić popyt konsumentów na produkty pochodzenia zwierzęcego⁴⁰¹. Jak już zostało to wcześniej wyeksponowane w niniejszej pracy, dobrostan zwierząt jest efektem zapewnienia im takich warunków bytowych, które mają na celu przede wszystkim

³⁹⁸ A. Elżanowski, *Religijne okrucieństwo*, „Rzeczpospolita” z 23 maja 2012 r.

³⁹⁹ W. Radecki, op. cit., s. 198.

⁴⁰⁰ W. Radecki, op. cit., s. 15.

⁴⁰¹ S. Mroczkowski, A. Frieske, op. cit., s. 5.

uniknięcie szeroko pojętego cierpienia zwierząt. Dlatego związek pomiędzy dobrostanem zwierząt i humanitarną ich ochroną wydaje się być oczywisty.

W przypadku regulacji zagadnienia uboju rytualnego ma miejsce konflikt zasad prawa. Z jednej strony zasady humanitarnego traktowania zwierząt i ich dobrostanu, a z drugiej swobody wyznania. Bezspornym jest, że wolność wyznania jest jednym z praw człowieka. Została wyrażona zarówno w art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka⁴⁰², jak i art. 10 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej⁴⁰³, a także w art. 53 Konstytucji RP⁴⁰⁴, i obejmuje także prawo do publicznego manifestowania swojego wyznania, na co powołują się zwolennicy uboju rytualnego. Wskazane powyżej akty prawne dopuszczają ograniczenia tego prawa w drodze ustawy, przez wzgląd na bezpieczeństwo publiczne, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Przeciwnicy uboju rytualnego podnoszą, że możliwe jest ustanowienie norm zakazujących tej formy uśmiercania zwierząt, powołując się na ochronę moralności. Również Trybunał Konstytucyjny wziął pod rozwagę tą przesłankę orzekając w sprawie uboju rytualnego⁴⁰⁵, jako najbardziej odpowiednią. Zdaniem Trybunału⁴⁰⁶ ochrona moralności, o której mowa w art. 53 Konstytucji RP, w sensie prawnym oznacza odwołanie się do norm moralnych powszechnie uznanych w danym społeczeństwie. Konstatacje taką należy uznać za słuszną. W dalszym toku rozważań Trybunał stwierdził, że refleksje na temat uboju rytualnego nie mogą być

⁴⁰² Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołem nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284.

⁴⁰³ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Dz.U. UE C z 2007 r., nr 303, poz. 1.

⁴⁰⁴ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483, dalej jako: Konstytucja RP.

⁴⁰⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13, Dz.U. z 2014 r., poz. 1794; Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 listopada 2015 r., sygn. akt K 32/14, Legalis nr 1351877.

⁴⁰⁶ K 52/13.

podjęte odrębnie, w oderwaniu od innych form uśmiercenia zwierzęcia w celach gospodarczych, które z kolei nie budzą sprzeciwu ogółu społeczeństwa.

W tym miejscu należy wskazać, że humanitarne traktowanie zwierząt oraz ochrona ich dobrostanu również są powszechnie akceptowalne. Poziom świadomości społeczeństwa w kontekście ochrony zwierząt sukcesywnie wzrasta. Z przeprowadzanych w tym zakresie badań wynika, że kwestie postępowania ze zwierzętami są rozpoznawane przez społeczeństwo jako uzależnione od imperatywów moralnych⁴⁰⁷. Możemy zatem wskazać, że norma moralna nakazująca traktować zwierzęta w sposób humanitarny, chroniący od zbędnego bólu i cierpienia, jest społecznie aprobowana. Uwidacznia się to także w postulatach wielu grup społecznych dotyczących ograniczania niektórych kontrowersyjnych form wykorzystywania zwierząt, takich jak zakazanie możliwości ich występów w cyrkach, zakazanie hodowli zwierząt futerkowych, a także zaostrzenie zasad dopuszczalności handlu żywymi rybami, polowań, czy użytkowania koni do ciągnięcia wozów na terenie Tatrzańskiego Parku Narodowego etc.⁴⁰⁸

Również sędziowie orzekający w przywoływanym wyroku Trybunału Konstytucyjnego, którzy zgłosili zdania odrębne, wskazywali na możliwość zakazu uboju rytualnego w Polsce i tym samym ograniczenia niektórym grupom religijnym wolność wyznania, właśnie na przesłankę ochrony moralności, o której mowa w art. 53 ust. 5 Konstytucji RP. Sędzia P. Tuleja w swoim zdaniu odrębnym od wyroku Trybunału stwierdził, że jego zdaniem ochrona zwierząt jest wartością powszechnie uznaną przez polskie społeczeństwa, dlatego byłoby możliwe ograniczenie uboju religijnego z uwagi na ochronę moralności. Podobne stanowisko zajął sędzia S. Biernat podkreślając, że moralność przejawia się także w stosunku ludzi do zwierząt. Podejście to jest aprobowane społecznie już teraz, nie jest stanem

⁴⁰⁷ Zob. szerzej: R. Bennett, R. Blaney, Moral intensity and willingness to pay concerning farm animal welfare issues and the implications for agricultural policy, „Journal of Agricultural and Environmental Ethics”, 2002, nr 15(2), s. 187-202.

⁴⁰⁸ Zob. szerzej T. Pietrzykowski, *Moralność publiczna a konstytucyjne podstawy ochrony zwierząt*, „Studia Prawnicze”, 2019, nr 1(217), s. 5-26.

spodziewanym w jakiejś nieokreślonej przyszłości. Nieodpowiednie traktowanie zwierząt ocenia się jako zło moralne.

Należałoby także rozważyć, czy nie byłoby wskazane jednak traktowanie uboju po uprzednim ogłuszeniu oraz uboju religijnego jako dwóch osobnych zjawisk. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z koniecznością zabicia zwierzęcia, aby móc uzyskać z niego mięso i inne produkty pochodzenia zwierzęcego. Taka potrzeba uśmiercenia zwierzęcia jest powszechnie akceptowana, a pozbawienie zwierzęcia świadomości, jak wskazuje prawodawca, ma zapewnić zwierzęciu minimum dobrostanu w momencie śmierci.

Ubój rytualny natomiast traktowany jest jako praktyka religijna. Wyłącza ona możliwość uprzedniego ogłuszenia zwierzęcia, co budzi sprzeciw społeczeństwa, właśnie ze względu na niestosowania owego minimum humanitarnego traktowania, którego przejawem ma być właśnie pozbawienie zwierzęcia świadomości. Uzasadnienie Trybunału dotyczące kwestii moralności uboju rytualnego pomija aspekt powszechności norm moralnych wynikających z zasady humanitarnego traktowania zwierząt. Argumentacja Trybunału w tej kwestii spotkała się także z krytyką W. Radeckiego⁴⁰⁹, a także E. Łętowskiej⁴¹⁰.

Wskazać należy zatem, że dopuszczalne jest rozpatrywanie uboju bez ogłuszania w kontekście moralności. Ze względu na to, że zwierzę jest żywą istotą, zdolną do odczuwania cierpienia, człowiek powinien traktować je w sposób humanitarny. Dlatego moralnie właściwe jest zapewnienie zwierzęciu odpowiedniego poziomu dobrostanu, również przez minimalizację negatywnych odczuć. Uśmiercenie go po uprzednim ogłuszeniu jest więc postawą pożądaną z moralnego punktu widzenia. Zakaz czy ograniczenie uboju rytualnego ze względu

⁴⁰⁹ W. Radecki, op. cit., s. 203.

⁴¹⁰ Zob. *Wyrok, który przyniósł zamęt*. Rozmowa profesor E. Łętowskiej z redaktorem P. Rochowiczem, „Rzeczpospolita” z 9 marca 2015 r.

na ochronę moralności, można zatem uzasadnić powszechnością norm związanych z humanitarnym traktowaniem zwierząt.

Jeżeli jednak uzna się potrzebę osiągnięcia kompromisu w obliczu kolizji pomiędzy wolnością wyznania i humanitarną ochroną zwierząt, w związku z ubojem rytualnym, to należy podkreślić, że wystarczająca wydaje się regulacja zezwalająca na taką formę uśmiercania zwierząt tylko na potrzeby wskazanych grup wyznaniowych przebywających na terenie naszego kraju. Konsekwencją wyroku Trybunału z dnia 10 grudnia 2014 r. jest legalizacja uboju rytualnego na skalę zdecydowanie większą, niż wynikałoby to z potrzeb wskazanych grup religijnych, co również spotkało się z krytyką⁴¹¹, a także było podnoszone przez orzekających sędziów Trybunału w zdaniach odrębnych, np. przez sędziego W. Hermelińskiego, czy S. Rymara.

Zgodnie z definicją zawartą w rozporządzeniu 1099/2009 niektóre formy ogłuszania dopuszczone przez prawodawcę mogą wywołać także śmierć. Takie uregulowanie tej kwestii jest o tyle istotne, że niektóre grupy religijne dopuszczają ubój rytualny po uprzednim ogłuszeniu zwierzęcia, o ile można zagwarantować, że umarło ono w wyniku rytuału, a nie ogłuszenia. Innymi słowy dopuszczają ogłuszenie zwierzęcia, gdy jest ono odwracalne. Otwiera to trzecią alternatywę dla unormowania kwestii uboju religijnego, mianowicie dopuszczenie uboju religijnego poprzedzonego ogłuszeniem, które nie powoduje samo w sobie śmierci zwierzęcia. Regulacje tego typu wprowadziła Belgia, co zaowocowało wniesieniem skargi do Trybunału Sprawiedliwości przez związki wyznawców Islamu działające na terytorium tego kraju⁴¹². Sąd orzekł, że takie rozwiązanie prawne nie jest sprzeczne z postanowieniami rozporządzenia 1099/2009, które co prawda dopuszcza ubój bez ogłuszania, ale pozostawia swobodę państwom członkowskim do wprowadzenia

⁴¹¹ Zob. szerzej: *Cała prawda o uboju rytualnym*. Rozmowa profesor E. Łętowskiej z redaktorem C. Michalskim, „Krytyka Polityczna”, <http://www.krytykapolityczna.pl/artykuly/opinie/20121211/letowska-cala-prawda-o-polskim-uboju-rytualnym>, dostęp: 16 czerwca 2016 r.

⁴¹² Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 17 grudnia 2020 r., C-336/19, LEX nr 3095387.

wyższego standardu ochrony zwierząt. Stwierdził także, że skoro możliwe jest całkowite zakazanie uboju rytualnego, to państwo członkowskie może także dopuścić do takich praktyk w ograniczonych warunkach.

Uznanie zasady dobrostanu zwierząt jako reguły prawnej nie powinno rodzić żadnych wątpliwości. Wzbudzać się one mogą co do tego czym faktycznie ów dobrostan jest, a także jaki charakter ma wskazana zasada. Pożądanym z praktycznego punktu widzenia wydawałoby się uchwalenie przez prawodawcę europejskiego jednolitej, klarownej definicji dobrostanu zwierząt, z uwzględnieniem stopni realizacji tego standardu w praktyce. W chwili obecnej w aktach prawnych można dostrzec elementy pojęcia dobrostanu, mianowicie jest to pewnego rodzaju stan zwierzęcia, który jest efektem warunków bytowych, w jakich jest ono przetrzymywane.

Nie można uznać, że zasada dobrostanu zwierząt ma charakter tylko jednowymiarowy, to znaczy albo humanitarny albo ekonomiczny. Zasadnym wydaje się raczej łączyć ją czy to z racjami humanitarnymi, czy też użytkowymi, w tym także o charakterze ekonomicznym. Należałoby także doprecyzować do jakich zwierząt reguła ta znajduje zastosowanie. Czy do wszystkich? Czy może jednak istnieją gatunki, rodzaje zwierząt wyłączone spod stosowania tej zasady? Chociaż z punktu widzenia niniejszych rozważań warto wskazać, że z pewnością ma ona zastosowanie do wszystkich zwierząt gospodarskich.

Obowiązująca regulacja sugeruje, że ogłuszenie zwierzęcia przed dokonaniem uboju zawiera się w zasadzie dobrostanu i jest motywowane chęcią zapewnienia godnych, w miarę możliwości humanitarnych, warunków uśmiercenia zwierzęcia. W takim momencie istnieje zatem konieczność pozbawienia zwierzęcia świadomości, co potwierdzone jest w przytoczonych w niniejszym artykule stanowiskach przedstawicieli świata nauki. Sięganie do opracowań nauk przyrodniczych, przy pracach legislacyjnych nad zagadnieniem uboju rytualnego, wydaje się dość oczywiste i ze wszech miar konieczne dla właściwego rozstrzygnięcia problematycznych kwestii.

Ubój rytualny należy traktować jako praktykę religijną i oceniać z uwzględnieniem zasady wolności religijnej, co nie budzi większych sprzeciwów. Jednakże wprowadzenie pewnych ograniczeń takich praktyk ze względu na ochronę moralności jest możliwe i znajduje uzasadnienie w uznanej powszechnie zasadzie humanitarnego traktowania zwierząt. Aktualne unormowania umożliwiają przeprowadzanie uboju rytualnego nawet na skalę przemysłową, co jest już nadużyciem w kontekście zasady dobrostanu zwierząt i obowiązku ich humanitarnego traktowania. Ewentualne kompromisy w omawianej materii powinny być podejmowane wyłącznie na użytek mniejszości religijnych przebywających w danym państwie.

Rozdział 6. Prawna ochrona zdrowia zwierząt gospodarskich

6.1. Zwierzęta gospodarskie w regulacjach ochrony zdrowia zwierząt oraz pojęcia zdrowia i choroby zwierząt

Produkcja zwierzęca charakteryzuje się dość wysokim ryzykiem, ponieważ zależna jest od czynników biologicznych, których nie można w pełni skontrolować lub przewidzieć. Jednym z nich jest zapewnienie bezpieczeństwa zdrowotnego zwierząt. Szczególnie ryzykowne i trudne do przewidzenia i opanowania bywają choroby zakaźne zwierząt. Kwestię ochrony zdrowia zwierząt gospodarskich rozpatruje się także jako istotny element ochrony zdrowia publicznego. Na ochronę zdrowia zwierząt gospodarskich składają się takie elementy jak: bioasekuracja, profilaktyka i leczenie oraz ochrona dobrostanu⁴¹³.

Obecnie na szczeblu unijnym najważniejszym aktem prawnym regulującym kwestie związane z ochroną zdrowia zwierząt jest rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/429 z dnia 9 marca 2016 r. w sprawie przenośnych chorób zwierząt oraz zmieniające i uchylające niektóre akty w dziedzinie zdrowia zwierząt („Prawo o zdrowiu zwierząt”)⁴¹⁴. Celem przyjęcia tego rozporządzenia było usprawnienie systemu zapobiegania chorobom zwierząt, które mogą być przenoszone na inne zwierzęta oraz na ludzi, a także wzmocnienie egzekwowania norm zdrowia i bezpieczeństwa w łańcuchu rolno-żywnościowym⁴¹⁵. Prawodawca przyjmując rozporządzenie 2016/429 zakładał zastąpienie dotychczasowych regulacji ochrony zdrowia zwierząt jednym uproszczonym aktem prawnym. Akt ten konkretyzuje obowiązki rolników i innych podmiotów będących adresatami regulacji, w celu skuteczniejszego wczesnego wykrywania i zapobiegania poważnym ogniskom chorób zwierząt, upraszcza administrację w handlu

⁴¹³ Zob. szerzej: A. Tomańska, *Prawo weterynaryjne. Odpowiedzialność cywilna lekarza weterynarii. Status zwierząt*, Łódź 2018, s. 21 i nast.

⁴¹⁴ Dz. U. UE L. z 2016 r., nr 84, poz. 1, dalej jako: rozporządzenie 2016/429.

⁴¹⁵ Zob. szerzej: EUR-lex, *The EU animal health law*, <<https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-eu-animal-health-law.html>>, dostęp: 3 marca 2023 r.

niektórymi żywymi zwierzętami, wyposaża służby weterynaryjne w skuteczniejsze narzędzia przeciwdziałania chorobom zwierząt, zwiększa elastyczność regulacji w obliczu konieczności dostosowania ich do warunków lokalnych, zmian klimatycznych i społecznych, a także ogranicza negatywny wpływ na zdrowie ludzi i zwierząt, a także na środowisko⁴¹⁶.

W polskim systemie prawnym kwestie związane z ochroną zdrowia zwierząt reguluje ustawa o ochronie zdrowia zwierząt oraz zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt⁴¹⁷. Potrzeba przyjęcia tego aktu prawnego wynikała z uzyskania przez Polskę członkostwa w Unii Europejskiej. Z tym faktem wiązał się obowiązek dostosowania polskich regulacji do norm unijnych w zakresie ochrony zdrowia zwierząt oraz zwalczania ich chorób zakaźnych. Od tego czasu ustawa była wielokrotnie zmieniana. Ostatnie zmiany weszły w życie 1 stycznia 2024 r.⁴¹⁸ Były one konieczne, ponieważ w poprzednim brzmieniu tego aktu, część przepisów u. o. z. z. była sprzeczna z regulacjami wprowadzonymi przez rozporządzenie 2016/429. Natomiast przed przystąpieniem Polski do UE omawianą materię regulowała ustawa z dnia 24. kwietnia 1997 r. o zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt, badaniu zwierząt rzeźnych i mięsa oraz o Inspekcji Weterynaryjnej⁴¹⁹. Jednak zawarty w niej system ochrony zdrowia zwierząt i zwalczania rozprzestrzeniania się chorób zakaźnych zwierząt był o wiele mniej rozbudowany niż obecnie.

Nie ulega wątpliwości, że oba akty prawne: rozporządzenie 2016/429 oraz u. o. z. z. regulują także, a może nawet przede wszystkim, ochronę zdrowia zwierząt gospodarskich. Jednym z głównych celów tych regulacji jest przecież ochrona zdrowia zwierząt w celu zapewnienia bezpieczeństwa produktów żywnościowych, na co wskazuje m.in. pkt 2 i 11 preambuły rozporządzenia 2016/429, a także art. 1

⁴¹⁶ Ibidem.

⁴¹⁷ Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zdrowia zwierząt oraz zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt, Dz. U. z 2020 r., poz. 1421, t.j., dalej jako: u. o. z. z.

⁴¹⁸ Ustawa z dnia 20 grudnia 2019 r. o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia zwalczania chorób zakaźnych zwierząt, Dz. U. z 2020 r., poz. 148.

⁴¹⁹ Dz. U. z 1999 r., nr 66, poz. 762.

ust. 2 lit b tego aktu. Rozporządzenie w art. 2 ust. 1 lit a, który reguluje zakres stosowania aktu, odnosi się do dwóch rodzajów zwierząt: utrzymywanych oraz dzikich.

Wszystkie zwierzęta gospodarskie przynależą do pierwszej kategorii, chociaż pojęcie „zwierzęta utrzymywane” ma szerszy zakres znaczeniowy. Zgodnie z art. 4 pkt 5 rozporządzenia 2016/429 „zwierzęta utrzymywane” to takie, które są chowane przez człowieka. Zalicza się do nich także zwierzęta akwakultury. Określenie to odnosi się zatem zarówno do zwierząt gospodarskich, jak również hodowlanych ryb i innych zwierząt akwakultury, a zgodnie z art. 4 pkt 11 tego aktu także do zwierząt domowych.

Zgodnie z załącznikiem I rozporządzenia 2016/429 zwierzęta domowe dzieli się na kategorie A oraz B. Do zwierząt domowych kategorii A zalicza się trzy gatunki zwierząt, które na gruncie prawa polskiego najczęściej utożsamiane są ze zwierzętami towarzyszącymi, takimi jak: psy (*canis lupus familiaris*), koty (*felis silvestris catus*) oraz fretki (*mustela putorius furo*). W ramach kategorii B wymienia się: bezkręgowce (prawodawca europejski wyłączył z tej kategorii pszczołę miodną, nie jest więc ona zwierzęciem domowym w rozumieniu tego rozporządzenia), ozdobne zwierzęta wodne, płazy, gady, ptaki (spośród których prawodawca wyłączył te ptaki, które zalicza się do zwierząt gospodarskich) oraz ssaki (z wyłączeniem gryzoni i królików innych niż przeznaczone do produkcji żywności).

Natomiast niektóre gatunki uznawane za zwierzęta gospodarskie zostały wymienione w załączniku III (określającym gatunki zwierząt kopytnych), wśród nich np. koniowate, krętorogie (do których zalicza się także bydło domowe), czy świniowate. W załączniku III zostały jednak wymienione także takie zwierzęta kopytne, które nie są zwierzętami gospodarskimi, jak np. nosorożcowate, żyrafowate czy słoniowate. Należy jednak przyjąć, że niewymienione w załącznikach gatunki zwierząt gospodarskich z pewnością spełniają warunki bycia zwierzętami utrzymywanymi. Należy mieć też na uwadze, że zwierzętami utrzymywanymi mogą być także inne niż zwierzęta gospodarskie, domowe i

hodowane zwierzęta akwakultury, jak np. zwierzęta laboratoryjne, wykorzystywane do pracy w służbach mundurowych, psy przewodnicy, zwierzęta wykorzystywane w różnego rodzaju terapiach etc.

Jeśli chodzi o polską ustawę regulującą ochronę zdrowia zwierząt – u. o. z. z., to kwestia zwierząt gospodarskich jest o wiele mniej skomplikowana. W art. 2 pkt 6 u. o. z. z. prawodawca zamieścił definicję zwierząt gospodarskich. W pierwszym członie definicji znajduje się odesłanie do definicji zwierząt gospodarskich zamieszczonej w ustawie o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich (u. o. h.). Natomiast drugi człon definicji odsyła do definicji zwierząt gospodarskich z rozporządzenia 1069/2009⁴²⁰, która do zwierząt gospodarskich kwalifikuje każde zwierzę utrzymywane, tuczone lub hodowane przez człowieka i wykorzystywane do produkcji żywności, wełny, futer, piór, skór i skórek lub jakiegokolwiek innego produktu uzyskiwanego ze zwierząt lub w innych celach gospodarskich oraz koniowate. Odesłanie do definicji z rozporządzenia 1069/2009 znajduje jednak zastosowanie tylko w kontekście prowadzenia niektórych rodzajów działalności gospodarczej, do których to rozporządzenie się odnosi.

W celu usystematyzowania rozważań prowadzonych w niniejszym rozdziale, należy odpowiedzieć na pytanie czym właściwie jest zdrowie zwierząt, a czym choroba. Prawodawcy polski oraz europejski w obowiązujących obecnie regulacjach nie zdefiniowali wprost pojęcia zdrowia. Rozporządzenie 2016/429 w pkt 12 preambuły pośrednio odsyła do nomenklatury stosowanej przez Światową Organizację Zdrowia Zwierząt (OIA). Organizacja ta wydała dokument rekomendujący środki mające na celu ochronę zdrowia zwierząt – „Terrestrial

⁴²⁰ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1069/2009 z dnia 21 października 2009 określające przepisy sanitarne dotyczące produktów ubocznych pochodzenia zwierzęcego i produktów pochodnych, nieprzeznaczonych do spożycia przez ludzi, i uchylające rozporządzenie (WE) nr 1774/2002 (rozporządzenie o produktach ubocznych pochodzenia zwierzęcego), Dz. U. UE L nr 300, z 14 listopada 2009, s. 1, dalej jako: rozporządzenie 1069/2009.

Animal Health Code” (Kodeks Zdrowia Zwierząt Lądowych)⁴²¹. Co prawda w słowniczku tego dokumentu nie wskazano definicji zdrowia zwierząt, ale zdefiniowano pojęcie zarządzania zdrowiem zwierząt, z której można wyciągnąć pewne wnioski na temat rozumienia zdrowia zwierząt *per se*.

Zarządzanie zdrowiem zwierząt oznacza system zaprojektowany w celu optymalizacji zdrowia fizycznego i behawioralnego oraz dobrostanu zwierząt. Obejmuje zapobieganie, leczenie i kontrolę chorób i stanów dotyczących pojedyncze zwierzę i grupę zwierząt, w tym rejestrowanie chorób, urazów, zgonów i leczenia tam, gdzie jest to właściwe. Z przedstawionej definicji wynika, po pierwsze, że można wyróżnić dwa rodzaje zdrowia zwierząt: fizyczne oraz behawioralne. Po drugie można zauważyć, że pojęcia dobrostanu i zdrowia zwierząt nie są synonimami.

W naukach weterynaryjnych definiens podstawowej definicja zdrowia zwierząt określono po prostu jako brak chorób⁴²². W takim prostym rozumieniu pojęcia zdrowia, oceniając stan danego zwierzęcia należałoby odpowiedzieć na pytanie czy aktualnie choruje ono czy też nie. Takie podejście może jednak budzić wątpliwości co do tego, czy nie stanowi to zbyt daleko idącego uproszczenia oraz czy w ten sposób faktycznie można określić istotę pojęcia.

Dla porównania wypada przywołać definicję zdrowia zaproponowaną przez WHO, a więc odnoszącą się do ludzi. Pod pojęciem zdrowia należy rozumieć stan zupełnej pomyślności fizycznej, umysłowej i społecznej, a nie tylko jako brak choroby lub ułomności⁴²³. Definicja ta jest złożona i dotyka pełnego spektrum sfer

⁴²¹ World Organization for Animal Health (OIA), *Terrestrial Animal Health Code*, <<https://www.woah.org/en/what-we-do/standards/codes-and-manuals/terrestrial-code-online-access/?id=169&L=1&htmlfile=glossaire.htm>>, dostęp: 10 marca 2023.

⁴²² Zob. szerzej: S. Gunnarsson, *The conceptualisation of health and disease in veterinary medicine*, „Acta Veterinaria Scandinavica”, 2006, nr 1(48), s. 20 i nast.

⁴²³ Konstytucja Światowej Organizacji Zdrowia, Porozumienie zawarte przez Rządy reprezentowane na Międzynarodowej Konferencji Zdrowia i Protokół dotyczący Międzynarodowego Urzędu Higieny

ludzkiego życia. Nie jest ona tylko negatywnie ujętym stwierdzeniem, że zdrowie jest brakiem chorób, bądź ułomności. Należy przez to rozumieć, iż zdrowym człowiekiem nazwiemy osobę nie tylko nie dotkniętą żadną chorobą, czy inną ułomnością, ale taką która ponadto odbiera swój stan fizyczny, umysłowy, a także swoją sytuację społeczną, jako korzystne.

Definicja zdrowia ludzi zaproponowana przez WHO ma charakter kompleksowy, odnosi się do wielu wymiarów zdrowia, zarówno fizycznego, psychicznego jak i społecznego. Nawet gdyby uznać, że pojęcie zdrowia zwierząt z różnych względów nie jest tak złożone jak pojęcie zdrowia ludzi, to jednak OIA wskazuje na dwa jego aspekty - zdrowie fizyczne i behawioralne zwierząt. Badania nad zdolnościami mentalnymi zwierząt również wskazują co raz wyraźniej, że zwierzęta potrafią m.in. cierpieć nie tylko fizycznie, ale i psychicznie⁴²⁴. Zdolność ta została przywołana w tym miejscu niniejszej dysertacji nie bez przyczyny. Z jednej strony prawodawca kreując przepisy dotyczące ochrony zwierząt określa je jako istoty zdolne do odczuwania cierpienia. Z drugiej zaś niebezzasadne wydają się rozważania o cierpieniu zwierząt także w kontekście zdrowia, a nie tylko dobrostanu.

W nauce weterynarii również pojawiają się głosy, że pojęcie zdrowia zwierząt powinno traktować się bardziej kompleksowo i odnosić się także do stanu mentalnego zwierząt. Jedną z proponowanych definicji zdrowia zwierząt brzmi: „stan fizycznego i psychologicznego dobrobytu i produktywności, która obejmuje także reprodukcję”⁴²⁵. Na konieczność uwzględniania zdrowia psychicznego w debacie o zdrowiu zwierząt wskazują przedstawiciele nauk przyrodniczych, nie

Publicznej, podpisane w Nowym Jorku dnia 22 lipca 1946 r., Dz. U. z 1948 r., nr 64, poz. 477 z dnia 29 grudnia 1948 r.

⁴²⁴ Zob. szerzej: I. J. Duncan, J. C. Petherick, *The implications of cognitive processes for animal welfare*, „*Journal of Animal Science*”, 1991, vol. 69, nr 12, s. 5017 i nast.; P. Fordyce, *Suffering in non-human animals*, „*Global Journal of Animal Law*”, 2017, vol. 5, nr 1, s. 12 i nast.

⁴²⁵ Zob. szerzej: S. Gunnarsson, *The conceptualisation of health...* i przytoczona tam literatura.

tylko przy okazji definiowania pojęcia takiego zdrowia⁴²⁶. Na potrzeby niniejszych rozważań należy przyjąć, że pojęcie to traktuje się bardziej kompleksowy, tj. w odniesieniu do zarówno stanu fizycznego jak i mentalnego zwierząt. Przemawiają za tym aktualny stan wiedzy na temat możliwości psychicznych zwierząt oraz ich prawna dereifikacja, przez którą prawodawca przesądza przeciw o zdolnościach zwierząt do cierpienia.

Dotychczasowe rozważania mogą też rodzić pytania o relację pomiędzy zdrowiem zwierząt, a ich dobrostanem. Z pewnością nie można uznać tych dwóch pojęć za synonimiczne. Prawodawca w motywie 7 preambuły rozporządzenia 2016/429 wskazuje, że zachodzi między nimi związek, ponieważ lepszy stan zdrowia zwierząt sprzyja poprawie ich dobrostanu i odwrotnie. Związek pomiędzy dobrostanem i zdrowiem zauważają także przedstawiciele nauk przyrodniczych. Jeżeli traktują pojęcie zdrowia zwierząt bardzo szeroko, kompleksowo i wielowymiarowo, to wskazują np. że można uznać, że dobrostan zawiera się w pojęciu zdrowia, a więc to pierwsze pojęcie traktują jako podporządkowane⁴²⁷. Jednakże należy pamiętać, że pojęcie dobrostanu zwierząt również można rozumieć bardzo szeroko, co podkreślano we wcześniejszych rozdziałach niniejszej pracy. Dlatego możliwe jest rozumienie odwrotne, tzn. to dobrostan zwierząt jest pojęciem nadrzędnym, bardziej złożonym, a zdrowie zwierząt zawiera się w nim, jest jednym z jego elementów. Bez względu jednak na przyjęty sposób rozumienia, wydaje się, że nie można w praktyce oddzielić tych dwóch kwestii, a związek funkcjonalny jaki między nimi zachodzi wydaje się być oczywistym.

⁴²⁶ Zob. szerzej: D. F. Horwitz, *Mental health in animals: a veterinary behaviorist's view*, Veterian Key, <<https://veteriankey.com/mental-health-in-animals-a-veterinary-behaviorists-view/>>, dostęp: 25 marca 2023 r.; M. Bain, T. Buffington, *The relationship between mental and physical health*, [w:] F. D. McMillan (red.), *Mental health and well-being in animals*, Boston 2020 s. 33 i nast.; K. L. Overall, *Mental illness in animals: diagnostic consideration using selected mental disorders*, [w:] F. D. McMillan (red.), *Mental health and well-being in animals*, Boston 2020 s. 167 i nast.

⁴²⁷ B. Nicks, M. Vandenheede, *Animal health and welfare: equivalent or complementary?*, „Revue scientifique et technique” 2014, nr 33(1), s. 97 i nast.

Kwestię ochrony zdrowia zwierząt należy rozpatrywać w szerszym, społecznym wymiarze, ponieważ zdrowie zwierząt stanowi element pewnego systemu. Zyskująca na popularności w ostatnich latach koncepcja jednego zdrowia (ang. *One Health*) tak naprawdę jest znana już od ponad stulecia. Zakłada ona, że zdrowie ludzi, zwierząt i roślin, osadzonych w danym środowisku, są ze sobą wzajemnie powiązane i oddziałują na siebie. Jest to zatem pewnego rodzaju holistyczne spojrzenie na zdrowie, będące swoistego rodzaju siecią powiązań. Rozważania o poszczególnych jej elementach w oderwaniu od innych mogą mieć charakter tylko teoretyczny, edukacyjny, ponieważ w praktyce funkcjonują one w sposób nierozdzielny⁴²⁸. Głównym założeniem tej koncepcji jest to, że w praktyce funkcjonuje jedno zdrowie, które należy chronić.

Do koncepcji jednego zdrowia odwołuje się także prawodawca europejski w preambule do rozporządzenia 2016/429. W motywie 9 wskazuje on, że celem rozporządzenia jest realizacja zobowiązań i koncepcji określonych w tej strategii w zakresie zdrowia zwierząt, w tym zasady "jedno zdrowie". Do obecnie obowiązujących strategii odwołujących się do tej idei zalicza się przede wszystkim globalną strategię zdrowia zaakceptowaną przez Komisję Europejską⁴²⁹ oraz strategię wyrażoną w rezolucji „od pola do stołu”⁴³⁰.

Ta pierwsza podkreśla, że podejście „jedno zdrowie” zajmuje się siecią wzajemnych, złożonych powiązań pomiędzy ludźmi, klimatem, środowiskiem i zwierzętami, w celu skutecznej walki z chorobami w skali globalnej oraz wzajemnej współpracy międzynarodowej w tym zakresie. Zgodnie z unijną strategią zdrowia

⁴²⁸ Zob. szerzej: H. Mamzer, *Choroba jako zjawisko społeczne. Analiza walki z afrykańskim pomorem świń*, „Ruch Prawny, Ekonomiczny i Socjologiczny”, z. 2/2020, s. 281 i nast.; OIE, *One health*, <<https://www.woah.org/en/what-we-do/global-initiatives/one-health/>>, dostęp: 30 marca 2023 r.

⁴²⁹ European Commission, *EU global health strategy to improve global health security and deliver better health for all*, <https://health.ec.europa.eu/system/files/2023-03/international_ghs-report-2022_en.pdf>, dostęp: 3 kwietnia 2023 r.

⁴³⁰ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 20 października 2021 r. w sprawie strategii „od pola do stołu” na rzecz sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego dla środowiska systemu żywnościowego, Dz. Urz. UE C 2022, nr 184, poz. 1.

takie podejście jest jednym z głównych założeń obecnego systemu ochrony zdrowia. Natomiast strategia „od pola do stołu” odnosi się do podejścia „jedno zdrowie” przez pryzmat jednego z głównych wyzwań współczesnego systemu ochrony zdrowia, jakim jest wzrost odporności na środki przeciwdrobnoustrojowe, co wiąże się m.in. z podawaniem na dużą skalę tego typu preparatów zwierzętom gospodarskim, o czym szerzej w podrozdziale trzecim niniejszego rozdziału.

Jeśli chodzi o termin „choroba”, to w art. 2 pkt. 21, 21a i 21b u. o. z. z. ustawodawca zamieścił trzy definicje z nim związane: chorób zakaźnych zwierząt, chorób odzwierzęcych oraz odzwierzęcych czynników chorobotwórczych. Pod pojęciem chorób zakaźnych zwierząt należy rozumieć wywołane przez biologiczne czynniki chorobotwórcze choroby zwierząt, które ze względu na sposób powstawania lub szerzenia się stanowią zagrożenie dla zdrowia zwierząt lub ludzi, a w przypadku zwierząt wodnych - bezobjawowe lub objawowe zakażenie biologicznym czynnikiem chorobotwórczym. Choroby odzwierzęce są pewnym kwalifikowanym typem chorób zakaźnych lub zakażeń zwierząt, które w sposób naturalny mogą być pośrednio lub bezpośrednio przenoszone między zwierzętami a ludźmi. Natomiast odzwierzęce czynniki chorobotwórcze to wszelkie bakterie, wirusy, pasożyty, grzyby lub inne czynniki biologiczne mogące wywoływać choroby odzwierzęce.

Słowniczek zawarty w art. 4 rozporządzenia 2016/429 zawiera w pkt 16 definicję choroby, a w pkt 17 czynnika chorobotwórczego. Zgodnie z rozporządzeniem choroba oznacza wystąpienie zakażeń i zarażeń pasożytami u zwierząt - z wystąpieniem objawów klinicznych lub zmian patologicznych lub bez takich objawów lub zmian - spowodowane czynnikiem lub kilkoma czynnikami chorobotwórczymi. Natomiast za czynnik chorobotwórczy prawodawca uznaje patogen przenoszący się lub przenoszony na zwierzęta lub na ludzi, zdolny do wywołania choroby u zwierząt.

Na gruncie nauk przyrodniczych najprostsza definicja choroby zwierząt wskazuje, że jest to stan odstępstwa od normalnego funkcjonowania organizmu.

Natomiast w rozumieniu nieco szerszym choroba oznacza zmianę stanu całego organizmu lub niektórych jego organów, która przerywa lub zakłóca prawidłowe funkcjonowanie organizmu, a występujące zaburzenia czynnościowe szybko manifestują się objawami fizycznymi, które zwykle są widoczne dla osób postronnych. We współczesnym rozumieniu można wskazać także, że pewien zespół oznak i symptomów, a także ich kombinacje, nazywa się „chorobą”⁴³¹.

Jeśli chodzi o porównanie przytoczonych definicji czynników chorobotwórczych oraz chorób, to w przypadku tych pierwszych można uznać, że definicja zawarta w rozporządzeniu 2016/429 oraz u.o.z.z. są tożsame. W definicji zawartej w polskiej ustawie prawodawca zdecydował się wymienić rodzaje patogenów, natomiast w rozporządzeniu przywołał je za pomocą nazwy zbiorczej – patogeny właśnie. W obu przytoczonych legalnych definicjach choroby oraz choroby zakaźnej zwierząt prawodawca polski i europejski wskazuje na to, że chorobę wywołuje fakt zakażenia zwierzęcia czynnikiem chorobotwórczym. Natomiast przy porównaniu samej definicji choroby z rozporządzenia 2016/429 z przytoczonymi definicjami naukowymi można uwidacznia się, że nie chodzi o samo przedostanie się patogenu do organizmu zwierzęcia, ale też skutek takiego stanu rzeczy, tj. oddziaływanie na funkcjonowanie poszczególnych narządów lub całego organizmu, co należy potraktować jako objawy choroby. W planowanej nowelizacji u.o.z.z. ustawodawca powinien zatem uwzględnić definicję choroby odnoszącą się zarówno do jej przyczyn jak i skutków.

Co znamienne prawodawstwo w zakresie ochrony zdrowia zwierząt ogniskuje się wokół chorób zakaźnych, marginalizuje jednocześnie kwestie związane z chorobami innego rodzaju, np. chorobami o podłożu genetycznym. Tak rozłożony ciężar regulacji ochrony zdrowia zwierząt wskazuje, że prawodawca przyjmując akty prawne w tym zakresie kierował się głównie zdrowiem w szerszym, tj. społecznym rozumieniu tego słowa, odwołującym się do koncepcji „jednego zdrowia”. Różnica pomiędzy chorobami zakaźnymi i innymi polega głównie na

⁴³¹ Zob. szerzej: S. Gunnarsson, *The conceptualisation of health...* i przytoczona tam literatura.

czynniku wywołującym oraz ewentualnym sposobie ich rozprzestrzeniania. W przypadku chorób zakaźnych czynnikiem takim będą patogeny, a więc rozprzestrzenianie się będzie zależało od rodzaju danego patogenu, ale będzie charakteryzowało się większą dynamiką, a co za tym idzie, będzie stanowiło większe zagrożenie dla zdrowia w ogóle. Natomiast w przypadku chorób innego ta dynamika i związane z nim ryzyko będą mniejsze.

W przypadku tak uregulowanej materii ochrony zdrowia zwierząt można zatem postawić pytanie czy obowiązek leczenia zwierzęcych chorób innych niż zakaźne wynika z przepisów prawa. Odpowiedź powinna być twierdząca. Po pierwsze, obowiązek zapewnienia zwierzętom odpowiedniego dobrostanu wynika z obowiązującego prawa, m.in. z art. 13 TFUE. Nie można wszakże mówić o dobrostanie danego zwierzęcia, jeśli nie zapewni mu się jednocześnie możliwie dobrego zdrowia, ponieważ zdrowie i dobrostan zwierząt są ze sobą powiązane. Po drugie, obowiązek ochrony zdrowia zwierzęcia można wywieść także z art. 1 ust. 1 *in fine* u.o.z., w którym prawodawca wprost stwierdza, że człowiek jest zwierzęciu winien poszanowanie, ochronę i opiekę. Po trzecie, zapewnienie odpowiedniego poziomu zdrowia zwierząt idzie w parze z zasadą ich humanitarnego traktowania, która została wyrażona w art. 5 u.o.z. Dla przypomnienia, humanitarne traktowanie zwierzęcia oznacza uwzględnienie jego potrzeb oraz ponownie – zapewnienie mu opieki i ochrony.

W rozporządzeniu 2016/429 prawodawca europejski posługuje się nowym terminem, jakim jest „choroby nowo występujące” (ang. *emerging diseases*). W słowniczku rozporządzenia próżno szukać definicji tego terminu, ale w art. 5 ust. 3 oraz w art. 6 ust. 2 rozporządzenia prawodawca zamieścił kryteria, które musi spełniać choroba, aby została uznana za nowo powstałą. Do obligatoryjnych kryteriów uznania za tego rodzaju chorobę należą:

- 1) dowody naukowe wskazują na to, że choroba ta jest przenośna;
- 2) na terytorium Unii bytują gatunki zwierząt, które albo są podatne na tę chorobę, albo pełnią rolę jej wektora i rezerwuaru;

- 3) choroba ma negatywne skutki dla zdrowia zwierząt lub stwarza ryzyko dla zdrowia publicznego ze względu na swój odzwierzęcy charakter;
- 4) dla danej choroby dostępne są narzędzia diagnostyczne;
- 5) środki zmniejszające ryzyko i, w odpowiednich przypadkach, nadzór nad daną chorobą są skuteczne i proporcjonalne do ryzyka stwarzanego przez daną chorobę na terytorium Unii;
- 6) choroba jest wynikiem ewolucji lub zmiany istniejącego czynnika chorobotwórczego lub jest znaną chorobą rozprzestrzeniającą się na nowy obszar geograficzny, gatunek lub populację;
- 7) została zdiagnozowana po raz pierwszy na terytorium Unii lub jest wywoływana nierozpoznanym lub nieznanym wcześniej czynnikiem chorobotwórczym

Ponadto musi spełnić co najmniej jedno z następujących kryteriów:

- 1) choroba ma lub może mieć istotne negatywne skutki dla zdrowia zwierząt na terytorium Unii albo stanowi lub może stwarzać istotne ryzyko dla zdrowia publicznego ze względu na swój odzwierzęcy charakter;
- 2) czynnik chorobotwórczy stał się oporny na leczenie i stanowi znaczące zagrożenie dla zdrowia publicznego lub zdrowia zwierząt na terytorium Unii;
- 3) choroba powoduje lub może powodować istotne negatywne skutki gospodarcze dla produkcji rolnej lub akwakultury na terytorium Unii;
- 4) choroba może wywołać sytuację kryzysową lub czynnik chorobotwórczy może zostać wykorzystany do celów bioterroryzmu; lub
- 5) choroba ma lub może mieć istotny negatywny wpływ na środowisko, w tym na różnorodność biologiczną, na terytorium Unii.

Definicje choroby nowo powstałej można także znaleźć w kodeksie OIA. Zgodnie z nią choroby nowo występujące oznaczają pojawienie się u zwierzęcia nowej choroby, zakażenia lub zarażenia pasożytniczego, które powodują znaczny wpływ na zdrowie zwierząt lub zdrowie publiczne. Wynika on albo ze zmiany znanego wcześniej czynnika chorobotwórczego lub jego rozprzestrzenienie się na

nowy obszar lub gatunek, albo wcześniej nierozpoznany czynnik chorobotwórczy lub choroba zdiagnozowana po raz pierwszy.

Można przyjąć, że prawodawca przez przyjęcie takich kryteriów choroby nowo występująca, ujętych w rozporządzeniu 2016/429, dał wyraz aprobaty definicji choroby nowo występującej zamieszczonej w kodeksie OIA. Przesłanki uznania choroby za nowo powstałą wynikające z art. 5 ust. 3 oraz art. 6 ust. 2 rozporządzenia wypełniają ją i rozwijają, biorąc pod uwagę warunki występujące na terytorium UE. Warto zauważyć, że prawodawca unijny wpisuje pojęcie choroby nowo powstałej w szerszy kontekst, ponieważ dostrzega powiązania i zależności pomiędzy chorobami, a środowiskiem, w tym bioróżnorodnością, gospodarką, produkcją rolną, a nawet bezpieczeństwem publicznym.

Za zgodnością definicji choroby nowo występującej z kodeksu OIA i stanowiska prawodawcy europejskiej w tej materii przemawiają także postanowienia zawarte w preambule rozporządzenia 2016/429. Po pierwsze, w motywie 35 preambuły prawodawca zauważa, że w przyszłości mogą się pojawiać nieznane dotąd choroby stanowiące zagrożenie dla zdrowia zwierząt i zdrowia publicznego, dlatego należy przyjąć zawczasu regulacje pozwalające na przygotowanie się na taką ewentualność. Po drugie, z motywów 163 i 164 wynika, że walka z rozprzestrzenianiem się nowo powstałej choroby wymaga wyjątkowych działań, dlatego m.in. Komisji Europejskiej przyznaje się uprawnienia do ustanawiania środków nadzwyczajnych.

Choroby nowo powstałe stanowią spore zagrożenie dla procesu produkcji zwierzęcej i bezpieczeństwa żywności. Fakt ten wydaje się być szczególnie namacalny w obliczu epidemii zwierząt gospodarskich wywołanych przez nowe patogeny. Można przytoczyć przykład epidemii encefalopatii bydła, która rozprzestrzeniła się w Europie od drugiej połowy lat osiemdziesiątych, pojawiwszy się najpierw w Wielkiej Brytanii i wywołując znaczny kryzys zarówno gospodarczy,

jak i zaufania do władz⁴³². Przykład ten jest o tyle istotny, że tzw. choroba szalonych krów” spełniła jednocześnie najbardziej pesymistyczne obawy epidemiologów i przekroczyła bariery gatunkowe wywołując u ludzi, którzy spożyli produkty pochodzące z zakażonych zwierząt, chorobę Creutzfelda-Jakoba⁴³³. Z jednej strony walka z rozprzestrzenianiem się encefalopatii bydła stała się kamieniem milowym dla przyjęcia współcześnie funkcjonujących regulacji określających metody postępowania z rozprzestrzenianiem się chorób zakaźnych zwierząt⁴³⁴. Z drugiej strony pokazała także jak restrykcyjne kroki administracyjne należy niekiedy podjąć w obliczu epidemii, jak np. embargo na eksport wołowiny z Wielkiej Brytanii⁴³⁵.

Obawy przed pojawianiem się w przyszłości nowych chorób zwierząt są uzasadnione. Ich wystąpieniu sprzyjają czynniki i wyzwania towarzyszące współczesnemu rolnictwu, takie jak wzrost populacji ludzi, a co za tym idzie – zwiększenie zapotrzebowania na żywność, postępująca globalizacja, znaczna koncentracja zwierząt w chowie przemysłowym oraz zmiany klimatyczne⁴³⁶. Wyróżnia się dwa główne sposoby rozprzestrzeniania się chorób zakaźnych zwierząt: poprzez bezpośredni kontakt żywych zwierząt między sobą oraz kontakty pośrednie, jak np. za pośrednictwem osób odwiedzających gospodarstwo lub przez wykorzystanie sprzętów związanych z chowem, transportem etc. do obsługi różnych

⁴³² Zob. szerzej: J. Wegner-Kowalska, *Sprawa zwalczania encefalopatii gąbczastej – Bovine Spongiform Encephalopathy (BSE) 2004-2016 r.*, [w:] *Skuteczność unijnego prawa administracyjnego na przykładzie ochrony weterynaryjnej*, Warszawa 2017, s. 294 i nast.

⁴³³ Zob. szerzej: J. Collinge, *Variant Creutzfeldt-Jakob disease*, „the Lancet”, vol. 354, nr 9175 z 24 lipca 1999, s. 317 i nast.

⁴³⁴ Zob. szerzej: E. Vos, *EU food safety regulation in the aftermath of the BSE crisis*, „Journal of Consumer Policy”, nr 23/2000, s. 227 i nast.

⁴³⁵ Zob. European Commission, *BSE: UK beef embargo to be lifted*, <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_06_278>, dostęp: 25 marca 2023 r.

⁴³⁶ Zob. szerzej: R. A. Cook, W. B. Karesh, *Emerging disease at the interface of people, domestic animals and wildlife*, [w:] R. E. Miller, M. E. Fowler (red.), *Fowler's Zoo and Wild Animal Medicine*, St. Louis, 2008, s. 136 i nast.

zwierząt, szczególnie nie pochodzących z jednego stada⁴³⁷. Dla efektywności regulacji systemu ochrony zwierząt, szczególnie w przypadku chorób nowo powstałych, należy wziąć pod uwagę możliwe drogi rozprzestrzeniania się zakażeń i przewidzieć skuteczne metody zapobiegania im.

Podsumowując, poruszane zagadnienia związane z ochroną zdrowia zwierząt gospodarskich są zatem niezwykle istotne. Po pierwsze ochrona zdrowia zwierząt gospodarskich jest nierozdzielnie połączona z ochroną ich dobrostanu. Po drugie ochrona zdrowia zwierząt gospodarskich pośrednio wpływa na ochronę zdrowia ludzi, a także powiązana jest z ochroną środowiska i jego poszczególnych elementów, co wyraża promowane obecnie podejście „jedno zdrowie”. Po trzecie ochrona zdrowia zwierząt wpływa na bezpieczeństwo żywności i bezpieczeństwo żywnościowe, a także na warunki prowadzenia działalności rolniczej. Po czwarte wreszcie ochrona zdrowia zwierząt może przyczyniać się do dbania o zachowania różnorodności biologicznej zwierząt gospodarskich, ponieważ niekontrolowane choroby zwierząt mogą powodować wymieranie poszczególnych gatunków i ras zwierząt. Takie spojrzenie wpisuje się w koncepcję „jednego zdrowia”, ponieważ w tym szerszym ujęciu należy mieć na uwadze powiązania pomiędzy zdrowiem i ochroną środowiska.

6.2. Zwalczenie chorób zakaźnych zwierząt

Ze względu na to, że w produkcji rolnej utrzymuje się często nawet bardzo liczne stada zwierząt, to zagrożenia związane z rozprzestrzenianiem się chorób zakaźnych są zwiększone ze względu na efekt skali. Związane jest to ze wspomnianymi już drogami zakażenia patogenami: bezpośrednimi (poprzez kontakt zwierząt) oraz pośrednimi (przenoszonymi przez ludzi, na przedmiotach, wyposażeniu etc.). Warto jednak pamiętać, że chów zwierząt gospodarskich jest w pełni kontrolowany przez człowieka, dlatego przez wdrożenie odpowiednich,

⁴³⁷ Zob. szerzej: M. Nöremark, J. Frössling, S.S. Lewerin, *A survey of visitors on Swedish livestock farms with reference to the spread of animal diseases*, „BMC Veterinary Research”, 2013, nr 9 (184), <<https://bmcvetres.biomedcentral.com/articles/10.1186/1746-6148-9-184#citeas>>, dostęp: 8 kwietnia 2023 r.

planowanych procedur, łatwiej przewidywać kierunki rozprzestrzeniania chorób i im przeciwdziałać, niż np. w przypadku chorób przenoszonych przez zwierzęta żyjące na wolności. Dlatego tak istotne jest zapewnienie sprawnie działającego systemu ochrony zdrowia zwierząt, wprowadzonego odpowiednimi regulacjami.

Dotychczas można było zauważyć pewną powtarzalną praktykę prawodawcy przy regulowaniu spraw z zakresu ochrony zdrowia zwierząt. We wszystkich aktach, zarówno obowiązujących, jak i historycznych, tworzono katalogi chorób, którym należy przeciwdziałać. Rozporządzenie 2016/429 nie stanowi wyjątku w tym zakresie. Wykaz chorób zwierząt można znaleźć w jego art. 5 oraz w załączniku II. Obecnie pełen katalog liczy aż 58 jednostek chorobowych. Wykaz obejmuje m.in. choroby, o których głośno było w ostatnich latach: pryszczycza, afrykański pomór świń, czy wysoce zjadliwa grypa ptaków. Jak podkreślają przedstawiciele nauk weterynaryjnych, katalog nie objął jednak wszystkich chorób zakaźnych stanowiących zagrożenie dla zdrowia zwierząt i brakuje w nim np. choroby pęcherzykowej świń, enterowirusowego zapalenia mózgu i rdzenia świń (choroba cieszyńska) oraz pęcherzykowego zapalenia jamy ustnej⁴³⁸.

W załącznikach nr 2 i 3 do u. o. z. z. prawodawca polski również utworzył katalogi chorób zakaźnych zwierząt. W załączniku nr 2 zamieszczono wykaz chorób zakaźnych zwierząt podlegających zwalczania, natomiast w załączniku nr 3 wykaz chorób zakaźnych zwierząt podlegających obowiązkowi rejestracji. Dodatkowo w załączniku nr 5 ustawodawca wskazał osiem chorób odzwierzęcych oraz odzwierzęcych czynników chorobotwórczych podlegających obowiązkowi monitorowania. Chorób wyszczególnionych w załącznikach nr 2 i 3 jest w sumie 74. Katalogi z u. o. z. z. oraz rozporządzenia 2016/429 różnią się zarówno liczbą, jak i klasyfikacją. Niektóre choroby wymienione w polskiej u. o. z. z. nie zostały uwzględnione w rozporządzeniu 2016/429, jak np. zgnilec europejski czy gruźlica bydła. Również w rozporządzeniu 2016/429 wskazano choroby, których nie

⁴³⁸ M. Welz i in., *Zwalczanie chorób zakaźnych zwierząt zgodnie z rozporządzeniem UE 2016/429 – Prawo o zdrowiu zwierząt*, „Medycyna Weterynaryjna”, 2023, nr 1 (79), s. 5 i nast.

uwzględniają wykazy u. o. z. z., np. wirusowa biegunka bydła. Oznacza to, że w obecnym stanie prawnym może dochodzić do sytuacji, w której w przypadku jednego stanu faktycznego normy zawarte w obu przytoczonych aktach prawnych będą wobec siebie sprzeczne. Dlatego ustawodawca w planowanej nowelizacji u. o. z. z. powinien ujedynolnić katalog chorób zwierząt.

Prawodawca europejski uchwalając rozporządzenie 2016/429 uchylił jednocześnie większość aktów prawnych regulujących wcześniej kwestie związane z ochroną zdrowia zwierząt. Dlatego należy mieć na uwadze, że przeciwdziałanie rozprzestrzenianiu niektórych chorób zwierząt uregulowano w innych aktach prawnych. Choroby takie nie są uwzględnione w wykazie rozporządzenia 2016/429, ale jak najbardziej w ich przypadku można zastosować unijne prawne środki ochronne. Do takich chorób należą gąbczaste encefalopatie zwierząt (do których należy tzw. choroba szalonych krów), które zostały objęte rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 999/2001 ustanawiające zasady dotyczące zapobiegania, kontroli i zwalczania niektórych przenośnych gąbczastych encefalopatii⁴³⁹, a także salmonella uregulowana w rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 2160/2003 w sprawie zwalczania salmonelli i innych określonych odzwierzęcych czynników chorobotwórczych przenoszonych przez żywność⁴⁴⁰. Ponadto w mocy pozostała także dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2003/99/WE w sprawie monitorowania chorób odzwierzęcych i odzwierzęcych czynników chorobotwórczych⁴⁴¹.

⁴³⁹ Rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 999/2001 z dnia 22 maja 2001 r. ustanawiające zasady dotyczące zapobiegania, kontroli i zwalczania niektórych przenośnych gąbczastych encefalopatii Dz. Urz. UE L z 2001 r., nr 147, poz. 1 z dnia 31 maja 2001 r., dalej jako: rozporządzenie 999/2001.

⁴⁴⁰ Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 2160/2003 z dnia 17 listopada 2003 r. w sprawie zwalczania salmonelli i innych określonych odzwierzęcych czynników chorobotwórczych przenoszonych przez żywność Dz. Urz. UE L z 2003 r., nr 325, poz. 1 z dnia 12 grudnia 2003 r., dalej jako: rozporządzenie 2160/2003.

⁴⁴¹ Dyrektywa 2003/99/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 17 listopada 2003 r. w sprawie monitorowania chorób odzwierzęcych i odzwierzęcych czynników chorobotwórczych, zmieniająca decyzję

Do rozporządzenia 2016/429 zostało wydane rozporządzenie wykonawcze komisji (UE) 2018/1882 z 3 grudnia 2018 r. w sprawie stosowania niektórych przepisów dotyczących zapobiegania chorobom oraz ich zwalczania do kategorii chorób umieszczonych w wykazie oraz ustanawiający wykaz gatunków i grup gatunków, z którymi wiąże się znaczne ryzyko rozprzestrzeniania się chorób umieszczonych w tym wykazie⁴⁴². Rozporządzenie wprowadza kategoryzację chorób w następujący sposób:

- 1) choroba kategorii A - oznacza chorobę umieszczoną w wykazie, która zwykle nie występuje w Unii i po wykryciu której muszą zostać wprowadzone natychmiastowe środki likwidacji choroby;
- 2) choroba kategorii B - oznacza chorobę umieszczoną w wykazie, która musi podlegać zwalczaniu we wszystkich państwach członkowskich w celu jej likwidacji w całej Unii;
- 3) choroba kategorii C - oznacza chorobę umieszczoną w wykazie, która ma znaczenie dla niektórych państw członkowskich i w odniesieniu do której potrzebne są środki, aby zapobiec jej rozprzestrzenianiu się na te części Unii, które oficjalnie są wolne od choroby lub które mają programy likwidacji danej choroby umieszczonej w wykazie;
- 4) choroba kategorii D - oznacza chorobę umieszczoną w wykazie, w odniesieniu do której potrzebne są środki, aby zapobiec jej rozprzestrzenianiu się z uwagi na jej wystąpienie w Unii lub przemieszczanie między państwami członkowskimi;
- 5) choroba kategorii E - oznacza chorobę umieszczoną w wykazie, w odniesieniu do której zachodzi konieczność nadzoru w Unii.

W załączniku do rozporządzenia 2018/1882 prawodawca zamieścił tabelę, w której każdej z chorób przyporządkował kategorię od A do E. Zawarł też w niej

Rady 90/424/EWG i uchylająca dyrektywę Rady 92/117/EWG, Dz. Urz. UE L z 2003 r., nr 325, poz. 31, z dnia 12 grudnia 2003 r., dalej jako: dyrektywa 2003/99/WE.

⁴⁴² Dz. Urz. UE L. z 2018 r., nr 308, poz. 21, dalej jako: rozporządzenie 2018/1882.

informację o tym, jakie gatunki zwierząt mogą zapaść na uwzględnione choroby. W niektórych przypadkach zaznaczył także jakie gatunki zwierząt mogą pełnić funkcję wektorów, czyli przenosić choroby. Dla przykładu, zgodnie z rozporządzeniem 2018/1882 gorączka zachodniego Nilu została zaklasyfikowana jako choroba kategorii E, na którą mogą zapaść koniowate oraz ptaki, a gatunkami-wektorami są wszystkie komarowate. Afrykański pomór świń został zaliczony do trzech kategorii chorób – A, D oraz E, zachorować mogą świnie, a do rozprzestrzeniania się chorób przyczyniają się kleszcze gatunku *Ornithodoros*. Środki likwidacji chorób kategorii A – E zostały wskazane w art. 9 ust. 1 rozporządzenia 2016/429 poprzez odesłanie do odpowiednich, szczegółowych przepisów tego aktu.

Prawodawca europejski przewidział także możliwość pojawienia się chorób nowo występujących. Kwestia ta została uregulowana przede wszystkim w art. 6 ust. 1-5 rozporządzenia 2016/429. Kryteria uznania za chorobę nowo występującą zostały opisane w punkcie pierwszym niniejszego rozdziału. Do tego rodzaju chorób stosuje się wszystkie przepisy dotyczące zapobiegania chorobom i ich zwalczania określone w rozporządzeniu. Komisja ma kompetencje do wydawania aktów wykonawczych w celu ustalenia niezbędnych środków w obliczu walki z nowo występującą chorobą. W przypadku jednak, gdy zachodzi należycie uzasadniona pilna potrzeba związana z chorobą stanowiącą nowo powstałe ryzyko o bardzo znaczących skutkach, Komisja przyjmuje akty wykonawcze mające natychmiastowe zastosowanie.

W obliczu walki z rozprzestrzenianiem się chorób zakaźnych niezwykle istotna jest szybkość oraz efektywność przepływu informacji. W art. 19 rozporządzenia 2016/429 prawodawca przewidział obowiązek powiadamiania przez państwa członkowskie Komisji Europejskiej oraz innych państw członkowskich o wystąpieniu jakiegokolwiek ogniska choroby umieszczonej w wykazie, w odniesieniu do których zachodzi konieczność nadzoru na terenie UE, a w przypadku której natychmiastowe powiadomienie jest wymagane do zapewnienia wdrożenia we właściwym czasie niezbędnych środków zarządzania ryzykiem, uwzględniając profil choroby.

Powiadomienie powinno obejmować następujące informacje o ognisku choroby:

- a) czynnik chorobotwórczy i, w odpowiednich przypadkach, podtyp;
- b) odpowiednie daty, w szczególności daty zaistnienia podejrzenia i potwierdzenia wystąpienia ogniska choroby;
- c) rodzaj i lokalizacja ogniska choroby;
- d) wszelkie powiązane ogniska choroby;
- e) zwierzęta, których dotyczy ognisko choroby;
- f) wszelkie środki zwalczania chorób wprowadzone w związku z danym ogniskiem choroby;
- g) możliwe lub znane pochodzenie choroby umieszczonej w wykazie;
- h) zastosowane metody diagnostyczne.

Rozprzestrzenianie się chorób zakaźnych zwierząt często wywołuje sytuacje kryzysowe. Zatem niezbędne jest uprzednie ich przewidzenie oraz przygotowanie odpowiednich planów gotowości, które mają na celu umożliwienie szybkiej i efektywnej reakcji w razie zagrożenia. Dlatego też na terenie Unii Europejskiej, na podstawie rozporządzenia 2020/2002⁴⁴³, funkcjonuje system powiadamiania Komisji Europejskiej i państw członkowskich przez państwa, w których wystąpiły ogniska chorób zakaźnych zwierząt – system informacji o chorobach zwierzęcych ADIS (ang. *Animal Disease Information System*).

Zgodnie z art., 22 rozporządzenia 2016/429 ADIS jest systemem informatycznym powołanym i kierowany przez Komisję Europejską. System ten zastąpił funkcjonujący wcześniej system powiadamiania o chorobach zwierząt

⁴⁴³ Rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) 2020/2002 z dnia 7 grudnia 2020 ustanawiające zasady stosowania rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/429 w odniesieniu do powiadamiania unijnego i sprawozdawczości unijnej w zakresie chorób umieszczonych w wykazie, formatów i procedur dotyczących przedkładania unijnych programów nadzoru i programów likwidacji choroby i sprawozdawczości w ich zakresie oraz wnioskowania o uznanie statusu obszaru wolnego od choroby, a także komputerowego systemu informacyjnego, Dz. Urz. UE L 2020 nr 412, poz. 1 z 8 grudnia 2020, dalej jako: rozporządzenie 2020/2002.

ADNS (ang. *Animal Disease Notification System*), który został wprowadzony na mocy dyrektywy 82/894/EWG⁴⁴⁴. W celu realizacji art. 20 rozporządzenia 2016/429 ADIS realizuje zadania z zakresu sprawozdawczości w odniesieniu do chorób zakaźnych zwierząt.

Na podstawie art. 3 rozporządzenia 2020/2002, w ramach systemu ostrzegania, państwa członkowskie powiadamiają Komisję i pozostałe państwa członkowskie o wystąpieniu pierwotnych i wtórnych ognisk choroby w ciągu 24 godzin. Czas ten pozostał niezmienny w stosunku do wcześniej działającego systemu ADNS⁴⁴⁵. Natomiast zgodnie z art. 4 i 7 rozporządzenia 2020/2002 do 30 kwietnia każdego roku państwa członkowskie składają Komisji i pozostałym państwom członkowskim sprawozdania obejmujące poprzedni rok kalendarzowy na temat wykrywania chorób kategorii B, C i E potwierdzonych na ich terytorium u gatunków i grup gatunków zwierząt, których dana choroba dotyczy. Obowiązkowi sprawozdawczości podlegają także dane dotyczące wyników unijnych programów nadzoru obejmujące poprzedni rok kalendarzowy, które państwa członkowskie przekazują w oparciu o art. 6 rozporządzenia 2020/2002 do 15 marca każdego roku.

Rozporządzenie 2016/429 przewiduje także wprowadzenie tzw. planów gotowości, o których mowa w art. 43-45. Państwa członkowskie przygotowują je w oparciu o konsultacje z ekspertami oraz zainteresowanymi podmiotami. Plany gotowości powinny obejmować co najmniej następujące kwestie: ustanowienie struktury dowodzenia we właściwym organie oraz w stosunku do innych organów publicznych, ramy współpracy między właściwym organem i innymi organami publicznymi oraz odpowiednimi zainteresowanymi stronami, dostęp do obiektów, laboratoriów, sprzętu, personelu itp., wdrażanie środków zwalczania chorób, w stosownych przypadkach także przepisy dotyczące szczepień interwencyjnych, zasady wyznaczania granic geograficznych obszarów objętych ograniczeniami, a

⁴⁴⁴ Dyrektywa Rady z dnia 21 grudnia 1982 82/894/EWG w sprawie zgłaszania chorób zwierząt we Wspólnocie, Dz. Urz. UE L 1982 nr 378, poz. 58, z 31 grudnia 1982, dalej jako: Dyrektywa 82/894/EWG.

⁴⁴⁵ Zob. szerzej: M. Welz i in., *Zwalczanie chorób zakaźnych zwierząt...*

także dostępność ośrodków i grup posiadających niezbędną wiedzę fachową wspierających właściwy organ. W niektórych przypadkach może okazać się także wskazane zaplanowanie koordynacji z sąsiednimi państwami członkowskimi oraz z sąsiednimi państwami trzecimi i terytoriami.

Jednym z ważniejszych elementów systemu zwalczania chorób zakaźnych zwierząt jest bioasekuracja. Prawodawca europejski podkreślił jej znaczenie w motywie 43 preambuły do rozporządzenia 2016/429, w którym wskazał ją jako głównych narzędzi zapobiegania chorobom, jakimi dysponują podmioty i inne osoby pracujące ze zwierzętami, służącym do zapobiegania wprowadzaniu przenośnych chorób zwierząt do populacji zwierząt, rozwojowi tych chorób w tej populacji i ich rozprzestrzenianiu się. Definicja bioasekuracji została zamieszczona w art. 4 pkt 23 rozporządzenia 2016/429. Pod tym pojęciem należy rozumieć całość środków zarządzania i środków fizycznych mających na celu obniżenie ryzyka wprowadzenia, rozwoju i rozprzestrzeniania się chorób do, z lub wśród: populacji zwierząt, lub zakładów, stref, kompartmentów, środków transportu lub innych obiektów, pomieszczeń lub miejsc.

Bioasekuracja polega na umiejętnym manipulowaniu czynnikami, które mogłyby wpływać na wzrost zachorowań. Do takich działań należy np. odpowiednie postępowanie z odchodami powstałymi przy okazji chowu zwierząt, unikanie nadmiernego zatłoczenia zwierząt w budynkach fermowych, eliminacja nosicieli i wektorów patogenów. Zakłada ona zatem odpowiednie zarządzanie ryzykiem, które opiera się na zaplanowanym systemie działań i praktyk w procesie produkcji rolnej⁴⁴⁶. Metody bioasekuracji zostały opracowane w odpowiedzi na problemy wynikające z pojawiających się co raz to nowych chorób odzwierzęcych, których rozprzestrzenianie się związane jest z postępującą globalizacją⁴⁴⁷. Bioasekuracja nie opiera się na sztywnych regulacjach wynikających wprost z przepisów prawa,

⁴⁴⁶ Zob. szerzej: I. D. Robertson, *Disease control, prevention and on-farm biosecurity: the role of veterinary epidemiology*, „Engineering”, 2020, vol. 6, nr 1, s. 20 i nast.

⁴⁴⁷ Zob. szerzej: B. K. Manuja, A. Manuja, R. K. Singh, *Globalization and livestock biosecurity*, „Agricultural Research”, 2014, nr 3, s. 22 i nast.

ponieważ jej zaletą jest duża elastyczność i możliwość dostosowania wprowadzonych metod do danej sytuacji. Elastyczność ta może też jednocześnie być słabością tej metody, ponieważ bazuje ona na potrzebie edukacji i zmiany postaw ludzkich, co nie zawsze może być łatwe⁴⁴⁸.

Prawodawca europejski w art. 10 rozporządzenia 2016/429 określił obowiązki w zakresie zdrowia zwierząt i środków bioasekuracji. Skierowane są one do podmiotów i osób, które zawodowo zajmują się zwierzętami. Prawodawca zakłada bowiem, że takie osoby i podmioty dysponują odpowiednią wiedzą o chorobach zwierząt, zasadach bioasekuracji, dobrych praktykach hodowli zwierząt etc⁴⁴⁹. Ponoszą one odpowiedzialność w stosunku do utrzymywanych zwierząt i pozyskanych z nich produktów, za zdrowie zwierząt, ostrożne i odpowiedzialne stosowanie leków weterynaryjnych, minimalizację ryzyka rozprzestrzeniania się chorób oraz dobre praktyki hodowli zwierząt. Natomiast w stosownych przypadkach takie podmioty odpowiadają także za środki bioasekuracji, które byłyby odpowiednie ze względu na gatunki i kategorie utrzymywanych zwierząt i produktów, rodzaj produkcji, a także istniejące ryzyko, uwzględniając położenie geograficzne, warunki klimatyczne, uwarunkowania i praktyki lokalne.

W analizowanym przepisie duża odpowiedzialność za właściwe wdrażanie i realizowanie metod bioasekuracji została nałożona na podmioty i osoby, które zawodowo zajmują się zwierzętami. Osoby takie ze względu na swoje doświadczenie, a często także wykształcenie, dysponują odpowiednią wiedzą pozwalającą na zaplanowanie i późniejsze realizowanie środków bioasekuracji, odpowiednich do danej sytuacji, czyli np. rodzaju zwalczanej choroby zakaźnej, gatunku zwierząt, ich wieku, stanu etc. Na podstawie tego można wysnuć wniosek, że prawodawca traktuje bioasekurację jako elastyczne narzędzie do walki z rozprzestrzenianiem się chorób zwierząt. To niewątpliwie może być zaleta, ponieważ pozostawia profesjonalistom decyzję o doborze najlepszych metod,

⁴⁴⁸ Zob. szerzej: H. Mamzer, *Choroba jako zjawisko społeczne...*, s. 289.

⁴⁴⁹ Zob. art. 11 rozporządzenia 2016/429.

dostosowanych do sytuacji. Odgórna regulacja prawna, ze wskazaniem np. dostępnych, legalnych metod bioasekuracji mogłaby wręcz spowalniać często dynamiczną walkę z rozwijającą się epizootią przez zbytne usztywnienie i zawężenie doboru dostępnych metod.

W polskim systemie prawa, zgodnie z art. 57e u.o.z.z., podmiotem, który opracowuje programy bioasekuracji jest Główny Lekarz Weterynarii. Plany te mają na celu zapobieganie szerzeniu się chorób zakaźnych zwierząt podlegających obowiązkowi zwalczania i muszą brać pod uwagę sytuację epizootyczną w odniesieniu do danej choroby zakaźnej zwierząt. W art. 57e ust. 2 u.o.z.z. wskazano elementy, które w szczególności powinien zawierać taki plan. Należą do nich m.in. określenie chorób zakaźnych zwierząt, których szerzeniu się ma zapobiec realizacja tego programu; określenie gatunków zwierząt objętych tym programem; określenie obszaru, na którym będzie obowiązywał ten program, analizę poziomu bioasekuracji na obszarze; prawdopodobny czas trwania tego programu, określenie celu, który ma zostać osiągnięty do dnia jego zakończenia etc.

Zgodnie z art. 57e ust. 3 u.o.z.z. koszty realizacji programów bioasekuracji ponoszą posiadacze zwierząt. Zatem w tym przypadku nie zostało przewidziane finansowe wsparcie publiczne, a ryzykiem związanym z prowadzeniem produkcji zwierzęcej, a więc działalności z natury niepewnej, bo polegającej na zarządzaniu naturalnym cyklem biologicznym, został w pełni obarczony posiadacz zwierząt. Oczywiście można spodziewać się u podmiotu prowadzącego chów zwierząt świadomości ryzyka rozprzestrzeniania się choroby zakaźnej, to jednak słabością omawianej regulacji prawnej jest zagrożenie, że nie będzie ona *de facto* przestrzegana, jeżeli koszty realizacji planu bioasekuracji będą wysokie.

Dlatego racjonalna wydaje się propozycja przewidzenie pewnego wsparcia finansowego dla posiadaczy zwierząt na rzecz walki z chorobami zakaźnymi. Pomoc taka mogłaby zostać uzależniona od uprzedniego prowadzenia chowu zgodnie z zachowaniem odpowiedniego poziomu dobrostanu. Takie rozwiązanie realizowałoby jednocześnie zasadę jednego zdrowia, ponieważ takie podejście

pokazywałyby, że prawodawca traktuje zdrowie zwierząt wielowymiarowo. Jak wiadomo zdrowie i dobrostan zwierząt wzajemnie na siebie oddziałują. Przy proponowanym rozwiązaniu wsparcie finansowe byłoby także rodzajem gratyfikacji dla tych posiadaczy zwierząt, którzy sumiennie dbali wcześniej o zdrowie zwierząt dbając o ich dobrostan.

W 2017 roku Najwyższa Izba Kontroli przeprowadziła kontrolę i sporządziła raport dot. realizacji metod bioasekuracji w obliczu walki z afrykańskim pomorem świń⁴⁵⁰. Jako główne źródło problemów przy wdrażaniu metod bioasekuracji NIK wskazuje na relatywnie wysokie koszty zabezpieczeń, które były szczególnie dotkliwe dla właścicieli małych stad trzody chlewnej. Średni koszt wprowadzenia środków bioasekuracji przewidzianych planem oszacowano na 33 tysiące złotych. Właściwe zabezpieczenia mogło w efekcie wprowadzić tylko 6 % gospodarstw. Problemy we właściwym realizowaniu programu bioasekuracji wiązały się także z brakiem porozumienia pomiędzy organami – Ministrem Rolnictwa i Rozwoju Wsi oraz Głównym Lekarzem Weterynarii, a także nieefektywnymi niekiedy pobłażliwymi kontrolami przeprowadzanymi przez Państwową Inspekcję Weterynaryjną. W efekcie NIK zalecił m.in. bardziej szczegółowe, a nawet restrykcyjne kontrole, wzmocnienie możliwości działań Inspekcji Weterynaryjnej, oraz wzmocnienie nadzoru nad działalnością Głównego Lekarza Weterynarii, ze względu na to, że do tej pory bioasekuracja jest najskuteczniejszą metodą walki z ASF i powinna być jak najefektywniej realizowana w celu wyeliminowania ognisk choroby na terenie kraju.

Prawodawca w art. 57e ust. 4 u.o.z.z. przewidział kompetencje dla powiatowego lekarza weterynarii do wydania decyzji nakazującej zabicie lub poddanie ubojowi zwierząt z gatunków wrażliwych oraz decyzji zakazującej wprowadzenie tego typu zwierząt do gospodarstwa. Pierwsza z decyzji realizuje wyjątek od zakazu zabijania zwierząt, o którym mowa w art. 6 pkt 4a w związku z

⁴⁵⁰ Zob. Najwyższa Izba Kontroli, Realizacja programu bioasekuracji jako element zwalczania afrykańskiego pomoru świń, <<https://www.nik.gov.pl/kontrola/P/17/046/>>, dostęp 15 kwietnia 2023 r.

art. 33b u.o.z. Za zabicie lub ubój zwierząt z gatunków wrażliwych prawodawca przewidział odszkodowanie ze środków budżetu państwa zgodnie z art. 57f u.o.z.z. Natomiast za nieprzerwane nieutrzymywanie zwierząt w gospodarstwie, w związku z decyzją powiatowego lekarza weterynarii zakazującą wprowadzenie zwierząt do gospodarstwa, przysługuje rekompensata finansowa zgodnie z art. 57g u.o.z.z. Te rozwiązania mogą stwarzać pole do nadużyć, ponieważ w niektórych sytuacjach bardziej ekonomicznym rozwiązaniem dla podmiotu prowadzącego gospodarstwo będzie odstępianie od wprowadzenia bioasekuracji na własny koszt, co może skutkować decyzją organu nakazującą likwidację stada zwierząt, co będzie wiązało się z prawem do ubiegania się o odszkodowanie.

6.3. Zasady stosowania weterynaryjnych produktów leczniczych

W celu realizacji zadań związanych z ochroną zdrowia zwierząt w wielu przypadkach konieczne może być podanie zwierzętom weterynaryjnych środków leczniczych. Analogicznie jak podaje się również ludziom produkty lecznicze w przypadku zachorowania. Kwestia ta nie budzi większych zastrzeżeń społeczeństwa. Wątpliwości mogą pojawiać się jednak w przypadku zwierząt gospodarskich, z których pozyskuje się produkty przeznaczone do spożycia przez ludzi. Chociaż podawanie leków weterynaryjnych w procesie produkcji zwierzęcej jest nieuniknione. W takiej sytuacji należy mieć na uwadze jak długo tego typu środki znajdują się w organizmie zwierzęcia, czy takie substancje mogą przenikać do produktów pochodzących od zwierząt poddanych leczeniu oraz czy i w jaki sposób mogą one wpływać na zdrowie konsumentów.

Obecnie co raz częściej podnosi się, że stosowanie leków weterynaryjnych w dużych ilościach może powodować odkładanie się pozostałości środków przeciwdrobnoustrojowych w mięśniach i narządach zwierząt. Spożycie tych pozostałości w produktach pochodzenia zwierzęcego może stwarzać zagrożenie dla zdrowia konsumentów, w tym rozwój bakterii opornych na antybiotyki, alergię, zaburzenia rozrodcze i reakcję nadwrażliwości. Natomiast WHO alarmuje, że w krajach rozwijających się poziom pozostałości środków przeciwbakteryjnych w

jadalnych produktach pochodzenia zwierzęcego przekracza dopuszczalne poziomy. Dlatego niezbędne jest, aby produkty pochodzenia zwierzęcego, przede wszystkim mięso i mleko, były badane pod względem obecności pozostałości weterynaryjnych produktów leczniczych oraz upewnienia się, że nie przekraczają one ustalonych, maksymalnych limitów pozostałości⁴⁵¹.

Zagadnienia związane z właściwym stosowaniem weterynaryjnych środków leczniczych reguluje rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/6 z dnia 11 grudnia 2018 r. w sprawie weterynaryjnych produktów leczniczych i uchylającej dyrektywę 2001/82/WE⁴⁵². Poprzednio obowiązująca w tym zakresie dyrektywa⁴⁵³ była implementowana do polskiego systemu prawnego m.in. na mocy u. o. z. z. Jak w przypadku rozporządzenia 2016/429, niektóre z przepisów rozporządzenia 2019/6 mogą stać w sprzeczności z regulacjami zawartymi obecnie, przed planowaną nowelizacją, w u. o. z. z.

Zgodnie z komunikatem Komisji Europejskiej nowe regulacje dotyczące weterynaryjnych produktów leczniczych mają m.in. realizować cele postawione w Europejskim planie działania „Jedno zdrowie” oraz w strategii „Od pola do stołu”, które są związane ze zwalczaniem odporności na środki przeciwdrobnoustrojowe. Zgodnie z tym dokumentem, zwalczanie uodparniania na wspomniane farmaceutyki jest jednym z trzech głównych celów rozporządzenia 2019/6, zaraz obok ustanawiania nowoczesnych, innowacyjnych i dostosowanych do potrzeb ram

⁴⁵¹ Zob. szerzej: A. B. Falowo, O. F. Akimoladu, *Veterinary drug residues in meat and meat products: occurrence, detection and implications*, [w:] S. O. Bekoe, M. Saravanan, R. K. Adosraku, P. K. Ramkumar (red.), *Veterinary medicine and pharmaceuticals*, Londyn 2020, <<https://www.intechopen.com/chapters/65176#B2>>, dostęp: 7 kwietnia 2023 r.

⁴⁵² Dz. Urz. UE L 2016, nr 4, poz. 43, z dnia 7 stycznia 2019 r., dalej jako: rozporządzenie 2019/6.

⁴⁵³ Dyrektywa 2001/82/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 6 listopada 2001 r. w sprawie wspólnotowego kodeksu odnoszącego się do weterynaryjnych produktów leczniczych, Dz. Urz. UE L 2001, nr 311, poz. 1, z dnia 28 listopada 2001 r., dalej jako: dyrektywa 2001/82/WE.

prawnych oraz zachęcania do innowacji w obszarze weterynaryjnych produktów leczniczych i poprawy dostępu do nich⁴⁵⁴.

W art. 4 rozporządzenia 2019/6 prawodawca zamieścił definicje pojęć występujących w tym akcie. Zgodnie z pkt 1 weterynaryjnym produktem leczniczym jest każda substancja lub połączenie substancji, które spełniają co najmniej jeden z następujących warunków:

- a) przedstawia się je jako posiadające właściwości leczące choroby u zwierząt lub zapobiegające im;
- b) przeznaczone są do stosowania u zwierząt lub podawania zwierzętom w celu przywrócenia, poprawy lub zmiany funkcji fizjologicznych poprzez wywołanie działania farmakologicznego, immunologicznego lub metabolicznego;
- c) przeznaczone są do stosowania u zwierząt w celu postawienia diagnozy medycznej;
- d) przeznaczone są do przeprowadzenia eutanazji zwierząt.

Można zauważyć pewne podobieństwa przytoczonej definicji z definicją produktu leczniczego występującą w prawie farmaceutycznym⁴⁵⁵. Na podstawie art. 2 pkt 32 pr. f. pod pojęciem produktu leczniczego należy rozumieć substancję lub mieszaninę substancji, przedstawianej jako posiadająca właściwości zapobiegania lub leczenia chorób występujących u ludzi lub zwierząt lub podawanej w celu postawienia diagnozy lub w celu przywrócenia, poprawienia lub modyfikacji fizjologicznych funkcji organizmu poprzez działanie farmakologiczne, immunologiczne lub metaboliczne. Dodatkowo prawodawca w art. 2 pkt 34 pr. f. wskazał, że leczniczy produkt weterynaryjny jest rodzajem produktu leczniczego,

⁴⁵⁴ Komisja Europejska, Weterynaryjne produkty lecznicze: nowe przepisy na rzecz poprawy zdrowia zwierząt i zwalczania odporności na środki przeciwdrobnoustrojowe, <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/ip_22_663>, dostęp: 1 kwietnia 2023 r.

⁴⁵⁵ Ustawa z dnia 6 września 2001 r. Prawo farmaceutyczne, Dz. U. 2022, poz. 2301 t.j. z 14 listopada 2022, dalej jako: pr. f.

który jest stosowany wyłącznie u zwierząt, dlatego zasadne wydaje się porównywanie obu definicji.

Po pierwsze obie definicje odnoszą się do produktów, które podane odpowiednio ludziom lub zwierzętom, powinny odznaczać się działaniem leczniczym lub zapobiegawczym w obliczu choroby. Po drugie w obu przypadkach mowa także o substancjach lub ich mieszaninach, które umożliwiają lub ułatwiają diagnostykę chorób u ludzi i zwierząt. Po trzecie wreszcie zgodnie z porównywanymi definicjami preparaty takie podaje się w celu przywrócenia, poprawienia lub modyfikacji fizjologicznych funkcji organizmu. Zasadniczą różnicą pomiędzy produktami leczniczymi i weterynaryjnymi produktami leczniczymi jest możliwość podania tych drugich, aby przeprowadzić eutanazję zwierzęcia.

Ponadto sposób zdefiniowania weterynaryjnego produktu leczniczego w art. 2 pkt 34 pr. f. wskazuje na intencję prawodawcy polskiego, żeby ogólną definicję produktu leczniczego traktować nadrzędnie w stosunku do definicji weterynaryjnego produktu leczniczego. Ma to swoje uzasadnienie praktyczne, ponieważ wiele środków leczniczych można stosować zarówno u ludzi jak i u zwierząt. Zaliczenie to produktów weterynaryjnych także substancji umożliwiających przeprowadzenie eutanazji nie zaburza tego stosunku między definicjami, zwłaszcza gdyby substancje te można było stosować także w inny sposób związany z leczeniem lub diagnostyką. Różnica ta wynika głównie z takiej przyczyny, że w Polsce i większości państw członkowskich Unii Europejskiej legalna eutanazja może być wykonana tylko w przypadku zwierząt. Obowiązująca wcześniej dyrektywa 2001/82/WE nie łączyła ze sobą porównywanych definicji⁴⁵⁶.

Cel rozporządzenia 2019/6 został określony w jego art. 1 jako ustanowienie przepisów dotyczących wprowadzania do obrotu, wytwarzania, przywozu, wywozu, dostarczania, dystrybucji, nadzoru nad bezpieczeństwem farmakoterapii, kontroli i

⁴⁵⁶ Zob. szerzej: M. Krekora, *Definicje zawarte w prawie farmaceutycznym*, [w:] M. Krekora, M. Świerczyński, E. Traple, *Prawo farmaceutyczne*, Warszawa 2019, s. 31 i nast.

stosowania weterynaryjnych produktów leczniczych. Wprowadzanie do obrotu takich środków następuje tylko podstawie pozwolenia wydanego przez kompetentny organ⁴⁵⁷. Pozwolenie takie zostaje natomiast wydane na wniosek zainteresowanego⁴⁵⁸. Jak w przypadku wszystkich produktów leczniczych, także wprowadzenie do obrotu tych weterynaryjnych musi zostać poprzedzone badaniami klinicznymi⁴⁵⁹.

Badania kliniczne mają potwierdzać skuteczność oraz bezpieczeństwo stosowania nadanych substancji. Jak wskazuje prawodawca w pkt. 28 preambuły rozporządzenia 2019/6, powinny jednak zostać zorganizowane w taki sposób, aby uniknąć powodowania bólu, cierpienia czy stresu u zwierząt wykorzystywanych do badań. Postulowane jest zatem zachowanie pewnego dobrostanu przy tym procesie. Na marginesie można zauważyć, że z punktu widzenia zwierząt gospodarskich badania te stanowią ciekawy wątek. Można bowiem spodziewać, że na pewnym etapie badań zwierzęta gospodarskie mogą zostać wykorzystane jako zwierzęta laboratoryjne, czyli inaczej niż ich najczęstsze użytkowanie – w procesie produkcji rolnej. Jest to jeden z przykładów na to, że to decyzja człowieka tak naprawdę determinuje rolę zwierząt i kategorię, do której zostaną zaliczone⁴⁶⁰.

Dopuszczone do obrotu weterynaryjne produkty leczniczą ujęte są w unijnej bazie danych prowadzonej przez Europejską Agencję Leków⁴⁶¹. Baza ta ma stanowić źródło wiarygodnych informacji na temat farmaceutyków weterynaryjnych dopuszczonych do stosowania na terenie Unii Europejskiej. Poza wspomnianym wcześniej pozwoleniem na wprowadzenie weterynaryjnych produktów leczniczych do obrotu, rozporządzenie 2019/6 przewiduje także

⁴⁵⁷ Art. 5 rozporządzenia 2019/6.

⁴⁵⁸ Art. 6 rozporządzenia 2016/6.

⁴⁵⁹ Art. 10 rozporządzenia 2016/6.

⁴⁶⁰ Zob. szerzej: J. Goździewicz-Biechońska, E. Jachnik, *Legal status of the animal as a determinant of its humanitarian protection*, „Studia Iuridica Lublinensia”, 2021, nr 3 (30), s. 67 i nast.

⁴⁶¹ Art. 55 i nast. rozporządzenia 2019/6.

pozwolenie wytwarzanie takich środków⁴⁶² oraz reguluje warunki takiej działalności⁴⁶³. Weterynaryjne produkty lecznicze stosuje się zgodnie z warunkami pozwolenia na dopuszczenie do obrotu⁴⁶⁴. Prawodawca europejski w sposób szczególny traktuje kwestię podawania zwierzętom gospodarskim farmaceutyków. Nakłada on dodatkowe obowiązki na właścicieli i posiadaczy zwierząt od których lub z których pozyskuje się żywność⁴⁶⁵.

Właściciele i posiadacze takich zwierząt zobowiązani są do prowadzenia dokumentacji stosowanych przez nich produktów leczniczych i w stosownych przypadkach przechowują kopie recept weterynaryjnych. Dokumentacja ta powinna obejmować następujące dane: nazwę produktu leczniczego, datę jego pierwszego podania, ilość podanego środka, dane pozwalające zidentyfikować dostawcę weterynaryjnego produktu leczniczego, dowód nabycia stosowanych farmaceutyków, informacje pozwalające zidentyfikować zwierzę bądź grupę, która była poddana leczeniu, czas trwania leczenia, okres karencji, a w niektórych przypadkach także dane kontaktowe lekarza weterynarii, który wystawił receptę. Dane te powinny być dostępne w celach inspekcji przez co najmniej pięć lat.

W przypadku zwierząt gospodarskich, bo to z nich i od nich najczęściej pozyskuje się żywność, jednym z ważniejszych zagadnień jest podawanie zwierzętom produktów leczniczych, a ich wpływ na bezpieczeństwo żywności. Prawodawca przewidział konieczność przestrzegania okresu karencji⁴⁶⁶, tj. minimalnego czasu, który musi minąć pomiędzy zakończeniem leczenia, a możliwością pozyskiwania żywności ze zwierzęcia poddanego terapii, tak aby szkodliwe pozostałości produktów leczniczych nie dostały się do łańcucha żywnościowego. Okres karencji ustala lekarz weterynarii wg kryteriów przewidzianych w art. 115 rozporządzenia 2019/6. Okres ten ustala się m.in. biorąc

⁴⁶² Art. 88 rozporządzenia 2019/6.

⁴⁶³ Art. 89 i nast. rozporządzenia 2019/6.

⁴⁶⁴ Art. 106 rozporządzenia 2019/6.

⁴⁶⁵ Art. 108 rozporządzenia 2019/6.

⁴⁶⁶ Art. 115 rozporządzenia 2019/6.

pod uwagę rodzaj podanego środka, jego ilość, a także gatunek zwierzęcia poddanego leczeniu oraz rodzaj żywności, która ma zostać pozyskana – np. mięso, mleko, jaja etc.

Prawodawca europejski ustanowił przepisy szczególne dotyczące stosowania weterynaryjnych produktów leczniczych, będących środkami przeciwdrobnoustrojowymi. Już w punktach 41 - 50 preambuły do rozporządzenia 2019/6 zwrócił uwagę na problem uodparniania na środki przeciwdrobnoustrojowe. Zauważył m.in., że jest to jeden z wiodących obecnie problemów zdrowia publicznego. Kwestia ta jest bardzo złożona, ma wymiar transgraniczny, związana jest z dużym obciążeniem ekonomicznym i wymaga odpowiednio zaplanowanych i skoordynowanych działań. Działania związane z przeciwdziałaniem rozszerzania się odporności na środki przeciwdrobnoustrojowe powinny obejmować rozważne stosowanie takich preparatów, unikanie stosowania ich w sposób profilaktyczny i metafilaktyczny, ograniczenie ich stosowania u zwierząt, gdyby mogło to w efekcie stanowić zagrożenie dla ludzi oraz zachęcanie do opracowania nowych farmaceutyków tego rodzaju. Przy czym obecnie tworzenie nowych medykamentów nie nadąża za wzrostem odporności na te już wprowadzone do obrotu.

Prawodawca europejski w art. 4 pkt 11, 12 i 14 rozporządzenia 2019/6 zawarł definicje odporności na środki przeciwdrobnoustrojowe, środków przeciwdrobnoustrojowych oraz antybiotyków. Pod pojęciem odporności na środki przeciwdrobnoustrojowe należy rozumieć zdolność mikroorganizmów do przeżycia lub rozwijania się przy koncentracji środka przeciwdrobnoustrojowego, która zazwyczaj wystarcza do powstrzymania lub zabicia mikroorganizmów tego samego gatunku. Termin „środki przeciwdrobnoustrojowe” oznacza każdą substancję o bezpośrednim działaniu na mikroorganizmy stosowaną w leczeniu lub profilaktyce infekcji lub chorób zakaźnych, w tym antybiotyki, środki antywirusowe, środki przeciwgrzybicze i środki przeciwpierwotniacze. Za antybiotyk natomiast uważa się każdą substancję o bezpośrednim działaniu na bakterie stosowaną w leczeniu lub profilaktyce infekcji lub chorób zakaźnych.

Warto zaznaczyć, że w debacie publicznej często podnosi się kwestię stosowania antybiotyków w chowie i hodowli zwierząt i wskazuje, że ta praktyka przyczynia się do wzrostu odporności bakterii na tego typu preparaty⁴⁶⁷. Problem jest jednak szerszy i dotyczy nie tylko antybiotyków. Na podstawie przytoczonych definicja widać, że prawodawca traktuje antybiotyki jako jeden z preparatów o działaniu przeciwdrobnoustrojowym. Natomiast sam problem wzrostu odporności na niektóre środki lecznicze dotyczy, jak już wspomniano wcześniej, nie samych antybiotyków, ale wszystkich substancji działających bezpośrednio na mikroorganizmy.

Chociaż głównym przeznaczeniem antybiotyków jest leczenie zakażeń bakteryjnych, to w przypadku chowu i hodowli zwierząt wykorzystuje je się także w celach profilaktycznych oraz jako stymulatory wzrostu⁴⁶⁸. Hodowla zwierząt stanowi obszar życia w którym stosuje się najwięcej środków przeciwdrobnoustrojowych poza medycyną⁴⁶⁹. W przypadku przemysłowego chowu zwierząt w literaturze wskazuje się na dwa aspekty podawania antybiotyków. Po pierwsze trudno w tak dużych stadach zwierząt wychwycić jednego lub kilka osobników chorych, dlatego ekonomiczniej jest poddawać leczeniu całe stado zwierząt. Po drugie obserwuje się tendencję właścicieli ferm wielkostadnych do traktowania antybiotyków jako najlepsze remedium na potencjalne problemy zdrowotne utrzymywanych zwierząt. Podawanie antybiotyku jako dodatku paszowego pozwala zwierzętom szybciej osiągnąć masę, przy stosunkowo niskiej podaży paszy, utrzymywać stałą mikroflorę jelitową, Natomiast podawanie

⁴⁶⁷ Zob. np. A. Beldowicz, *Faszerujemy zwierzęta hodowlane antybiotykami. Polska czwarta w UE*, „Rzeczpospolita”, z dnia 22 listopada 2021, <<https://klimat.rp.pl/zwierzeta/art19125161-faszerujemy-zwierzeta-hodowlane-antybiotykami-polska-czwarta-w-ue>>, dostęp: 6 kwietnia 2023 r.

⁴⁶⁸ Zob. szerzej: I. Lipińska, *Prawna problematyka stosowania antybiotyków w produkcji zwierzęcej*, „Przegląd Prawa Rolnego”, nr 1 (26)/2020, s. 163 i nast.

⁴⁶⁹ K. M. Shea, *Antibiotic resistance: what is the impact of agricultural uses of antibiotics on children's health?*, „Pediatrics”, vol. 112, nr 2, 2003, s. 253 i nast.

antybiotyku nie w sposób ciągły, a tylko terapeutycznie powoduje wydłużanie okresu powrotu zwierzęcia do maksimum produktywności⁴⁷⁰.

Na terenie Unii Europejskiej od 1 stycznia 2006 roku obowiązują regulacje⁴⁷¹ zakazujące stosowania antybiotyków jako stymulatorów wzrostu. W praktyce jednak nie odnotowano od tego czasu wyraźnego spadku stosowania środków przeciwdrobnoustrojowych w ogóle. Nie stosuje się wcześniej dostępnych dodatków do żywności, ale od wprowadzenia zakazu w 2006 r. wzrosła podaż środków przeciwdrobnoustrojowych przepisywanych przez lekarzy weterynarii w celach terapeutycznych⁴⁷². Jeśli chodzi o ilość stosowanych antybiotyków w produkcji zwierzęcej, to Polska zajmuje drugie miejsce w Europie, zaraz za Cyprem. Od 2011 roku obserwuje się stały wzrost użytkowania tego rodzaju farmaceutyków w naszym kraju⁴⁷³.

Prawodawca europejski w art. 107 rozporządzenia 2019/6 zakazał rutynowego stosowania antybiotyków w gospodarstwach rolnych. Tego typu środki nie mogą być wykorzystywane w celu zrekompensowania niedostatecznej higieny, niewłaściwej hodowli zwierząt, braku opieki lub nieodpowiedniego zarządzania gospodarstwem rolnym. Regulacje art. 107 ust. 2 i 3 rozporządzenia nie pozwalają także na podawania środków przeciwdrobnoustrojowych profilaktycznie lub jako stymulatory wzrostu. Tego typu produkty lecznicze można podawać tylko w celach terapeutycznych i tylko tym zwierzętom, które faktycznie chorują. Niezalecana staje się zatem praktyka, o której wspomniano wcześniej – leczenia antybiotykiem całego stada zwierząt, gdy chorują tylko niektóre osobniki. Prawodawca przewidział jednak

⁴⁷⁰ M. Zalewska, E. Kawecka, P. Brodowska, D. Reczyńska, E. Bagnicka, *Skutki nadużycia antybiotyków w chowie zwierząt*, „Przegląd Hodowlany”, nr 6/2017, s. 26 i nast.

⁴⁷¹ Zob. Rozporządzenie nr 1831/2003 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 września 2003 r. w sprawie dodatków stosowanych w żywieniu zwierząt, Dz. Urz. UE L 2003, nr 236, poz. 29, z dnia 18 października 2003 r., dalej jako: rozporządzenie 1831/2003.

⁴⁷² Zob. szerzej: C. Nunan, *Ending routine farm antibiotic use in Europe. Achieving responsible farm antibiotic use through improving animal health and welfare in pig and poultry production*, EPHA, styczeń 2022, <<https://epha.org/ending-routine-farm-antibiotic-use/>>, dostęp: 12 kwietnia 2023 r.

⁴⁷³ Ibidem.

wyjątki dla poddania leczeniu całego stada w przypadku, gdy ryzyko rozprzestrzenienia się zakażenia lub choroby zakaźnej w grupie zwierząt jest wysokie i nie ma innych odpowiednich rozwiązań alternatywnych.

Zaostrzenie i właściwe egzekwowanie przepisów dotyczących właściwego stosowania weterynaryjnych środków przeciwdrobnoustrojowych może wymusić zmianę organizacji zwierzęcej produkcji rolnej. Rezygnacja z podawania antybiotyków na szeroką skalę zwierzętom gospodarskim musi iść w parze z odpowiednimi praktykami chowu zwierząt. Poprawa kondycji zdrowotnej zwierząt opiera się na właściwej higienie, żywieniu, ale także zwiększeniu powierzchni przeznaczonej dla jednego zwierzęcia, dostęp do wybiegu poza budynkiem inwentarskim, odpowiednia podaż błonnika w diecie, późniejsze odstawienie młodych zwierząt od matki etc.⁴⁷⁴ Pomocne może być także dobieranie do produkcji zwierzęcej ras zwierząt bardziej odpornych, które jednak charakteryzują się często wolniejszym przyrostem masy ciała⁴⁷⁵. Zatem niektóre z promowanych obecnie praktyk, które mają mieć prozdrowotne oddziaływanie na zwierzęta gospodarskie, nie są chętnie stosowane w przemysłowym chowie zwierząt.

Można zatem spodziewać się, że wprowadzenie i egzekwowanie nowych przepisów dotyczących ochrony zwierząt gospodarskich będzie także skutkowało poprawą ich ogólnego dobrostanu, ponieważ zmusi niektóre podmioty posiadające zwierzęta do zapewnienia im sytuacji bytowej lepszej, niż ta która wynika z przepisów wyznaczających minimalne warunki utrzymywania zwierząt. Nowe przepisy o ochronie zdrowia zwierząt są efektem nowego podejścia do zdrowia

⁴⁷⁴ Zob. szerzej: EMA, EFSA, *Scientific Opinion on measures to reduce the need to use antimicrobial agents in animal husbandry in the European Union, and the resulting impacts on food safety (RONAFA)*, „EFSA Journal”, vol. 15, nr 1, styczeń 2017, <efsa.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.2903/j.efsa.2017.4666>, dostęp: 12 kwietnia 2023 r.; D. I. Massé, N. M. Cata Saady, Y. Gilbert, Potential of biological processes to eliminate antibiotics in livestock manure: an overview, „Animals”, nr 4/2014, s. 146 i nast.

⁴⁷⁵ European Parliamentary Research Service (EPRS), *The EU poultry meat and egg sector, Main features, challenges and prospects*, listopad 2019, <[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2019/644195/EPRS_IDA\(2019\)644195_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2019/644195/EPRS_IDA(2019)644195_EN.pdf)>, dostęp: 12 kwietnia 2023 r.

zwierząt, a w szerszej perspektywie także do zdrowia w ogóle. Istotnym elementem dbania o zdrowie jest zapewnienie dobrego poziomu dobrostanu, takiego który zapewni zwierzętom odpowiednie żywienie, podawanie środków leczniczych tylko w przypadku faktycznej choroby, a nie prewencyjnie, możliwość ruchu zgodnego z potrzebami gatunkowymi etc.

Rozdział 7. Prawna ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich

7.1. Różnorodność biologiczna zwierząt gospodarskich – rozważania wstępne

Ochrona różnorodności biologicznej zwierząt nie dotyczy tylko ras wolno żyjących, chociaż liczne organizacje ekologiczne prowadzą często szeroko zakrojone kampanie właśnie na rzecz ochrony ginących gatunków zwierząt dzikich np.: działania *World Wide Fund for Nature* na rzecz ratowania przed wyginięciem gatunków tygrysów, pantery śnieżnej, foki szarej etc.⁴⁷⁶ czy akcja edukacyjna *Greenpeace* na rzecz szerzenia wśród konsumentów wiedzy i dokonywania przez nich świadomych wyborów ryb morskich w trakcie zakupów⁴⁷⁷.

Zgodnie z badaniami Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa⁴⁷⁸ tylko 39 % ras zwierząt na świecie i 31 % w Europie nie jest zagrożonych, aż 18 % europejskich ras zwierząt już wyginęło⁴⁷⁹. Jeśli chodzi o europejskie rasy zwierząt udomowionych, hodowanych przez człowieka, to szacuje się, że wyginęła już połowa z nich, a na 145 ras jeszcze istniejących, aż 115 uznaje się za zagrożone. Przyczyn takiego stanu rzeczy jest kilka. Po pierwsze należy wskazać, że wymieranie gatunków roślin i zwierząt jest naturalne i występuje od momentu pojawienia się życia na Ziemi. Naukowcy uznają, że średni okres trwania gatunku wynosi 5 mln lat, a z obecnie prowadzonych statystyk wynika, że co pięć lat wymiera co najmniej jeden gatunek⁴⁸⁰.

⁴⁷⁶ World Wide Fund for Nature Polska (dalej jako: WWF Polska), <<https://www.wwf.pl/zagrozone-gatunki>> dostęp: 10 czerwca 2021.

⁴⁷⁷ Greenpeace Polska, *Dobra Ryba – poradnik konsumencki*, <http://www.greenpeace.org/poland/pl/wydarzenia/polska/Dobra-Ryba---poradnik-konsumencki/>, dostęp: 10 czerwca 2021.

⁴⁷⁸ Dalej jako: FAO.

⁴⁷⁹ Zob. Szerzej: G. C. Gandini, L. Ollivier, O. Distl, A. Georgoudis, E. Groenveld, E. Martyniuk, J.A.M. van Arendonk, J. A. Wooliams, *Criteria to assess the degree of endangerment of livestock breeds in Europe*, „Livestock Production Science”, 2004, nr 91, s. 173-182.

⁴⁸⁰ Zob. szerzej: G. Dobrzański, *Zagrożenie różnorodności gatunkowej*, (w:) G. Dobrzańska, G. Dobrzański, D. Kielczewski, *Ochrona środowiska przyrodniczego*, Warszawa 2012, s. 116 i nast.

Wyodrębnia się cztery poziomy ochrony różnorodności biologicznej. Pierwszy z nich dotyczy różnorodności genetycznej, czyli bogactwa wewnątrzgatunkowej puli genetycznej. Taką ochroną objęte są rośliny dzikie i uprawne, a także dzikie i hodowlane zwierzęta, w tym oczywiście te gospodarskie. Drugi poziom obejmuje bioróżnorodność gatunków, czyli mnogość jednostek systematycznych roślin i zwierząt. Trzeci, ekologiczny, odnosi się do ekosystemów i ich biotopów. Natomiast czwarty tyczy się krajobrazu⁴⁸¹. Prawne aspekty ochrony bioróżnorodności zwierząt gospodarskich dotyczą głównie pierwszego poziomu ochrony – różnorodności genetycznej. Instytucje prawne dedykowane temu zagadnieniu, jak np. programy ochrony czy dotacje, skupione są głównie na ochronie poszczególnych ras zwierząt gospodarskich i ich materiału genetycznego.

Jeśli chodzi o pojęcie rasy, to według „Słownika Języka Polskiego” PWN w odniesieniu do zwierząt oznacza ono: *grupę zwierząt w obrębie gatunku, odznaczających się swoistymi cechami przekazywanymi dziedzicznie*⁴⁸². Rasę traktuje się także jako pewnego rodzaju konstrukt społeczny. Przedstawiciele tego samego rodzaju zwierząt gospodarskich mogą przynależeć do dwóch odrębnych ras, a jednocześnie nadal do jednego gatunku. Rasy zwierząt hodowanych powstały w wyniku zaplanowanych decyzji człowieka, w celu uzyskania u zwierząt pożądanых cech, np. szybszego wzrostu czy większej mleczości⁴⁸³. Zatem można spodziewać się podobnych działań w przyszłości, w celu pozyskania zwierząt o cechach, które z jednej strony pozwolą mu się lepiej przystosować do zmieniających się warunków, a z drugiej osiągać także założenia użyteczności w produkcji zwierzęcej. Dlatego przez człowieka pożądana jest szeroka pula genów zwierząt gospodarskich.

⁴⁸¹ Zob. J. T. Siciński, *Gatunkowa różnorodność biologiczna chwastów segetalnych i jej zagrożenia w Polsce*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Botanica”, nr 16/2001, s. 73 i nast.

⁴⁸² Zob. Słownik Języka Polskiego PWN, hasło: rasa, <<https://sjp.pwn.pl/sjp/rasa;2514136.html>>, dostęp: 2 maja 2023 r.

⁴⁸³ Zob. szerzej: I. Hoffmann, *Management of farm animal genetic resources: change and interaction*, [w:] D. I. Jarvis, C. Padoch, H. D. Cooper (red.), *Managing biodiversity in agricultural ecosystems*, Nowy York 2007, s. 141 i nast.

Pomimo, że istniały już w historii ziemi okresy wzmożonego wymierania gatunków, to jednak podkreśla się często, że obecne tempo ginięcia poszczególnych grup, gatunków i ras zwierząt jest wyjątkowo wysokie, prawdopodobnie wcześniej wręcz niespotykane⁴⁸⁴. Pozostaje postawić pytanie dlaczego tak się dzieje? Jedną z przyczyn zanikania gatunków i główną przyczyną wymierania rodzimych ras zwierząt hodowlanych jest współczesne rolnictwo industrialne.

W krajach rozwiniętych hodowla zwierząt często prowadzona jest w systemie wielkotowarowym. Oznacza to, że hodowca dąży do maksymalizacji zysku, poprzez gromadzenie znacznej liczby zwierząt na jak najmniejszej powierzchni. To nie wszystko jednak, ponieważ rolnicy dobierają także rasy pod względem ich wydajności, czyli możliwości wyprodukowania jak największej ilości mięsa i innych produktów pochodzenia zwierzęcego. Powstaje zatem tendencja wśród podmiotów zajmujących się produkcją zwierzęcą do niezmiennego wybierania jednej lub kilku ras zwierząt. Pozostałe rasy są traktowane drugorzędnie lub wręcz w ogóle zaniechuje się ich chowu i hodowli. Efektem tego w Polsce doszło do znacznego zredukowania puli ras zwierząt gospodarskich. Niektórych z nich nie będzie można już odtworzyć⁴⁸⁵. Praktyki preferencyjne rolników i przedsiębiorców zajmujących się chowem i hodowlą zwierząt gospodarskich prowadzą zatem do zaniku hodowli ras rodzimych i zmniejszenia ich puli genetycznej⁴⁸⁶. Tymczasem korzystniej jest, aby była ona jak najobszerniejsza. Ochrona starych ras zwierząt, jak i odmian roślin, mieści się w działaniach na rzecz zachowania dziedzictwa

⁴⁸⁴ Zob. szerzej: G. Dobrzański, *Zagrożenie różnorodności...*

⁴⁸⁵ Zob. szerzej: W. Chabuz, *Stan zasobów genetycznych*, [w:] Z. Liwińczuk (red.), *Ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich i dziko żyjących*, Warszawa 2011, s. 37 i nast.

⁴⁸⁶ Zob. Szerzej: G. C. Gandini i in., op. cit., s. 173-182; C. Modonesi, M. Oldani, *Agricoltura industriale colture transgeniche e biodiversità*, [w:] red. E. Bianco, *Scienza incerta e dubbi dei consumatori. Il caso degli organismi geneticamente modificati*, Slow Food Editore 2011, s. 27-42, <<http://www.inchiostroverde.it/wp-content/uploads/2012/01/Scienza-incerta-e-dubbi-dei-consumatori.pdf>> dostęp: 11 lipca 2017 r.

przyrodniczego⁴⁸⁷. Zachowanie możliwe stabilnej i jak najpełniejszej bazy genetycznej związane jest także z celami bezpieczeństwa żywnościowego oraz zrównoważonego rozwoju.

Istotna kwestia, która pośrednio wpływa negatywnie na ochronę bioróżnorodności zwierząt gospodarskich wiąże się ze skalą przemysłowej produkcji zwierząt. Ocenia się, że w wymiarze gospodarki ogólnoswiatowej jedna trzecia pogłowia trzody chlewnej, połowa produkcji jaj, dwie trzecie rynku mleka oraz trzy czwarte pogłowia brojlerów kaczyc skupionych jest w rękach przedsiębiorców zajmujących się intensywnym chowem zwierząt. Natomiast w zasięgu globalnym działają cztery przedsiębiorstwa zajmujące się hodowlą kur w celu pozyskiwania jaj, a do dwóch z nich przynależy połowa światowej produkcji jaj⁴⁸⁸. Jest to o tyle znamienne, że przez preferowany, ograniczony pod względem genetycznym, dobór ras zwierząt przez największych uczestników rynku produktów odzwierzęcych, zmniejsza się pula genetyczna poszczególnych rodzajów zwierząt gospodarskich. Najwięcej osobników poszczególnych typów zwierząt gospodarskich chowanych jest w ramach rolnictwa intensywnego, które jak można dostrzec na podstawie przytoczonych danych stanowi ogromną część światowej produkcji produktów pochodzenia zwierzęcego w ogóle.

Ochronie zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich podlegają głównie tzw. rasy „rodzime”, „lokalne” lub „tradycyjne”. Chociaż bywa, że są one mniej wydajne jeśli chodzi o pozyskiwanie z nich produktów żywnościowych, przez co są rzadziej wybierane przez podmioty prowadzące chów na dużą skalę, to mają one często inne zalety. Rasy zwierząt gospodarskich, które powstały w danym miejscu lub regionie najczęściej są przystosowane do warunków tam występujących. Inaczej jest w przypadku ras importowanych z innych lokalizacji, czasem bardzo odległych,

⁴⁸⁷ Zob szerzej: S. Mroczkowski, A. Frieske, *Prawna ochrona zwierząt gospodarskich*, Bydgoszcz 2015, s. 46.

⁴⁸⁸ Zob. szerzej: J. de Pelikan-Krupiński, *Ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich w Polsce*, Instytut Zootechniki, Państwowy Instytut Badawczy, <https://wz.izoo.krakow.pl/files/WZ_2008_1_art01.pdf>, dostęp: 9 maja 2022 r.

które wymagają często specjalnych zabiegów, diety i leczenia weterynaryjnego, aby były w stanie funkcjonować na danym terytorium. Rasy rodzime ze względu na swoje cechy przystosowawcze, mogą być bardziej odporne na wypieranie ich przez obce gatunki inwazyjne z danego terenu⁴⁸⁹. Rasy tradycyjne, które są charakterystyczne dla danego regionu, traktuje się także jako dobro kulturowe związane z danym regionem, a ich ochrona wpisuje się w działania na rzecz zachowania dziedzictwa lokalnego⁴⁹⁰.

Z drugiej jednak strony zmiany klimatu mogą stanowić zagrożenie dla zwierząt gospodarskich, także tych ras lokalnych, które były wcześniej i obecnie są dostosowane do warunków panujących w miejscu, z którego pochodzą. Szacuje się, że zmiany klimatu mogą przyczynić się do wyeliminowania między 15 a 37 % wszystkich gatunków zwierząt. Gatunki zwierząt gospodarskich nie mogą zostać zastąpione w sposób naturalny. Dlatego dla przyszłości produkcji zwierzęcej jednym z głównych celów jest rozpoznanie ras, które lepiej zaadaptują się do zmieniającego klimatu, a być może także wytworzenie nowych, kierując się pożądanymi dla nowych warunków cechami⁴⁹¹.

Umiejętne wykorzystywanie szerokiej puli różnorodności genetycznej zwierząt, poprzez odpowiednie krzyżowanie osobników o oczekiwanych cechach lub chów i hodowla takich zwierząt istniejących już ras, może także przyczynić się do wzrostu odporności zwierząt na choroby⁴⁹². Co może być szczególnie istotne w obliczu konieczności przeciwdziałaniu antybiotykooporności, które jest jednym z

⁴⁸⁹ Zob. szerzej: I. Hoffmann, *Livestock biodiversity*, „Revue scientifique et technique”, nr 29 (1)/ 2010, s. 73 i nast.

⁴⁹⁰ Zob. szerzej: J. Barłowska, *Znaczenie lokalnych ras zwierząt w produkcji żywności tradycyjnej oraz przekazie tradycji i kultury regionu*, „Przegląd Hodowlany”, 2011, t. 79, nr 9, s. 4 i nast.

⁴⁹¹ Zob. szerzej: M. M. Rojas-Downing, A. P. Nejadhashemi, T. Harrigan, S. A. Woznicki, *Climate change and livestock: impacts, adaptation and mitigation*, „Climate Risk Management”, 2017, nr 16, s. 145 i nast.

⁴⁹² Zob. szerzej: S. Jovanović, M. Savić, D. Živković, *Genetic variation in disease resistance among farm animals*, „Biotechnology in Animal Husbandry”, 2009, nr 25 (5-6), s. 339 i nast.

głównych wyzwań idei *One Health*, o czym była szerzej mowa w poprzednim rozdziale.

Przesłanki ochrony bioróżnorodności zwierząt gospodarskich, przede wszystkim ich zasobów genetycznych, mają głównie charakter użytkowy, w przeciwieństwie do wspomnianej w poprzednich rozdziałach ochrony ich dobrostanu czy zdrowia, które wpisywały się w ogólną ideę humanitarnego traktowania zwierząt. Owa użytkowość polega na zachowywaniu szerokiej puli genetycznej w obrębie gatunków zwierząt gospodarskich tak, aby móc pozyskiwać osobniki najlepiej dostosowane do warunków klimatycznych i hodowlanych lub jak najbardziej efektywne w produkcji zwierzęcej.

Ochrona zasobów genetycznych może także spełniać rolę służebną w stosunku do ochrony humanitarnej np. w przypadku gdyby prawodawca chciał zakazać takiego doboru osobników, w efekcie którego istniałoby duże ryzyko, że potomstwo urodzi się z jakimiś ułomnościami, które skutkowałyby cierpieniem. Z takich przesłanek wyszedł prawodawca norweski nakazując by hodowle zwierząt prowadzone były w taki sposób, aby sprzyjały cechom, które nadają wytrzymałość zwierzętom i dzięki którym dobrze funkcjonują oraz odznaczają się dobrym zdrowiem. Przede wszystkim reprodukcja nie może być przeprowadzana w sposób, który zmienia geny w taki sposób, że wpływają one negatywnie na fizyczne lub psychiczne funkcje zwierząt lub przekazuje takie geny⁴⁹³. Regulacja ta umożliwiła orzeczenie przez sąd rejonowy z Oslo zakazu hodowli ras psów, które ze względu na swoją specyfikę wiążą się w większości przypadków z cierpieniem fizycznym zwierząt, np. trudności z oddychaniem ze względu na budowę kufy⁴⁹⁴. Również

⁴⁹³ Zob. § 25 norweskiej ustawy o dobrostanie zwierząt z 19 czerwca 2009 r., Norwegian Animal Welfare Act, animallaw.info, <<https://www.animallaw.info/statute/norway-cruelty-norwegian-animal-welfare-act-2010>>, dostęp: 19 maja 2023 r.; Dyrevelferdsloven, lovdata.no, <<https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2009-06-19-97>>, dostęp: 19 maja 2023 r.

⁴⁹⁴ Å. Roaldset, *Full victory for the dogs!*, Dyrebeskyttelsen Norge, <https://kommunikasjon.ntb.no/pressemelding/full-victory-for-the-dogs?publisherId=16958427&releaseId=17925382>, dostęp: 19 maja 2023 r.

wśród zwierząt gospodarskich dochodziło do takiego krzyżowania osobników, którego efektem było uzyskanie potomstwa o cechach niepożądanych z punktu widzenia dobrostanu zwierząt, np. szybko rosnące kurczęta brojlery, u których często występują wady serca⁴⁹⁵.

7.2. Podstawowe pojęcia, międzynarodowa i unijna ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich

7.2.1. Międzynarodowa ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich. Jej geneza i podstawowe pojęcia

Zagadnienie ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich, czyli działania przede wszystkim na rzecz wspierania ich różnorodności biologicznej, zostały uregulowane na trzech szczeblach: międzynarodowym, unijnym oraz krajowym. Regulacje te dotyczą przede wszystkim podejmowania działań na rzecz ochrony bioróżnorodności zwierząt, głównie poprzez racjonalne, czyli zrównoważone korzystanie z takich zasobów.

Na szczeblu międzynarodowym najważniejszym aktem dotyczący ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich, czy ich różnorodności biologicznej w ogóle, jest Konwencja z Rio de Janeiro, ratyfikowana przez Polskę w 1996 r.⁴⁹⁶. Jest to pierwszy akt prawa międzynarodowego, który reguluje omawiane kwestie. Odegrał on bardzo istotną rolę w kształtowaniu prawodawstwa dotyczącego ochrony bioróżnorodności zarówno państw-sygnatariuszy Konwencji, jak i np. regulacji ochrony bioróżnorodności w ramach Unii Europejskiej.

Definicja legalna terminu „różnorodność biologiczna” została zawarta w art. 2 konwencji z Rio de Janeiro. Pod pojęciem tym rozumiemy zróżnicowanie

⁴⁹⁵ Zob. szerzej: C. Y. Chen, H. Y. Lin, Y. W. Chen, Y. J. Ko, Y. J. Liu, Y. H. Chen, R. L. Walzem, S. E. Chen, *Obesity-associated cardiac pathogenesis in broiler breeder hens: pathological adaptation of cardiac hypertrophy*, „Poultry Science”, 2017, vol. 96, nr 7, s. 2428 i nast.

⁴⁹⁶ Konwencji o różnorodności biologicznej sporządzona w Rio de Janeiro dnia 5 czerwca 1992 r., Dz. U. z 2002, nr 184, poz. 1532, dalej jako: Konwencja z Rio de Janeiro.

wszystkich żywych organizmów pochodzących, między innymi, z ekosystemów lądowych, morskich i innych wodnych ekosystemów oraz zespołów ekologicznych, których są one częścią. Dotyczy to różnorodności w obrębie gatunku, pomiędzy gatunkami oraz ekosystemami. Różnorodność biologiczna dotyczy zatem ogromnej liczby organizmów, przedstawicieli zarówno fauny jak i flory, a także ekosystemów i zespołów ekologicznych, z którymi są identyfikowane. Podkreślić należy jednak, że wartością chronioną nie jest bioróżnorodność tylko pomiędzy poszczególnymi gatunkami i ekosystemami, ale także w obrębie jednego gatunku.

Warto przywołać w tym miejscu celem uzupełnienia definicje nauk przyrodniczych. Najprostsza zakłada, że różnorodność biologiczna to „bogactwo i różnorodność form życia”. Definicja Edwarda O. Wilsona natomiast pod pojęciem „różnorodność biologiczna” rozumie „różnorodność organizmów, rozpatrywaną na wszystkich poziomach organizacji przyrody, od odmian genetycznych należących do tego samego gatunku, poprzez zestawy gatunków, rodzajów, rodzin i jeszcze wyższych jednostek taksonomicznych; także różnorodność ekosystemów, które składają się z zespołów organizmów żyjących w poszczególnych siedliskach i tamtejszych warunków fizycznych”⁴⁹⁷. Druga definicja zdecydowanie koresponduje z tą zawartą w Konwencji z Rio de Janeiro. W koncepcji ochrony różnorodności biologicznej, zgodnie z postanowieniami Konwencji z Rio de Janeiro, możemy wyróżnić poziom różnorodności genetycznej, dotyczący zróżnicowania genetycznego wewnątrz populacji czy gatunku⁴⁹⁸. W nim właśnie będzie zawierać się ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich.

Założeniem Konwencji z Rio de Janeiro nie jest tylko ochrona bioróżnorodności, ale także zrównoważone użytkowanie organizmów żywych i ekosystemów, w których występują, a także gwarancja sprawiedliwego dostępu sygnatariuszy do puli genetycznej rozmaitych form życia. Takie podejście do różnorodności biologicznej, działania podejmowane na rzecz jej zachowania, a

⁴⁹⁷ Zob. szerzej: G. Dobrzański, *Zagrożenie różnorodności...*

⁴⁹⁸ Ibidem.

także w dalszej kolejności, właściwe jej wykorzystywanie, wpisuje się oczywiście w założenia naczelnej zasady ochrony środowiska i jednego z głównych założeń rozwoju Unii Europejskiej – zrównoważonego rozwoju. Zgodnie z przesłankami tej zasady⁴⁹⁹ wykorzystanie zasobów różnorodności biologicznej naszej planety, także genetycznych, w celu osiągnięcia rozwoju społeczno-gospodarczego, powinno odbywać się w poszanowaniu równowagi przyrodniczej, w celu zaspokojenia podstawowych potrzeb społeczeństw i poszczególnych jednostek, obecnego jak i przyszłych pokoleń.

Ochrona bioróżnorodności zwierząt gospodarskich zawiera się zatem w dwóch typach ochrony zwierząt w ogóle: zachowawczej, nazywanej także konserwatorską oraz użytkowej. Pierwsza polega na zapobieganiu ginięciu gatunków zwierząt, traktowanych w tej formie ochrony jako dobro kultury; druga zaś dotyczy zachowania odpowiednich zasobów zwierzęcych, zarówno poprzez ochronę ich różnorodności na wszystkich jej poziomach: wewnątrz gatunków i populacji, pomiędzy nimi, a także poprzez zachowanie ich siedlisk.

Nie ma wątpliwości, że ochrona rodzimych ras zwierząt gospodarskich mieści się w pierwszym typie, gdy te zagrożone są wyginięciem. Ochrona samych zasobów genetycznych wpisuje się także w założenia ochrony użytkowej. Już sama nazwa „ochrona użytkowa” wskazuje, że jej podstawowym celem jest zachowanie zasobów zwierzęcych, aby były one użyteczne, wykorzystywane przez ludzi. W sposób oczywisty wpisuje się w ten nurt ochrony cała idea chowu i hodowli zwierząt gospodarskich w celu wytwarzania produktów pochodzenia zwierzęcego.

Ochronę różnorodności biologicznej zwierząt gospodarskich możemy podzielić także na ochronę *in situ* oraz *ex situ*. Pierwsza z nich została ustanowiona na mocy art. 8 Konwencji z Rio de Janeiro i polega na ochronie żywych osobników w ich naturalnym środowisku. Natomiast drugą z metod uregulowano w art. 9 Konwencji z Rio de Janeiro i sprowadza się do gromadzenia materiału genetycznego. Wyraźnie widać zatem związek pomiędzy wskazanymi rodzajami

⁴⁹⁹ Zob: art. 3 pkt 50 p.o.ś.

ochrony różnorodności biologicznej, a głównymi nurtami ochrony zwierząt w ogóle. Należy jednak pamiętać, że w praktyce tak na prawdę wszystkie te formy ochronne uzupełniają się i mogą się przenikać.

Warto zwrócić także uwagę na pewną rozbieżność w stosowaniu pojęć zarówno w Konwencji z Rio de Janeiro, jak i w ustawie o organizacji hodowli. Na gruncie polskich rozwiązań prawnych nie należy stosować zamiennie pojęć „zwierzęta gospodarskie” oraz „zwierzęta hodowlane”. Definicja tego drugiego została wprowadzona do systemu prawnego w art. 2 pkt 11 u.o.h. i uznaje, że desygnatami nazwy „zwierzę hodowlane” będą zwierzęta hodowlane czystorasowe i mieszańce świni oraz wszystkie te zwierzęta gospodarskie, które spełniają jeden z trzech warunków związanych z uzyskaniem wpisu do księgi hodowlanej lub odpowiedniego rejestru. Natomiast Konwencja z Rio de Janeiro posługuje się terminem „udomowione lub hodowlane gatunki” w art. 2 i na mocy jego definicji można wysnuć, że za zwierzęta hodowlane należy uznać zwierzęta tych gatunków, na których proces ewolucyjny wywierał człowiek, kierując się chęcią zaspokojenia swoich potrzeb. Zauważyć zatem należy, że pojęcie „zwierząt hodowlanych” na gruncie Konwencji z Rio de Janeiro będzie obszerniejsze niż w rozumieniu ustawy o organizacji hodowli, a nawet szersze niż funkcjonujący w polskim systemie prawnym termin „zwierzęta gospodarskie”.

Jeśli chodzi o znaczenie terminu „zasoby genetyczne”, to na mocy art. 2 Konwencji z Rio de Janeiro odnosi się on do materiału genetycznego posiadającego faktyczną lub potencjalną wartość. Pojęcie zasobów genetycznych na mocy Konwencji wiąże się raczej z ochroną *ex situ* różnorodności biologicznej. Ustawodawca nie zdecydował się na zdefiniowanie zasobów genetycznych w obecnej u.o.h. Nie jest jasna przyczyna takiej decyzji, zwłaszcza że poprzednio obowiązujące ustawy o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich takie definicje zawsze zawierały. Dla przykładu, na mocy poprzednio obowiązującej

ustawy⁵⁰⁰ art. 2 pkt 24 u.o.h. definiował zasoby genetyczne jako zarówno wszystkie populacje zwierząt gospodarskich, jak i pobrany od nich materiał biologiczny, które ze względów użytkowych, naukowych czy kulturowych mają lub mogą mieć znaczenie dla człowieka. W takim rozumieniu pojęcie to polskim systemie prawnym wiązało się zarówno z ochroną *ex situ* jak i *in situ* bioróżnorodności.

Jak wyakcentowano w preambule Konwencji z Rio de Janeiro, podstawą jej przyjęcia było przekonanie o znacznej wartości różnorodności biologicznej, ale także odpowiedzialności, jaka ciąży na ludziach za to wspólne dobro. Wskazuje się wszakże w piśmiennictwie, że gatunek ludzki nie jest w stanie przetrwać zapewnienia odpowiedniego poziomu bioróżnorodności⁵⁰¹. Konwencja ta stwierdza również wprost w preambule, że to niestety właśnie czynnik ludzki jest w dużej mierze przyczyną zanikania bioróżnorodności naszej planety. Jednym z kolejnych założeń jest rozwój nauk związanych z ochroną różnorodności tak, aby przewidywany rozwój gospodarczy nie miał negatywnego wpływu na wartości, które Konwencja z Rio de Janeiro chroni.

Nie sposób w tym miejscu nie wspomnieć o podpisanym w 2010 roku Protokole z Nagoi do Konwencji o różnorodności biologicznej o dostępie do zasobów genetycznych oraz sprawiedliwym i równym podziale korzyści wynikających z wykorzystania tych zasobów⁵⁰². Ma on duże znaczenie z punktu widzenia tematyki niniejszego rozdziału. Zgodnie z art. 1 Protokołu z Nagoi celem jego uchwalenia jest sprawiedliwy i równy podział korzyści wynikających z wykorzystania zasobów genetycznych. Rozumie się przez to także odpowiedni dostęp do zasobów genetycznych oraz przez odpowiedni transfer właściwych technologii, przy uwzględnieniu wszystkich praw do tych zasobów i technologii, a także poprzez odpowiednie finansowanie, wnosząc tym samym wnosząc w ochronę różnorodności biologicznej i zrównoważone wykorzystanie jej elementów. Tak

⁵⁰⁰ Ustawa z dnia 29 czerwca 2007 r. o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich, t. j. Dz. U. z 20 listopada 2017 r., poz. 2132.

⁵⁰¹ Zob. szerzej: S. Mroczkowski, A. Frieske, op. cit., s. 45-46.

⁵⁰² Dz. U. UE L. 150/234 z 2004 r., dalej jako: protokół z Nagoi.

postawiony cel wyraźnie zawiera się w założeniach prowadzenia zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego, zapewniającego sprawiedliwy dostęp do zasobów genetycznych społeczeństw.

W Protokole z Nagoi podkreśla się przede wszystkim znaczenie rolniczej różnorodności biologicznej jako fundamentu dla bezpieczeństwa żywnościowego. Niestety rolnictwo, szczególnie to wysokowydajne, industrialne, przez długi okres czasu zaczęło utożsamiać z wrogiem różnorodności biologicznej. Tymczasem zarówno rolnictwo jak i bioróżnorodność jawią się jako niezbędne, jak wspomniano już wcześniej, do przetrwania naszego gatunku. Obecnie co raz częściej podkreśla się, że rolnictwo musi rozwijać się nie w kierunku jego uprzemysłowienia, ale rolnictwa zrównoważonego, dbającego także o różnorodność agroekosystemów. Agrobioróżnorodność nie polega tylko na ochronie zachowawczej gatunków i ich siedlisk. Powinna także być traktowana jako szansa dla rolnika na wydajną produkcję przy uwzględnieniu jej cech specyficznych⁵⁰³.

Do istotnych dla ochrony bioróżnorodności dokumentów zalicza się także przyjętą w 1993 roku przez FAO *Światową strategię zachowania zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich*, która w dużej mierze zainicjowała działania na rzecz ochrony różnorodności biologicznej, dokonując przeglądu i monitoringu światowych zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich. Z kolei w 2007 roku FAO zaprezentowała *Raport o stanie zasobów genetycznych zwierząt w świecie*, który dostarczył informacji o stanie wiedzy na temat światowych zasobów genetycznych zwierząt oraz środków przedsięwziętych w celu ich ochrony. Warto także wspomnieć o przyjmowanych przez państwa krajowych strategiach ochrony różnorodności biologicznej, opartych na założeniach opracowanych w 2009 roku przez FAO *Wytycznych do przygotowania krajowych strategii i planów działań na rzecz zasobów genetycznych zwierząt*⁵⁰⁴.

⁵⁰³ Zob. szerzej: L. A. Thrupp, *Linking agricultural biodiversity and food security: the valuable role of agrobiodiversity for sustainable agriculture*, „International Affairs”, 2000, nr 2(76), s. 265-281.

⁵⁰⁴ S. Mroczkowski, A. Frieske, op. cit., s. 45-46.

7.2.2. Unijna ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich

Prawna ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich na szczeblu unijnym ma już pewną historię. Po raz pierwszy problematykę tę uregulowano w 1994 r. w rozporządzeniu 1467/94⁵⁰⁵. Celem przeświecającym tej regulacji było m.in. wdrożenie postanowień konwencji o różnorodności biologicznej. W akcie tym w art. 1 prawodawca rozróżnił zasoby genetyczne w rolnictwie o charakterze roślinnym i zwierzęcym. Zasoby genetyczne zwierzęce oznaczały w szczególności zasoby genetyczne zwierząt gospodarskich (kręgowców oraz niektórych bezkręgowców), mikroorganizmów oraz dzikich zwierząt, które są lub mogą być wykorzystane w rolnictwie. Co ciekawe zatem, zgodnie z tym aktem ochronie podlegały zasoby genetyczne tych zwierząt, które niekoniecznie w danej chwili faktycznie były wykorzystywane w produkcji zwierzęcej. Liczył się sam potencjał ich użytkowania w takim charakterze. Z punktu widzenia specyfiki prawnej ochrony bioróżnorodności w rolnictwie, która m.in. opiera się na zbieraniu jak najszerszych zasobów genetycznych, aby móc w przyszłości hodować zwierzęta najlepiej dostosowane do warunków, których obecnie jeszcze nie znamy, takie uregulowanie wydaje się jak najbardziej zasadne, a samo podejście byłoby aktualne także obecnie.

Rozporządzenie 1467/94 zostało uchylone w 2004 r. i zastąpione rozporządzeniem Rady (WE) nr 870/2004⁵⁰⁶. W motywie 1 preambuły rozporządzenia 870/2004 prawodawca podkreślił rolę jaką ochrona biologicznej i genetycznej różnorodności odgrywa w realizacji zasad rolnictwa zrównoważonego. Natomiast w art. 1 tego aktu prawodawca, aby zrealizować cele WPR i wypełnić zobowiązania podjęte na szczeblu międzynarodowym związane z ochroną

⁵⁰⁵ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1467/94 z dnia 20 czerwca 1994 r. w sprawie ochrony, opisu, zbierania i wykorzystania zasobów genetycznych w rolnictwie, Dz. Urz. UE L 159 z 28 czerwca 1994 r., s. 1-10, dalej jako: rozporządzenie 1467/94.

⁵⁰⁶ Rozporządzenie Rady (WE) nr 870/2004 z dnia 24 kwietnia 2004 r. ustanawiające wspólnotowy program w sprawie ochrony, opisu, zbierania i wykorzystania zasobów genetycznych w rolnictwie i uchylające rozporządzenie (WE) nr 1467/94, Dz. Urz. UE L 162 z 30 kwietnia 2004 r., s. 18-28, dalej jako: rozporządzenie 870/2004.

bioróżnorodności, ustanowił program wspólnotowy na lata 2004-2006, którego założenia dotyczyły ochrony, opisu, zbierania i wykorzystania zasobów genetycznych w rolnictwie. W rozporządzeniu 870/2004 wyróżniono trzy rodzaje zasobów genetycznych, które mogły być wykorzystywane w rolnictwie: roślinne, bakteryjne i zwierzęce. Ze względu na ramy czasowe wprowadzonego programu, rozporządzenie 870/2004 utraciło moc w 2006 r.

Wśród obecnie obowiązujących unijnych aktów prawnych, które regulują kwestie ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich można wskazać rozporządzenie 2016/1012⁵⁰⁷, do którego wielokrotnie odsyłają przepisy polskiej u.o.h. Jest to akt prawa zootechnicznego, jednakże prawodawca odwołuje się do idei ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich w motywach 10, 29 i 41 preambuły. Zgodnie z nimi dążenie podmiotów prowadzących produkcję zwierzęcą do osiągnięcia konkurencyjności w sektorze hodowli zwierząt, nie prowadzić do zaniku ras zwierząt dostosowanych do konkretnych warunków lokalnych, a także do utraty różnorodności genetycznej zwierząt. Zasoby te stanowią ważny element bioróżnorodności w rolnictwie i dlatego ich ochronę traktuje się jako główną zasadę zrównoważonego rozwoju sektora hodowlanego. Zwierzęce zasoby genetyczne stwarzają także możliwości dostosowania zwierząt do zmieniających się warunków środowiskowych i produkcyjnych oraz zapotrzebowania rynku i potrzeb konsumentów.

W motywie 29 prawodawca odwołuje się do Konwencji o ochronie bioróżnorodności i do Protokołu z Nagoi, a także do wynikających z nich zobowiązań. Natomiast w motywie 41 wskazuje na konieczność dostosowania

⁵⁰⁷ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/1012 z dnia 8 czerwca 2016 r. w sprawie zootechnicznych i genealogicznych warunków dotyczących hodowli zwierząt hodowlanych czystorasowych i mieszańców świń, handlu nimi i wprowadzania ich na terytorium Unii oraz handlu ich materiałem biologicznym wykorzystywanym do rozrodu i jego wprowadzania na terytorium Unii oraz zmieniające rozporządzenie (UE) nr 652/2014, dyrektywy Rady 89/608/EWG i 90/425/EWG i uchylające niektóre akty w dziedzinie hodowli zwierząt ("rozporządzenie w sprawie hodowli zwierząt"), Dz. Urz. UE L 171 z 29 czerwca 2016 r., s. 66-143, dalej jako: rozporządzenie 2016/1012.

prawodawstwa tak, aby lepiej chronić zasoby genetyczne zwierząt gospodarskich takich jak bydło, świnie, owce i kozy. Postulowane zmiany miałyby obejmować przepisy szczególne umożliwiające odtwarzanie ras, które wyginęły lub są poważnie zagrożone wyginięciem, a także możliwość zezwolenia związkom hodowców na stosowanie mniej surowych zasad podniesienia statusu potomstwa, w przypadku gdy nie ma wystarczającej liczby czystorasowych samców zarodowych.

W rozporządzeniu 2016/1012 prawodawca w art. 2 pkt 24 wprowadził istotną z punktu widzenia niniejszych rozważań definicję – rasy zagrożonej. Zgodnie z nią, aby uznać daną rasę za zagrożoną, musi ona spełnić następujące kryteria: państwo członkowskie uznaje ją za zagrożoną, rasa ta jest lokalna, genetycznie dostosowana do jednego lub większej liczby tradycyjnych systemów produkcji lub środowisk w tym państwie członkowskim, a jej status zagrożenia został naukowo potwierdzony przez organ posiadający niezbędne umiejętności i wiedzę w dziedzinie ras zagrożonych. Jest to istotne, ponieważ część przepisów prawnych wspiera chów i hodowlę lokalnych ras zagrożonych, np. poprzez wsparcie finansowe.

W części przepisów rozporządzenia 2016/1012 prawodawca posługuje się pojęciami ochrona zasobów i różnorodności genetycznej zwierząt hodowlanych. Rozporządzenie m.in. reguluje sposób zatwierdzania programów hodowlanych realizowanych przez związki hodowców i przedsiębiorstwa hodowlane w art. 8. Na mocy art. 10 właściwy organ może odmówić zatwierdzenia takiego programu m.in. jeśli zagroziłby zatwierdzonemu już programowi hodowlanemu, który ma na celu zachowania danej rasy lub różnorodności genetycznej w obrębie tej rasy⁵⁰⁸. Dodatkowo, zgodnie z art. 21 ust. 7 rozporządzenia 2016/1012, preferencyjnie traktowane są te programy hodowlane, których celem jest zachowanie rasy lub różnorodności genetycznej, ponieważ ocena wartości użytkowej lub ocena genetyczna są przeprowadzane jedynie wtedy, gdy ten program hodowlany wymaga takiej oceny wartości użytkowej lub oceny genetycznej. W innym wypadku dokonanie tej oceny nie jest konieczne, ponieważ ochrona bioróżnorodności, a więc

⁵⁰⁸ Art. 10 ust. 1 pkt b w zw. z art. 8 ust. 3 rozporządzenia 2016/1012.

podejmowanie działań aby pula genetyczna zwierząt gospodarskich była jak najobszerniejsza, jest wartością nadrzędną.

Także w celu ochrony rasy zagrożonej lub różnorodności genetycznej w obrębie tej rasy związek hodowców może zakazać lub ograniczyć wykorzystywanie zwierząt hodowlanych czystorasowych tej rasy, w tym również wykorzystanie ich materiału biologicznego do rozrodu na podstawie art. 21 ust. 3 rozporządzenia 2016/1012. Artykuł ten reguluje szeroko kwestie dopuszczania do hodowli zwierząt hodowlanych czystorasowych i ich materiału biologicznego wykorzystywanego do rozrodu.

W załączniku III do rozporządzenia 2016/1012 prawodawca uwzględnił wymogi oceny wartości użytkowej i oceny genetycznej. W części 3 w punkcie 7 znajdują się wymogi dotyczące minimalnych wiarygodnych wartości hodowlanej samców bydła. Jednakże w przypadku zwierząt hodowanych w ramach programów, których celem jest ochrona rasy zagrożonej lub różnorodności genetycznej w obrębie tej rasy, to zgodnie z punktem 8 lit b, owe wymogi nie mają zastosowania.

Prawodawca przewidział możliwość wyznaczenia ośrodków referencyjnych Unii Europejskiej w art. 29 rozporządzenia 2016/1012. Ośrodki takie ustanawia się w celu wspierania harmonizacji lub doskonalenia metod oceny wartości użytkowej lub oceny genetycznej zwierząt hodowlanych czystorasowych i mają one za zadanie wnoszenie wkładu naukowego i technicznego w harmonizację lub doskonalenie tych metod. Działalność ośrodków może także dotyczyć zachowania ras zagrożonych lub różnorodności genetycznej w obrębie takich ras zgodnie z art. 29 ust. 2 rozporządzenia.

W załączniku VI prawodawca dodatkowo sprecyzował działania ośrodków referencyjnych w zakresie ochrony różnorodności genetycznej zwierząt gospodarskich. Należą do nich przekazywanie informacji i współpraca ze związkami hodowców, osobami trzecimi, właściwymi organami i innymi organami państw członkowskich w celu ułatwienia zachowania bioróżnorodności. Natomiast na żądanie Komisji rzeczne ośrodki opracowują lub harmonizują metody *in situ* i

ex situ ochrony ras zagrożonych, opracowują metody charakterystyki statusu tych ras, zachęcają państwa członkowskie do wymiany informacji w zakresie bioróżnorodności, zapewniają szkolenia, współpracują z organizacjami europejskimi oraz organizacjami uznawanymi na poziomie międzynarodowym, a także zapewniają techniczną wiedzę fachową Stałemu Komitetowi ds. Zootechniki.

Ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich, których poszczególne rasy i odmiany mogą być traktowane jako lokalne lub regionalne dobro kultury, wpisują się także w cele Wspólnej Polityki Rolnej w poprzednim, jak i obecnym okresie programowania. Ochrona i przywracanie różnorodności biologicznej w rolnictwie stanowią cele szczegółowe wymienione w art. 6 rozporządzenia 2021/2115⁵⁰⁹.

W art. 31 rozporządzenia 2021/2115 prawodawca przewidział schematy na rzecz klimatu, środowiska i dobrostanu zwierząt. Zgodnie z ust. 4 każdy ze ekoschematów powinien zasadniczo obejmować co najmniej dwa z spośród wymienionych obszarów działań na rzecz klimatu, środowiska, dobrostanu zwierząt i zwalczania oporności na środki przeciwdrobnoustrojowe. Jednym z nich jest przystosowanie się do zmiany klimatu, w tym działania na rzecz zwiększenia odporności systemów produkcji żywności oraz różnorodności zwierząt i roślin w celu zwiększenia odporności na choroby i zmianę klimatu. Ochronę bioróżnorodności zwierząt traktuje się w tym przypadku instrumentalnie. Ma ona być środkiem wspomagającym adaptację do zmian klimatu oraz realizacji celów związanych z ochroną zdrowia.

Na podstawie art. 70 rozporządzenia 2021/2115 państwa członkowskie mogą określić w swoich planach strategicznych WPR zobowiązania związane ze

⁵⁰⁹ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2115 z dnia 2 grudnia 2021 r. ustanawiające przepisy dotyczące wsparcia planów strategicznych sporządzanych przez państwa członkowskie w ramach wspólnej polityki rolnej (planów strategicznych WPR) i finansowanych z Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji (EFRG) i z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) oraz uchylające rozporządzenia (UE) nr 1305/2013 i (UE) nr 1307/2013, Dz. Urz. UE L 435 s. 1, z 06.12.2021 r., dalej jako: rozporządzenie 2021/2115.

środowiskiem, klimatem i inne zobowiązania w dziedzinie zarządzania. Zgodnie z ust. 6 zobowiązanie te mogą obejmować zachowanie oraz zrównoważone wykorzystanie i rozwój zasobów genetycznych zwierząt w rolnictwie. Płatności w ramach interwencji w celu zachowania zagrożonych zasobów genetycznych zwierząt w rolnictwie zostały przewidziane w polskim planie strategicznym WPR, o czym szerzej w podrozdziale 3.

7.3. Ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich w polskim systemie prawnym

W Polsce ochrona różnorodności biologicznej zwierząt gospodarskich, a co za tym idzie także ich zasobów genetycznych, oparta jest na wspomnianej już u.o.h. oraz przyjętej w 2013 roku przez Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi *Krajowa strategia zrównoważonego użytkowania i ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich*⁵¹⁰. Dokument ten zawiera zalecenia i wytyczne co do działań podejmowanych w celu ochrony zasobów genetycznych polskich zwierząt gospodarskich, uzupełniając jednocześnie regulacje ustawowe, co jest istotne, biorąc pod uwagę, że nie są one rozbudowane.

W związku z realizacją Wspólnej Polityki Rolnej 2023-2027 nie bez znaczenia pozostaje także ustawa o Planie Strategicznym WPR 2023-2027⁵¹¹. Ustawodawca w art. 42 ust. 1 pkt 6 przewidział wśród płatności rolno-środowiskowo-klimatycznych za realizację zobowiązań związanych z zachowaniem zagrożonych zasobów genetycznych zwierząt w rolnictwie. Płatności te przyznaje się rolnikom do zwierząt hodowlanych objętych programem ochrony zasobów genetycznych należących do gatunków: świnia (*Sus scrofa*), bydło domowe (*Bos taurus*), owca domowa (*Ovis aries*), koza domowa (*Capra hircus*) lub koń domowy

⁵¹⁰Tekst dostępny na stronie Instytutu Zootechniki Państwowego Instytutu Badawczego w Krakowie, <http://www.izoo.krakow.pl/zalaczniki/czasopisma/Krajowa_strategia.pdf>, dostęp 10 czerwca 2021 r.

⁵¹¹ Ustawa z dnia 8 lutego 2023 r. o Planie Strategicznym dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023-2027, Dz. U. z 2023 r., nr 412, z dnia 03.03.2023 r., dalej jako: ustawa o Planie Strategicznym WPR 2023-2027.

(*Equus caballus*), będących w posiadaniu rolnika, w odniesieniu do których jest realizowane zobowiązanie rolno-środowiskowo-klimatyczne.

Zgodnie z § 3 rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 31 marca 2023 r.⁵¹² płatności rolno-środowisko-klimatyczne przyznaje się w ramach interwencji lub ich wariantów. Wsparcie finansowe dotyczące zachowania zagrożonych zasobów genetycznych zwierząt w rolnictwie obejmuje tylko niektóre zwierzę gospodarskie. Kwestia ta została ujęta w ramach interwencji szóstej. W ramach jej wariantów można wyszczególnić te dotyczące zachowania:

- 1) lokalnych ras bydła - użytkowany mlecznie,
- 2) lokalnych ras bydła - użytkowany mięśnie,
- 3) lokalnych ras koni - samic (konie małopolskie i wielkopolskie),
- 4) lokalnych ras koni - samcy (konie małopolskie i wielkopolskie),
- 5) lokalnych ras koni - samic (konie śląskie),
- 6) lokalnych ras koni - samcy (konie śląskie),
- 7) lokalnych ras koni - samic (koniki polskie i konie huculskie),
- 8) lokalnych ras koni - samcy (koniki polskie i konie huculskie),
- 9) lokalnych ras koni - samic (konie zimnokrwiste w typie sztumskim i sokólskim),
- 10) lokalnych ras koni - samcy (konie zimnokrwiste w typie sztumskim i sokólskim),
- 11) lokalnych ras owiec,
- 12) lokalnych ras świń,
- 13) lokalnych ras kóz;

Jednostką odpowiedzialną w Polsce za koordynację ochrony bioróżnorodności zwierząt gospodarskich, zarówno *in situ* jak i *ex situ*, jest Instytut

⁵¹² Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 31 marca 2023 r. w sprawie szczegółowych warunków i szczegółowego trybu przyznawania i wypłaty płatności rolno-środowiskowo-klimatycznych w ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023-2027, Dz. U. z 19 kwietnia 2023 r., poz. 734.

Zootechniki Państwowy Instytut Badawczy w Krakowie⁵¹³. Przy metodzie *in situ* Instytut współpracuje ze związkami hodowców i realizują wspólnie opracowane uprzednio programy ochrony poszczególnych gatunków zwierząt gospodarskich. Ochrona *ex situ* wykonywana jest na terenie Instytutu poprzez pobieranie od zwierząt materiału biologicznego i tworzenie tzw. banków genów⁵¹⁴. Nie bez znaczenia pozostają wprowadzone na mocy u.o.h księgi hodowlane i rejestry zwierząt gospodarskich, ponieważ umożliwiają monitorowanie zasobów genetycznych na terenie naszego kraju.

W ustawie o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich (u.o.h.) ustawodawca ustanowił rozdział piąty zatytułowany ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich. Na rozdział składa się jeden, ale rozbudowany artykuł 34, który reguluje sposób ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich oraz konstytuuje wspomniany już Instytut Zootechniki – Państwowy Instytut Badawczy w Krakowie. Prawodawca w art. 34 ust. 1 u.o.h. określił na czym polega ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich. Może ona być realizowana na dwa sposoby: poprzez utrzymywanie żywych zwierząt gospodarskich lub też przez gromadzenie i przechowywanie materiału biologicznego pochodzącego od tych zwierząt.

Ochroną zasobów genetycznych obejmuje się te rasy zwierząt gospodarskich oraz linie hodowlane lub odmiany w obrębie ras zwierząt gospodarskich, których liczebność stwarza zagrożenie dla ich istnienia. Przepis charakteryzuje się elastycznością. Ustawodawca nie wskazuje na konieczność ustalenia powodu takiego stanu rzeczy, ani nie obliuguje do uzasadniania w jakiś szczególny sposób uwzględnienia danej rasy, linii hodowlanej lub odmiany w programach ochrony zasobów genetycznych, np. poprzez konieczność uprzedniej oceny genetycznej obejmującej przydatność pewnych cech. W przypadku uwzględniania grup zwierząt

⁵¹³ Na mocy rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 6 czerwca 2008 r. w sprawie podmiotu upoważnionego do realizacji działań w zakresie ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich, Dz. U. z 2008 r., nr 108, poz. 691.

⁵¹⁴ S. Mroczkowski, A. Frieske, op. cit., s. 50 i 57.

w tych programach czynnikiem decydującym jest po prostu ich niska liczebność – taka, która stwarza zagrożenie dla dalszego istnienia. Taki sposób uregulowania ochrony zasobów genetycznych jest właściwy. W literaturze nauk przyrodniczych podkreśla się, że utrzymanie wysokiej różnorodności genetycznej pozwala gatunkom przystosować się do przyszłych zmian środowiskowych i uniknąć chowu wsobnego⁵¹⁵.

Zgodnie z art. 34 ust. 2 u.o.h. ochrona zasobów genetycznych jest prowadzona w sposób określony w programie ochrony zasobów genetycznych. Natomiast tego rodzaju programu muszą zawierać wskazanie:

- 1) populacji zwierząt gospodarskich zagrożonych wyginięciem i potwierdzenie statusu zagrożenia wyginięciem w odniesieniu do ras, linii hodowlanych lub odmian w obrębie tych ras, na podstawie liczby samic wpisanych do księgi hodowlanej prowadzonej dla tej rasy, linii hodowlanej lub odmiany w obrębie danej rasy;
- 2) celu, jaki ma zostać osiągnięty w wyniku realizacji tego programu;
- 3) zakresu i metod służących realizacji tego programu;
- 4) zakresu kriokonserwacji materiału biologicznego i sposobu wykorzystania tego materiału.

W art. 34 ust. 3 u.o.h. prawodawca w celu ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich powołał Instytut Zootechniki - Państwowy Instytut Badawczy w Krakowie. Realizuje on i koordynuje zadania w zakresie ochrony zasobów genetycznych, w szczególności przez:

- 1) opracowanie, we współpracy z właściwymi uznanymi związkami hodowców lub związkami hodowców i innymi podmiotami, które uzyskały zezwolenie na prowadzenie ksiąg hodowlanych, programu ochrony zasobów genetycznych dla poszczególnych ras, linii hodowlanych lub odmian;

⁵¹⁵ M. Kardos, E. E. Armstrong, S. W. Fitzpatrick, W. Ch. Funk, *The crucial role of genome-wide genetic variation in conservation*, „Proceedings of the National Academy of Sciences”, vol. 118, nr 48/2021, <<https://www.pnas.org/doi/suppl/10.1073/pnas.2104642118>>, dostęp: 2 maja 2023 r.

- 2) współpracę z uznanymi związkami hodowców lub związkami hodowców i innymi podmiotami, które uzyskały zezwolenie na prowadzenie ksiąg hodowlanych, w zakresie realizacji programów ochrony zasobów genetycznych;
- 3) gromadzenie i przechowywanie materiału biologicznego podlegającego kriokonserwacji zgodnie z programem ochrony zasobów genetycznych;
- 4) informowanie właściwego miejscowo powiatowego lekarza weterynarii o liczbie i miejscu utrzymywania zwierząt gospodarskich poszczególnych gatunków objętych ochroną zasobów genetycznych;
- 5) współpracę i koordynowanie współpracy z organizacjami międzynarodowymi lub ponadnarodowymi działającymi w dziedzinie ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich.

Jeśli chodzi o ilość zwierząt objętych Programem Ochrony Zasobów Genetycznych Zwierząt Gospodarskich, to zgodnie z udostępnionymi danymi statystycznymi na rok 2023⁵¹⁶, najwięcej było ich wśród owiec (71847), kur niosek (11866) oraz bydła (10091). Programem były także objęte konie (8240), gęsi (5125), świnie (4570) czy kaczki (4178). W mniejszym zakresie Program dotyczył także pszczoł, kóz i zwierząt futerkowych. Liczby te nie są znaczne, szczególnie jeśli porówna się je ze statystykami obejmującymi chów wszystkich zwierząt gospodarskich w Polsce. Dla porównania, na podstawie dostępnych danych GUS⁵¹⁷, pogłowie bydła ogółem w grudniu 2023 r. wynosiło 6 435 520, pogłowie świń ogółem w grudniu 2023 r. obejmowało 9 769 697 sztuk zwierząt. Jeśli chodzi natomiast o owce i kury, to w grudniu 2022 r.⁵¹⁸ ich pogłowie wynosiło odpowiednio 266 372 oraz 176 580 451.

⁵¹⁶ Statystyki dotyczące gatunków zwierząt objętych Programem Ochrony Zasobów Genetycznych Zwierząt Gospodarskich - 2023, < <https://dane.gov.pl/pl/dataset/587,zwierzeta-objete-programem-ochrony-zasobow-genetycznych-zwierzat-gospodarskich/resource/58644/table>> , dostęp: 8 czerwca 2024 r.

⁵¹⁷ Produkcja zwierzęca. Zwierzęta gospodarskie, < <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/produkcja-zwierzeca-zwierzeta-gospodarskie/>>, dostęp: 8 czerwca 2024 r.

⁵¹⁸ Najaktualniejsze dostępne statystyki dotyczące pozostałych gatunków zwierząt gospodarskich dot. 2022 r.; Zwierzęta gospodarskie w 2022 r., <<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/produkcja-zwierzeca-zwierzeta-gospodarskie/zwierzeta-gospodarskie-w-2022-roku,6,23.html>>, dostęp: 8 czerwca 2024 r.

Rozdział 8. Rozważania końcowe

8.1. Podsumowanie rozważań i ocena regulacji prawnych

Przeprowadzone w pracy rozważania zostały oparte na licznych aktach prawnych oraz na zróżnicowanej literaturze przedmiotu. Znajdują się w niej także odwołania do obcej literatury oraz prawodawstwa. Mogą one stanowić dobrą podstawę do odpowiedzi na pytanie czy obowiązujące regulacje prawne zapewniają należytą ochronę zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej. Jednakże przed udzieleniem ostatecznej odpowiedzi na sformułowane na początku pracy pytanie wypada przedstawić kilka ogólnych refleksji.

Regulacje dotyczące ochrony zwierząt są skonstruowane w taki sposób, że nakładają na człowieka pewne obowiązki względem zwierząt. Prawo, jako wytwór ludzkiej cywilizacji, jest przede wszystkim dostosowane do regulowania relacji między ludźmi, co sprawia, że taka konstrukcja regulacji jest naturalna. Dodatkowo, w przypadku zwierząt udomowionych, jest to moralnie uzasadnione, ponieważ to ludzie rozpoczęli proces domestykacji, w wyniku którego te zwierzęta potrzebują opieki, aby przetrwać.

System prawny odznacza się więc widocznym antropocentryzmem. Reguluje on głównie sprawy między ludźmi. Dlatego określenie „prawa zwierząt” i dyskusje na temat podmiotowości zwierząt, które zaczęły pojawiać się w ostatnich latach, budzą kontrowersje. Natomiast pojęcie prawnej ochrony zwierząt zakorzeniło się już w polskiej i europejskiej kulturze prawnej. Zauważalne są także pewne tendencje rozszerzające system prawny i otwierające na inne niż człowiek istoty żywe: zwierzęta odznaczające się pewną świadomością, może to zaowocować w przyszłości przyznaniem im quasi-podmiotowości prawnej. Będzie się to niewątpliwie wiązało z nowymi wyzwaniem prawnymi, ponieważ już obecna regulacja ochrony humanitarnej i ochrony dobrostanu zwierząt nasyca pewnych problemów. Niemniej jednak, akcent w niniejszej pracy został położony bardziej na

aspekcie prawnej ochrony zwierząt gospodarskich niż na ich ewentualnej personifikacji.

Zagadnienie ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej od lat jest przedmiotem zainteresowania legislatora unijnego i polskiego. Pierwszy polski akt prawny regulujący ochronę zwierząt wszedł w życie w czasach II Rzeczypospolitej i w dużej mierze regulował postępowanie ze zwierzętami gospodarskimi. Podobnego typu akty prawne pojawiały się w ustawodawstwach innych państw już od końca XIX wieku. Natomiast jeśli chodzi o prawo Unii Europejskiej, to kwestie związane z ochroną zwierząt są obecne w tym systemie od kilkudziesięciu lat. Wydaje się, że dla prawodawcy unijnego kwestia ochrony zwierząt, szczególnie gospodarskich, stanowi jeden z ważniejszych obszarów zainteresowań. Ochrona zwierząt gospodarskich przewija się w dokumentach i aktach prawnych związanych z unijnymi politykami i strategiami, jak chociażby ze Wspólną Polityką Rolną czy „Zielonym Ładem”, kładąc nacisk przede wszystkim na zwiększanie poziomu dobrostanu. Na ten cel przeznaczane są znaczne środki finansowe, które zorientowane są na zachęcenie rolników i hodowców do polepszania warunków bytowych zwierząt gospodarskich.

Dokonując oceny regulacji prawnych dotyczących ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej oraz formułując ostateczną tezę pracy uwzględnia się przyjęte w rozdziale pierwszym założenia. Strukturę dalszych rozważań wyznaczają określone w rozdziale pierwszym wątki problemowe. W pierwszej kolejności należy udzielić odpowiedzi na pytanie jaki jest status zwierząt gospodarskich.

Odpowiedź na tak postawione pytanie można rozpocząć od ustalenia, jakie zwierzęta są zwierzętami gospodarskimi. W rozumieniu potocznym będą to te zwierzęta, które trzyma się w gospodarstwach rolnych w celu pozyskiwania z nich towarów oraz wykorzystywania ich do pracy. Jeśli chodzi o definicję legalną tego pojęcia, to prawodawca sformułowała katalog rodzajów i gatunków zwierząt uznawanych za gospodarskie. Jest on dość obszerny i różnorodny, obejmuje

zarówno zwierzęta bezkręgowce, jak i kręgowce, wśród których można wyszczególnić ssaki i ptaki, które tradycyjnie chowa się w gospodarstwach rolnych w naszej szerokości geograficznej, a także np. zwierzęta jeleniowate, futerkowe, czy od niedawna alpaki. Należy pamiętać, że w innych częściach globu występują także inne zwierzęta uznawane tradycyjnie za gospodarskie. Definicja ma charakter zamknięty i ogranicza się do wskazanych przez legislatora zwierząt. Polska legalna definicja zwierząt gospodarskich ma charakter szczególny. Nie we wszystkich systemach prawa krajowego, czy nawet prawa unijnego, tego rodzaju definicja występuje. Dodatkowo polska definicja obejmuje więcej rodzajów zwierząt niż przywoływana często w kontekście podobnych rozważań definicja unijna zwierząt hodowlanych.

Obok definicji zwierząt gospodarskich w polskim systemie prawnym występuje także definicja zwierząt hodowlanych, która obejmuje te zwierzęta gospodarskie, które spełniają pewne warunki związane z prowadzeniem ksiąg hodowlanych. Obie definicje mają pewne wspólne desygnaty, ale nie są tożsame. Dodatkowo w literaturze pojawiają się także inne, synonimiczne do zwierząt gospodarskich określenia, jak np. „zwierzęta rzeźne”. Warto także podkreślić, że unijna definicja zwierząt hodowlanych nie jest tożsama z definicją polską.

Definicja nie przesądza zawsze o przeznaczeniu ujętych w niej zwierząt. Niektóre z nich mogą pełnić inne funkcje niż zwierzęta gospodarskie, np. konie i króliki dość powszechnie uznawane są także za zwierzęta domowe. Inne zwierzęta tradycyjnie uznawane za gospodarskie mogą stać się np. zwierzętami laboratoryjnym lub wykorzystywanymi w terapiach etc. O zakwalifikowaniu zwierząt do danej grupy, a także o zmianie takiej przynależności, decyduje człowiek, najczęściej opiekun.

Powody wyodrębnienia grupy zwierząt gospodarskich pozostają od samego początku niezmiennie. Traktuje się je w sposób użytkowy, tzn. pozyskuje z nich różnego rodzaju produkty oraz wykorzystuje ich pracę. Znajduje to odzwierciedlenie w ich prawnym statusie oraz regulacjach, które ich dotyczą.

Dopuszczają one m.in. uśmiercenie tych zwierząt w celu pozyskania z nich takich towarów jak np. mięso czy skóry. Natomiast do celów ochrony dobrostanu tych zwierząt należy także chęć pozyskania artykułów odpowiedniej jakości i ilości. Pomimo więc, uznania ich za istoty żyjące, zdolne do odczuwania cierpienia i w związku z tym, nałożenie na ludzi pewnych powinności moralnych, ze względu na kulturowe przeznaczenie, grupa ta różni się od innych zwierząt. Odrębność tę widać w sposób szczególnie jaskrawy, jeśli porówna się zwierzęta gospodarskie i domowe. W przypadku tych drugich, ze względu na to, że są traktowane przede wszystkim jako towarzystwo człowieka, który nawiązuje z nimi więź emocjonalną, to charakter ich ochrony, a także status, będzie zdecydowanie inny.

Warto zauważyć, że sposób postępowania oraz chów zwierząt gospodarskich został uregulowany w znacznym stopniu, o wiele większym niż ma to miejsce w przypadku innych grup zwierząt. Przyczyna może leżeć po pierwsze w ich domestykacji i wielowiekowej tradycji przebywania blisko ludzi. Po drugie, ta kategoria zwierząt, jak już wspomniano wcześniej, postrzegana jest głównie w sposób użytkowy, więc być może wielość i zaawansowanie regulacji ma zapewnić należyłą ochronę i humanitarny sposób postępowania z nimi. Dla kontrastu, postępowanie ze zwierzętami domowymi zdaje się sprowadzać głównie do ogólnych regulacji traktowania zwierząt, ponieważ z definicji, relacja człowieka i zwierzęcia domowego opiera się na więzi emocjonalnej.

Jeśli chodzi o relację ludzi i zwierząt gospodarskich, to mamy do czynienia z pewnego rodzaju konfliktem moralnym, który nazywany jest „paradoksem mięsa”. Z jednej strony człowiek deklaruje troskę o zwierzęta i potępia przejawy okrucieństwa wobec nich, a z drugiej akceptuje zabijanie zwierząt dla pozyskania z nich żywności, czy innych dóbr. Można więc zauważyć, że zwierzęta gospodarskie stanowią swoistą grupę zwierząt, wyodrębnioną właśnie ze względu na użytkowe postrzeganie, a także na społeczno-gospodarcze oraz kulturowe funkcje, które zostały im przeznaczone. Stopień zaawansowania ochrony różnych grup zwierząt różni się. Porównując np. zwierzęta gospodarskie i domowe, można zauważyć, że

zarówno z kulturowego jak i prawnego punktu widzenia, zwierzęta domowe podlegają większej ochronie niż gospodarskie. Przejawia się to chociażby w poziomie ochrony ich życia, ponieważ prawodawca zezwala na ubój zwierząt gospodarskich w celu pozyskiwania niektórych towarów.

Należy podkreślić, że nie budzi żadnych wątpliwości fakt, że prawodawca dokonał formalnej dereifikacji zwierząt w art. 1 ust. 1 u.o.z. Oznacza to, że zwierzęta nie zaliczają się do kategorii rzeczy ze względu na to, że są istotami żyjącymi, zdolnymi do odczuwania cierpienia, a przepisy prawa dotyczące rzeczy można zastosować do zwierząt tylko w sposób odpowiedni. Sytuacja zwierząt w polskim i unijnym systemie prawnym jest zatem wyjątkowa, ponieważ stanowią one kategorię szczególną, odrębną od rzeczy. Jeśli zaś chodzi o zwierzęta gospodarskie, to ich sytuacja wydaje się jeszcze bardziej interesująca. Z jednej bowiem strony oczywiście nie są one rzeczami, z drugiej ze względu na użytkowy sposób ich postrzegania, traktuje się je jako pewnego rodzaju zasób, z którego społeczeństwo czerpie wymierne korzyści. Dlatego przy tworzeniu regulacji ochrony zwierząt gospodarskich, należy mieć na uwadze, aby nie stwarzać pozoru ponownego ich uprzedmiotowienia np. stosując odpowiednie rozwiązania, czy posługując się właściwym językiem.

Wprowadzenie dereifikacji zwierząt do systemu prawnego jest rezultatem odejścia od bezwzględnego antropocentryzmu. Nie oznacza jednak ona jednoczesnego i samoczynnego ich upodmiotowienia w sensie prawnym. Wielu przedstawicieli doktryny stoi na stanowisku, że ochrona zwierząt nie wymaga ich prawnej personifikacji i wyposażania w prawa podmiotowe, a koncepcja ewentualnej podmiotowości zwierząt budzi dość spore kontrowersje. Warto jednak odnotować, że inni przedstawiciele doktryny idą nieco dalej w swoich rozważaniach na temat statusu prawnego zwierząt i sugerują, że powinno uznać się także ich personifikację albo przyznać quasi-podmiotowość. Możliwe, że w przyszłości podjęta zostanie dyskusja nad zmianą klasycznego rozumienia podmiotowości prawnej. Już teraz wskazuje się, że zwierzętom przysługują pewne prawa natury

moralnej, takie jak na przykład do życia czy ochrony przed cierpieniem. Gdzieś tam też nadaje się podmiotowość także elementom przyrody, np. rzekom, a celem takich zabiegów jest zmiana sposobu postrzegania natury oraz zwiększenia poziomu ochrony tych jej części.

Zgodnie z polskim prawodawstwem, każde zwierzę wymaga humanitarnego traktowania. Polega ono na zapewnieniu opieki i ochrony oraz uwzględnieniu potrzeb zwierząt. Sposób postępowania ze zwierzęciem zależy od jego gatunku, wieku, stanu i kondycji. Humanitarne traktowanie zwierząt stanowi naturalną konsekwencję ich dereifikacji. Obowiązek humanitarnego traktowania powstaje w chwili wejścia w interakcję ze zwierzęciem, przy czym nie musi ona mieć postaci sformalizowanej relacji, np. dla jego zaistnienia nie ma znaczenia kwestia własności czy posiadania zwierzęcia. Warto zauważyć, że zasada humanitarnego traktowania zwierząt ma wspólne cele z zasadą ochrony dobrostanu: ochrona przed cierpieniem oraz realizację potrzeb zwierząt.

Podsumowując, należy stwierdzić, że status zwierząt gospodarskich ma swoisty charakter. Wpływają na to społeczno-kulturowe funkcje, jakie człowiek przypisał tym zwierzętom. Traktowane są one w sposób użytkowy i są wykorzystywane w procesie produkcji rolnej do pozyskiwania produktów oraz siły roboczej. Ze względu na kulturowe i prawne uwarunkowania dozwolony jest także ubój tych zwierząt. W przypadku innych grup zwierząt występuje mniej przypadków, w których możliwe jest uśmiercenie zwierzęcia. Warto także zauważyć, że to człowiek, najczęściej właściciel czy opiekun, będzie decydował, czy zwierzę jednego z gatunków uznawanych legalnie za gospodarskie, będzie miało de facto ten status, poprzez włączenie go lub nie w proces produkcji rolnej.

Celem pracy było także ustalenie, w jakim stopniu – ze względu na specyficzny status - obowiązujące regulacje prawne zapewniają należyłą ochronę zwierzętom gospodarskim w procesie produkcji rolnej. W przyjętej strukturze pracy każdy z rozdziałów dotyczył innego aspektu. Ten sam schemat wyznacza także tok rozważań niniejszego podsumowania. Dlatego, należy najpierw odpowiedzieć na

pytanie, w jaki sposób zwierzęta gospodarskie są chronione w prawie międzynarodowym, Unii Europejskiej oraz w niektórych wybranych systemach prawa krajowego.

Jeśli chodzi o regulacje prawa międzynarodowego, które chronią zwierzęta gospodarskie, to w przeważającej części dotyczą one ochrony humanitarnej oraz dobrostanu. Jednym z głównych aktów prawa międzynarodowego, który traktuje o ochronie zwierząt, jest proklamowana przez UNESCO w 1978 r. Powszechna Deklaracja Praw Zwierząt. Ma ona charakter soft law, ale niewątpliwie miała duże znaczenie dla tworzonych później na różnych szczeblach norm prawa ochrony zwierząt. Do ważniejszych postanowień Deklaracji należy np. stwierdzenie, że wszystkim organizmom należącym do królestwa zwierząt przysługuje prawo do życia, a zwierzętom kręgowym, posiadającym system nerwowy, ponadto należy się życie bez bólu i cierpienia. Natomiast do postulatów Deklaracji, które przede wszystkim odnoszą się do zwierząt gospodarskich, można zaliczyć: prawo do życia w zgodzie z warunkami i zachowaniem charakterystycznym dla danego gatunku, obowiązek człowieka do opieki i ochrony względem zwierząt od niego zależnych, prawo do odpoczynku zwierząt wykorzystywanych do pracy, a także obowiązek odpowiedniego żywienia zwierząt i chronienia ich przed zbędnym bólem, strachem i cierpieniem. Można zauważyć, że są one tożsame z tzw. „pięcioma wolnościami” Brambella.

Duże znaczenie dla międzynarodowej prawnej ochrony zwierząt miały przyjmowane w drugiej połowie XX w. konwencje Rady Europy. Należą do nich Europejska konwencja ochrony zwierząt przy przewozie międzynarodowym z 13 grudnia 1968 r., Europejska konwencja ochrony zwierząt hodowlanych i gospodarskich z 10 marca 1976 r., Europejska konwencja ochrony zwierząt przeznaczonych do uboju z 10 maja 1979 r., Europejska konwencja ochrony zwierząt kręgowych wykorzystywanych do doświadczeń z 18 marca 1986 r. oraz Europejska konwencja ochrony zwierząt domowych z 13 listopada 1987 r. Ochrony zwierząt gospodarskich dotyczą przede wszystkim trzy pierwsze. Odnoszą się one

głównie do humanitarnego traktowania i ochrony dobrostanu zwierząt gospodarskich w trakcie międzynarodowego transportu, chowu oraz uboju.

W prawie pierwotnym Unii Europejskiej regulacja chroniąca zwierzęta gospodarskie znajduje się w art. 13 TFUE. Wprowadza ona dereifikację oraz zasadę ochrony dobrostanu zwierząt do prawa Unii Europejskiej. Zobowiązuje Unię oraz Państwa Członkowskie do pełnego uwzględnienia wymagań w zakresie dobrostanu zwierząt, jako istot zdolnych do odczuwania, przy formułowaniu i wykonywaniu polityki rolnej, rybołówstwa i transportu Unii oraz jej polityk dotyczących rynku wewnętrznego, badań i rozwoju technologicznego oraz przestrzeni kosmicznej. Realizując tę regulację Unia oraz Państwa Członkowskie równocześnie przestrzegają przepisów prawnych i administracyjnych oraz zwyczajów Państw Członkowskich związanych w szczególności z obyczajami religijnymi, tradycjami kulturowymi i dziedzictwem regionalnym. Dlatego, pomimo prawnej ochrony zwierząt gospodarskich, nadal legalne są takie praktyki jak ubój rytualny, corrida czy palio w Sienie.

Jeśli chodzi o prawo wtórne, to legislator przyjął wiele dyrektyw, które regulują postępowanie ze zwierzętami gospodarskimi. Należą do nich dyrektywa Rady 98/58/WE dotycząca ochrony zwierząt gospodarskich oraz cztery dyrektywy wyznaczające minimalne warunki ochrony poszczególnych rodzajów zwierząt gospodarskich, takich jak: kury nioski, świnie, cielęta oraz kurczęta utrzymywane z przeznaczeniem na produkcję mięsa. Nakładają one na Państwa Członkowskie obowiązki zapewnienia podstawowych standardów ochronnych przy chowie i hodowli zwierząt, umożliwiając jednakże wprowadzenie przepisów bardziej restrykcyjnych, niż wynika to z postanowień tych aktów, jeśli dane państwo tak zadecyduje. Uchwalając te akty, prawodawca europejski musiał wypracować pewien kompromis i pogodzić oczekiwania podmiotów prowadzących chów i hodowlę zwierząt z postulatami społecznymi dotyczącymi ochrony i dobrostanu zwierząt gospodarskich.

Gdy chodzi o regulacje prawne chroniące zwierzęta gospodarskie w różnych państwach na świecie, to warto podkreślić, że idea ochrony tych zwierząt, szczególnie w kręgu kultury anglosaskiej, ma już pewną tradycję, której korzenie sięgają dalej niż połowy XX w. Źródłem myśli ochrony humanitarnej zwierząt gospodarskich należy szukać głównie w dziewiętnastowiecznej Wielkiej Brytanii, chociaż pierwszy akt na świecie, który regulował postępowanie ze zwierzętami gospodarskimi został przyjęty przez irlandzki parlament już w 1635 i dotyczył zakazu orania pługiem przymocowanym do ogona oraz wrywaniu wełny żywym owcom. Głównymi motywami przyjęcia tych pierwszych aktów, była ochrona zwierząt przed zbędnym i nadmiernym cierpieniem, a więc były one podobne do tych, które przyświecają także współczesnym legislatorom.

W niektórych systemach prawnych ochrona zwierząt jest na tyle istotna, że została wspomniana już w konstytucjach poszczególnych państw. Takie regulacje prawne można znaleźć w Konstytucji Indii, Konstytucji Federalnej Konfederacji Szwajcarskiej a także w Ustawie Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec. W pierwszym przypadku ochrona konstytucyjna dotyczy wszystkich zwierząt wykorzystywanych w procesie produkcji rolnej, ale ze szczególnym uwzględnieniem bydła mlecznego. W drugim przypadku ochronie podlegają wszystkie zwierzęta utrzymywane przez człowieka, a w trzecim nie nałożono ograniczeń, w tym sensie, że Republika chroni wszystkie zwierzęta. Przyjęcie tego typu norm do konstytucji świadczy o wadzę, jaką w tych krajach przywiązuje się do ochrony zwierząt. W przypadku innych państw, prawo ochrony zwierząt na poziomie konstytucyjnym wywodzi się często z norm chroniących środowisko. Tak jest np. we włoskim ale i polskim systemie prawa.

Pojęcie zwierząt gospodarskich w różnych państwach może być rozumiane nieco odmiennie niż w Polsce. W Niemczech pojęcie *die Nutztiere* definiuje się w sposób funkcjonalny. Do zwierząt gospodarskich zaliczymy te zwierzęta domowe, które są utrzymywane bezpośrednio do produkcji rolnej lub innej pracy zarobkowej. Ponadto zwierzęta, które pośrednio służą pracy rolniczej, są także uznawane za

zwierzęta gospodarskie. Do tej kategorii zwierząt zalicza się zarówno tradycyjnie rozumiane zwierzęta gospodarskie takie jak: bydło, trzoda chlewna, kury, kaczki, kozy, konie, ale także strusie, a nawet psy i koty jeśli pełnią użyteczną rolę w gospodarstwie rolnym, taką jak np. stróżowanie czy wyłapywanie gryzoni.

Również w innych państwach, np. we Włoszech, pojęcie zwierząt gospodarskich rozumiane jest w sposób użytkowy. Co prawda nie istnieje legalna definicja, a prawodawca włoski regulując kwestie związane z tymi zwierzętami, odwołuje się do definicji zwierząt hodowlanych zawartej w dyrektywie 98/58/WE, ale przedstawiciele doktryny definiują termin „zwierzęta gospodarskie” (*gli animali da reddito*) jako te, które utrzymuje się, transportuje oraz poddaje ubojowi w celu pozyskania towarów.

Należy wskazać zatem, że prawna ochrona zwierząt gospodarskich ma już długoletnią tradycję. Chociaż pojęcie zwierząt gospodarskich jest różnie pojmowane w systemach prawnych, to regulacje ochrony i wykorzystywania tych zwierząt są już pewnym standardem. Obecnie ochrona ta regulowana jest zarówno na poziomie międzynarodowym, unijnym jak i krajowym. Jeśli chodzi o prawo unijne, to materia ta została unormowana zarówno w prawie pierwotnym, jak i wtórnym. Natomiast na poziomie krajowym zdarza się, że zwierzętom przysługuje ochrona konstytucyjna. Pomimo pewnych różnic można zauważyć, że przepisy dotyczące tych zwierząt w dużej mierze koncentrują się na aspekcie ochrony humanitarnej i dobrostanie zwierząt, a także że odznaczają się pewną dynamiką, ponieważ zauważalna jest tendencja przyjmowania nowych regulacji, w celu zwiększenia takiej ochrony.

W tym miejscu należy udzielić odpowiedzi na pytanie czy i w jaki sposób, przez obowiązujące prawo, chroniony jest dobrostan zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej, a także czym on tak właściwie jest. Należy także ocenić czy ochrona ta jest należyta. Wydaje się bowiem, że ochrona dobrostanu stanowi najważniejszy element prawnej ochrony zwierząt gospodarskich w procesie produkcji rolnej, a przynajmniej najwięcej regulacji ochronnych tych zwierząt ma

na celu poprawę ich dobrostanu. Według R. Brambella dobrostan należy rozumieć jako mierzalną jakość życia żywych zwierząt w określonym czasie. Zaproponował on także tzw. „pięć wolności”, które przysługują zwierzętom. Wolności te stanowią podstawę dobrostanu zwierząt, a dla przedstawicieli doktryny pozostają one punktem wyjściowym do rozważań o dobrostanie zwierząt. Należą do nich wolność od głodu i pragnienia, wolność od dyskomfortu, wolność od bólu, urazów i chorób, wolność do przejawiania naturalnych zachowań oraz wolność od strachu i stresu.

Współcześnie istnieje tendencja do rozumienia pojęcia dobrostanu zwierząt w sposób bardzo kompleksowy. Podkreśla się, że oceniając dobrostan należy wziąć pod uwagę dynamiczną relację, która zachodzi pomiędzy różnymi płaszczyznami funkcjonowania zwierzęcia: fizyczną, mentalną, behawioralną, społeczną i emocjonalną. Relacja ta wynika z potrzeb gatunkowych i indywidualnych, a wpływa na nią sytuacje w jakiej zwierzę się znajduje. Warto też zaznaczyć, że dobrostan zwierząt jest też stanem złożonym, o różnych stopniach nasilenia. Nie można go więc rozpatrywać tylko w kategoriach „zapewniony bądź też nie”.

Obecnie zaleca się, aby przy realizacji zasady dobrostanu rozpatrywać indywidualnie sytuację poszczególnych zwierząt, biorąc pod uwagę potrzeby gatunkowe, stopień rozwoju, możliwości adaptacyjne. Poszczególne osobniki w różny sposób mogą reagować na takie same warunki bytowe. Zależy to od wielu czynników, np. od wieku, stanu zdrowia, kondycji. Dlatego trudno w sposób satysfakcjonujący i efektywny wyznaczyć minimalne warunki bytowe odpowiednie dla całego gatunku. Być może stanowi to powód, dla którego w wielu przypadkach, pomimo przetrzymywania zwierząt w warunkach zgodnych z prawem, ich dobrostan nie jest zachowany.

Ochrona dobrostanu przysługuje zwierzętom gospodarskim na każdym etapie ich życia, także w momencie ich uśmiercenia. Regulacje dobrostanowe określają przede wszystkim warunki chowu, transportu oraz uboju zwierząt. Dużym uproszczeniem byłoby jednak sprowadzenie zasady dobrostanu zwierząt tylko do pewnych wyznaczonych prawem i zasadami dobrej praktyki warunków

utrzymywania i postępowania ze zwierzętami. Mimo to, warunki te niewątpliwie wpływają na poziom dobrostanu. Celem przepisów prawa wyznaczających minimalne warunki utrzymywania zwierząt gospodarskich jest zapewnienie dobrostanu zwierząt, ale tylko na poziomie podstawowym, zadowalającym.

Kluczowym elementem zapewniającym odpowiedni poziom dobrostanu zwierząt gospodarskich jest czynnik ludzki. Dlatego prawodawca kładzie duży nacisk na to, aby personel sprawujący opiekę np. podczas załadunku, transportu, w momencie uboju etc. posiadał odpowiednie uprawnienia i kwalifikacje do wykonywania powierzonych zadań w kontakcie ze zwierzętami. Ostatecznie to człowiek decyduje w jaki sposób będą wyglądały jego relacje ze zwierzętami. Dlatego dla efektywnej ochrony zwierząt i ich dobrostanu bardzo ważna edukacja i podnoszenie świadomości społeczeństwa.

Przemysłowy, wielkostadny chów zwierząt budzi kontrowersje od wielu lat ze względu na wpływ na dobrostan zwierząt gospodarskich. Współcześnie stosowanie techniki i technologie w hodowli wywołują zmiany w zachowaniu i fizjologii zwierząt, prowadząc do patologicznych, bezcelowych i powtarzalnych zachowań zwanych stereotypiami, które są reakcją na stres. Mogą one objawiać się np. jako kluczenie w kółko, próby samookaleczania czy okaleczania innych zwierząt, uderzanie głową. Takie zachowania są typowe dla zwierząt w chowie przemysłowym, co wskazuje na to, że intensywna hodowla nie zapewnia odpowiedniego dobrostanu zwierząt, mimo spełnienia minimalnych wymogów prawnych. Powszechność takich zachowań stanowi dowód na niedochowanie dobrostanu zwierząt, stąd można też wysnuć wniosek, że minimalne warunki bytowe zwierząt, które wynikają z regulacji prawnych, nie przyczyniają się tak naprawdę do ochrony dobrostanu.

Konieczność zapewnienia, a niekiedy także podwyższenia, dobrostanu zwierząt gospodarskich pojawia się w dokumentach programowych, strategiach i politykach realizowanych przez Unię Europejską i państwa członkowskie. Dobrostan zwierząt wymienia się jako jeden z celów Europejskiego Zielonego Ładu

i strategii „Od pola do stołu”, Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023-2027, a pośrednio także Strategii na rzecz różnorodności biologicznej. W Unii Europejskiej zasadę ochrony dobrostanu zwierząt urzeczywistnia się na dwa sposoby: w drodze ustanowienie legalnych, minimalnych standardów utrzymywania zwierząt oraz poprzez zastosowania innych środków w celu zachęcenia rolników do stworzenia zwierzętom warunków bytowych lepszych, niż wynika to z określonego prawem minimum. Do owych środków można zaliczyć działania edukacyjne oraz stosowanie zachęt ekonomicznych np. w postaci płatności. Pozytywnie należy ocenić takie rozwiązanie prawodawcy europejskiego, w którym z jednej strony ustanawia regulację prawne określające minimalnych warunki utrzymywania zwierząt, a z drugiej wprowadza także zachęty ekonomiczne, aby rolnicy decydowali się na polepszenie dobrostanu chowanych zwierząt. Daje to możliwość zapewnienie niezbędnego minimum bytowego zwierzętom gospodarskim, a z drugiej strony wprowadza także elastyczne narzędzie, które ma na celu zwiększanie stopnia ochrony dobrostanu tych zwierząt.

Jeśli chodzi o ochronę dobrostanu zwierząt gospodarskich podczas ich transportu, to prawodawca europejski w drodze rozporządzenia określił minimalne warunki przewozu zwierząt. Ogólne założenie ustanowionych norm zakłada, że zwierzęta mogą być przewożone jedynie, jeżeli są zdolne do transportu, zaś wszystkie zwierzęta muszą być transportowane w warunkach gwarantujących im ochronę przed zranieniem lub niepotrzebnym cierpieniem. Ma to na celu zapewnić im minimum dobrostanu podczas podróży. Należy jednak mieć na uwadze, iż badania wskazują, że transport zwierząt zawsze powoduje u nich stres, który może być tylko minimalizowany. Sam transport powinien trwać jak najkrócej, a możliwość organizacji transportu długotrwałego istnieje tylko po spełnieniu dodatkowych warunków.

Niestety, podczas transportu zwierząt przepisy dotyczące ich ochrony nie zawsze są przestrzegane. Nieprawidłowości sposobie transportowania zwierząt gospodarskich polegają głównie na przewożeniu zwierząt do tego niezdolnych,

niewłaściwie prowadzonej dokumentacji, nieodpowiednich praktyk stosowanych podczas transportu oraz wykorzystywania nieprzystosowanych do przewozu zwierząt pojazdów. Zdarza się, że organy Inspekcji Weterynaryjnej i Inspekcji Transportu Drogowego nie współpracują należycie w kontrolowanej materii - ani między sobą, ani z przedstawicielami organizacji społecznych i samorządu lekarsko-weterynaryjnego. Również organizacje działające na rzecz ochrony zwierząt podejmowały interwencje w sprawie transportu zwierząt gospodarskich i wskazywały na wiele uchybień w zakresie ochrony dobrostanu. Dla przykładu, w pojeździe znajdowały zalecane prawnie poidła dla zwierząt, ale faktycznie, z różnych względów, nie były one w stanie z nich skorzystać. Naraża je to na cierpienie związane z odczuwalnym, wielogodzinnym pragnieniem.

W polskiej doktrynie prawa wyróżnia się dwa rodzaje przestępstw przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt: znęcanie się nad zwierzętami oraz bezprawne ich uśmiercenie. Występują one także w formie kwalifikowanej odpowiednio jako znęcanie się oraz zabicie ze szczególnym okrucieństwem. Za ich popełnienie grożą kary grzywny, ograniczenia oraz pozbawienia wolności. Jeśli chodzi o specyfikę popełniania tego typu przestępstw, to najczęściej ich sprawcami są opiekunowie lub właściciele zwierząt. Wskazuje się, że tylko 2,3 % spraw dotyczyło zwierząt gospodarskich. Może to świadczyć o tym, że sprawcy rzadziej znęcają się lub nielegalnie uśmiercają zwierzęta gospodarskie, albo że wykrywalność tych przestępstw jest niższa. Nie bez znaczenia pozostają uwarunkowania społeczno-kulturowe, ponieważ przestępstwa popełnione przeciwko zwierzętom domowym są bardziej społecznie napiętnowane niż znęcanie się np. nad zwierzętami gospodarskimi i dlatego sprawy tych pierwszych częściej trafiają na wokandę.

Warto też zauważyć, jeśli chodzi o znęcanie się nad zwierzętami gospodarskimi, to znaczna grupa tych przestępstw polega na znęcaniu się poprzez niezapewnianie zwierzętom odpowiedniego poziomu dobrostanu. Natomiast przestępstwa bezprawnego zabicia zwierzęcia gospodarskiego mają często postać dokonania uboju z niezachowaniem warunków wyznaczonych przez prawodawcę.

W przypadku znęcania się nad zwierzętami gospodarskimi poprzez niedochowanie wymogów dobrostanu również pojawiają się problemy przy odpowiedniej kwalifikacji czynu. Po pierwsze należy rozstrzygać czy świadomie dopuszczono do zadania bólu lub cierpienia, po drugie trzeba zdecydować w jaki sposób ocenić czy doszło do naruszenia zasad dobrostanu. Zdarzają się przypadki, że zwierzęta są trzymane w warunkach dopuszczalnych prawem, ale oceniając poziom ich dobrostanu poprzez obserwację behawioru, można dojść do wniosku, że nie został on zapewniony ponieważ dochodzi u zwierząt do zachowań patologicznych. W takim przypadku trudno mówić o popełnieniu przestępstwa. Jeśli zwierzęta nagminnie zdradzają oznaki niedochowania dobrostanu, a przebywają w warunkach ustalonych przez prawodawcę, to oznacza tylko, że regulacje należy ocenić negatywnie, ponieważ nie spełniają swojego celu.

Jeśli chodzi o umyślność, to w przypadku przestępstw przeciwko humanitarnej ochronie zwierząt gospodarskich, do uznania przestępstwa znęcania się nad zwierzęciem nie jest konieczne dążenie sprawcy do zadania zwierzęciu cierpienia. Zamiar bezpośredni sprawcy powinien obejmować samą czynność znęcania się nad zwierzęciem, a nie chęć zadania bólu lub cierpienia. Znęcanie się poprzez przetrzymywanie zwierząt w nieodpowiednich warunkach jest umyślne, gdy sprawca świadomie godził się na taki stan rzeczy. Nie każdy przypadek przekroczenia wymogów dobrostanu stanowi przestępstwo; niektóre z nich kwalifikują się jako wykroczenia. Każdy przypadek należy oceniać indywidualnie, biorąc pod uwagę stan zwierzęcia, oznaki zaniedbań, ich zaawansowanie, czas trwania oraz czy ucierpiały wszystkie zwierzęta w stadzie, czy tylko część.

Do innych prawnych konsekwencji znęcania się nad zwierzętami należy czasowe odebranie zwierzęcia właścicielowi lub opiekunowi. Może ono nastąpić w trybie zwyczajnym lub nadzwyczajnym, który przybiera formę interwencji. W pierwszym z nich odebranie zwierzęcia następuje po wydaniu odpowiedniej decyzji administracyjnej. Drugi tryb dotyczy przypadków niecierpiących zwłoki, gdy dalsze pozostawanie zwierzęcia u dotychczasowego właściciela lub opiekuna zagraża jego

życiu lub zdrowiu. W tych przypadkach najpierw następuje faktyczne odebranie zwierzęcia, a później właściwy miejscowo organ administracji wydaje decyzję, która sankcjonuje powstały stan faktyczny, tj. odebranie zwierzęcia. Prawodawca przewidział zatem środek interwencyjny, dający duże możliwości w skutecznym ratowaniu zwierząt przed narażaniem ich zdrowia i życia w wyniku niedbalstwa właścicieli i opiekunów, który należy ocenić pozytywnie. Nawet w przypadkach, gdy środek taki zostałby podjęty nad wyraz, to ma on przecież charakter czasowy i z założenia zwierzęta finalnie wracają pod opiekę właściciela.

Warto się także zastanowić czy i w jakim wymiarze można mówić o ochronie zwierząt gospodarskich w trakcie ich uboju. Jest to o tyle ważka kwestia, że w przypadku tych zwierząt, przeznaczonym im przez człowieka losem jest zazwyczaj właśnie ubój w celu pozyskania pewnych korzyści. Zwierzęta są żywymi istotami, które mogą odczuwać cierpienie, dlatego w polskim systemie prawnym życie zwierząt jest wartością chronioną. Prawodawca przewidział jednak wyjątki od tej reguły. Należą do nich m.in. ubój i uśmiercenie zwierząt gospodarskich. Akt ten jednak wiąże się, z natury rzeczy, z zadaniem im cierpienia. Prawodawca zezwalając na możliwość dokonywania uboju, zarysował jednocześnie granicę prawnej ochrony zwierząt gospodarskich. Ochrona życia zwierząt gospodarskich, na tle innych grup, jest zatem ograniczona. Chociaż przyzwolenie na ubój nie oznacza oczywiście, że można go dokonywać w dowolny sposób.

Nie istnieje możliwość takiego dokonania uboju zwierzęcia, aby ono w ogóle nie doświadczyło strachu, stresu, bólu i cierpienia. Prawodawca polski wprowadził nakaz uśmiercania zwierząt wyłącznie w sposób humanitarny, który polega na minimalizowaniu zadawanego cierpienia fizycznego i psychicznego. Zwierzęta, które mają zostać uśmiercone nadal podlegają ochronie prawnej, która przejawia się właśnie w humanitarnym ich traktowaniu oraz ochronie ich dobrostanu, mimo że uśmiercenie ich samo w sobie jest ogromną krzywdą. Można zatem stwierdzić, że prawna ochrona zwierząt jest stopniowalna i zwierzęta gospodarskie, ze względu na traktowanie ich w sposób użytkowy, podlegają mniejszej ochronie. Natomiast sama

możliwość dokonywania uboju zwierząt w celu pozyskiwania produktów przesądza o tym, że z punktu widzenia prawodawcy zapewnienie potrzeb gospodarczych jest nadrzędne i dlatego dopuszcza on do zmniejszenia poziomu ochrony zwierząt gospodarskich.

Główna zasada humanitarnego uśmiercenia zwierząt gospodarskich stanowi, że podczas uśmiercania i działań z nim związanych, zwierzętom oszczędza się wszelkiego niepotrzebnego bólu, niepokoju lub cierpienia. Realizuje się ją przez wykonywanie niezbędnych czynności pielęgnacyjnych i obowiązku uzyskania przez personel odpowiednich kwalifikacji, ale przede wszystkim poprzez obowiązek ogłuszenia zwierząt przed dokonaniem czynności ubojowych. Stanowisko lekarzy weterynarii jest takie, że nie rekomendują oni w ogóle dokonywania uboju bez uprzedniego ogłuszenia, ponieważ powoduje to dodatkowe cierpienie i zbędny ból zwierzęcia.

Ogłuszanie zwierząt stosuje się zarówno w przypadku uboju przemysłowego, domowego, jak i uśmiercaniu w celu zmniejszenia liczebności zwierząt. Prawodawca dopuścił jednak odstępstwa od tej reguły i w dwóch wypadkach można dokonać uśmiercenia bez uprzedniego ogłuszenia zwierzęcia. Pierwszy to uśmiercanie z konieczności, a drugi to ubój rytualny. Funkcjonowanie tego drugiego obyczaju wzbudza kontrowersje. W tym przypadku uboju dokonuje się stosownie do nakazów religijnych judaizmu i islamu. Dokonywane są przez specjalnie przeszkolone do tego celu osoby, a zwierzę jest uśmiercone bez wcześniejszego ogłuszenia, poprzez poderżnięcie gardła. To właśnie pełen udział świadomości zwierzęcia w trakcie jego uśmiercania budzi sprzeciw niektórych grup społecznych.

Pomimo legalizacji uboju rytualnego, prawodawca uznaje jego dokonywanie bez wcześniejszego ogłuszenia zwierzęcia za niehumanitarne. W takim przypadku ochrona zwierzęcia jest zdecydowanie zmniejszona, a zapewnienie minimum dobrostanu sprowadza się do niezbędnych zabiegów pielęgnacyjnych. Zalecane jest także jak najszybsze dokonanie tej formy uśmiercenia zwierzęcia, aby w jakiś sposób skrócić czas trwania cierpienia.

Warto zaznaczyć, że Państwa Członkowskie mogą zdecydować się na zapewnienie wyższego poziomu ochrony zwierząt w trakcie uśmiercania i zakazać uboju rytualnego na swoim terytorium. Kilka z nich skorzystało z takiej możliwości. Polska jeszcze kilka lat temu zaliczała się do państw całkowicie zakazujących dokonywania uboju zwierząt bez ogłuszania, który oceniany był przez prawodawcę jako wysoce niehumanitarny.

Kwestia uboju religijnego powróciła do debaty publicznej za sprawą skargi wniesionej przez Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej do Trybunału Konstytucyjnego na regulacje wprowadzające zakaz takiej formy uśmiercania zwierząt, wskazując że są one dyskryminujące wobec członków ich związków wyznaniowych. Trybunał Konstytucyjny orzekając w tej sprawie przychylił się do stanowiska strony skarżącej. Wyrok jednak nie był wydany jednomyślnie, a wielu sędziów zgłosiło zdania odrębne. Wywołał także sprzeciw wśród dużej części społeczeństwa, a wielu przedstawicieli doktryny wyraziło wątpliwość czy problem prawny został całkowicie i należycie rozwiązany.

Spór o ubój rytualny ilustruje sytuację, w której ma miejsce konflikt zasad prawa. Z jednej strony zasady humanitarnego traktowania zwierząt i ich dobrostanu, a z drugiej swobody wyznania. W tym przypadku ograniczenie swobody wyznania mogłoby nastąpić tylko ze względu na ochronę moralności publicznej. Byłoby to możliwe w naszym systemie prawnym, jeśli weźmie się pod uwagę że poziom świadomości społeczeństwa w kontekście ochrony zwierząt sukcesywnie wzrasta. Wydaje się, że norma moralna nakazująca traktować zwierzęta w sposób humanitarny, chroniący od zbędnego bólu i cierpienia, jest społecznie aprobowana. Jednakże na chwilę obecną prawna ochrona zwierząt gospodarskich ustępuje prawnej ochronie swobody wyznania.

W tym miejscu należy udzielić odpowiedzi na pytanie czy regulacje dotyczące zdrowia zwierząt gospodarskich chronią je w wystarczający sposób. Kwestia ochrony zdrowia zwierząt jawi się jako złożona. Z jednej bowiem strony skupia się ona na kwestiach związanych z ochroną zwierząt. Z drugiej strony

wpływa ona także na bezpieczeństwo produktów pozyskiwanych ze zwierząt gospodarskich, zdrowie ludzi, bezpieczeństwo żywnościowe czy ochronę środowiska. Dlatego na kwestię ochrony zdrowia zwierząt należy spojrzeć w szerszym kontekście.

Obecnie wyróżnia się fizyczne i behawioralne rozumienie zdrowia zwierząt. Starsze definicje zdrowia zwierząt koncentrowały się głównie na braku chorób, jednak badania pokazują, że zwierzęta mogą cierpieć fizycznie i mentalnie. Przedstawiciele nauk weterynaryjnych podkreślają potrzebę kompleksowego podejścia do zdrowia zwierząt, obejmujące dobrobyt fizyczny, psychologiczny i produktywność, w tym reprodukcję. Można zatem wysnuć wniosek, że określenie przez prawodawcę zwierząt, jako istot zdolnych do odczuwania cierpienia, odnosi się nie tylko do ich stanu fizycznego, ale także mentalnego.

Należy także podkreślić, że pojęcia dobrostanu i zdrowia zwierząt nie są synonimami, chociaż zachodzi między nimi związek. Lepszy stan zdrowia zwierząt sprzyja poprawie ich dobrostanu i odwrotnie. Nie można w praktyce oddzielić tych dwóch kwestii, a związek funkcjonalny jaki między nimi zachodzi wydaje się być oczywistym. Dlatego regulacje dotyczące dobrostanu zwierząt, przyczyniają się do poprawy ich zdrowia. Natomiast normy mające na celu ochronę zdrowia zwierząt, jednocześnie pozytywnie wpływają na ich dobrostan.

Warto także zauważyć, że zdrowie zwierząt stanowi element pewnego systemu. Koncepcja jednego zdrowia (ang. One Health) zakłada, że zdrowie ludzi, zwierząt i roślin, osadzonych w danym środowisku, są ze sobą wzajemnie powiązane i oddziałują na siebie w ramach jednej sieci. Głównym założeniem tej koncepcji jest to, że w praktyce funkcjonuje jedno zdrowie, które należy chronić. Do tej idei odwołuje się także prawodawca europejski. Daje ona także perspektywę do rozważań na temat prawnej ochrony zdrowia zwierząt gospodarskich. Wydaje się, że ze względu na sposób ich wykorzystywania, przede wszystkim pozyskiwanie produktów żywnościowych, ochrona zdrowia zwierząt gospodarskich ma duży wpływ na ochronę zdrowia ludzi. Taki wniosek potwierdzają dotychczasowe

doświadczenia z epidemiami chorób odzwierzęcych, jak chociażby tzw. choroba szalonych krów czy ptasia grypa.

Prawodawca regulując kwestie ochrony zdrowia zwierząt gospodarskich skupia się na chorobach zakaźnych, marginalizuje jednocześnie kwestie związane z chorobami innego rodzaju, np. chorobami o podłożu genetycznym. Tak rozłożony ciężar regulacji ochrony zdrowia zwierząt wskazuje, że prawodawca przyjmując akty prawne w tym zakresie, kierował się głównie zdrowiem w szerszym, tj. społecznym rozumieniu tego słowa, odwołującym się do koncepcji „jednego zdrowia”. Czynnikiem rozprzestrzeniania się chorób zakaźnych zwierząt są patogeny. Dynamika rozprzestrzeniania się takiej choroby zależy od rodzaju patogenu, ale zazwyczaj jest większa niż w przypadku chorób innego rodzaju. Dlatego stanowi ona najczęściej większe zagrożenie dla zdrowia w ogóle.

Także obowiązek leczenia zwierzęcych chorób innych niż zakaźne wynika z przepisów prawa. Należy pamiętać, że zdrowie i dobrostan zwierząt są ze sobą powiązane. Nie można wszakże mówić o dobrostanie danego zwierzęcia, jeśli nie zapewni mu się jednocześnie możliwie dobrego zdrowia. Obowiązek ochrony zdrowia zwierzęcia można wywieść także z art. 1 ust. 1 in fine u.o.z., w którym prawodawca wprost stwierdza, że człowiek jest zwierzęciu winien poszanowanie, ochronę i opiekę. Zapewnienie odpowiedniego poziomu zdrowia zwierząt idzie także w parze z zasadą ich humanitarnego traktowania, która została wyrażona w art. 5 u.o.z.

Prawodawca dostrzega powiązania i zależności pomiędzy chorobami, a środowiskiem, w tym bioróżnorodnością, gospodarką, produkcją rolną, a nawet bezpieczeństwem publicznym, dlatego uwzględnia zagrożenia ze strony nowo występujących chorób zwierzęcych. Chodzi o nieznane dotąd choroby, które w przyszłości mogą się pojawiać i stanowić zagrożenie przede wszystkim dla zdrowia zwierząt i zdrowia publicznego. Wymagają one przyjęcia regulacji oraz planowania na przyszłość, a także podejmowania nadzwyczajnych środków prewencyjnych i zaradczych. Obawy przed pojawianiem się w przyszłości nowych chorób zwierząt

są uzasadnione. Ich wystąpieniu sprzyjają czynniki i wyzwania towarzyszące współczesnemu rolnictwu, takie jak wzrost populacji ludzi, a co za tym idzie – zwiększenie zapotrzebowania na żywność, postępująca globalizacja, znaczna koncentracja zwierząt w chowie przemysłowym oraz zmiany klimatyczne.

Podjęcie niedostatecznych działań związanych z walką z chorobami zwierząt gospodarskich może prowadzić do kryzysu gospodarczego, zaufania do władz, a także środowiskowego. Ochrona zdrowia zwierząt wpływa zaś pozytywnie na bezpieczeństwo żywności i bezpieczeństwo żywnościowe, a także na warunki prowadzenia działalności rolniczej. Może ona również przyczyniać się do zachowania różnorodności biologicznej zwierząt gospodarskich, ponieważ niekontrolowane choroby zwierząt mogą powodować wymieranie poszczególnych gatunków i ras zwierząt. Ze względu na to, efektywna regulacja ochrony zdrowia zwierząt powinna być priorytetowa dla prawodawcy.

Jeśli chodzi o kwestie związane ze zwalczaniem chorób zakaźnych zwierząt gospodarskich, to regulacja wydaje się być dość obszerna i szczegółowa, szczególnie na tle innych zagadnień uregulowanych w aktach dotyczących ochrony zdrowia zwierząt. Przyczyną jest fakt, że tego typu choroby zawsze stanowią ryzyko biologiczne, które jest trudne do przewidzenia i późniejszego zarządzania. W skrajnych przypadkach może stanowić duże zagrożenie dla zdrowia i życia ludzi, gospodarki, środowiska i oczywiście dla samych zwierząt. Warto zauważyć, że prawodawca uregulował to zagadnienie mając na uwadze współczesną koncepcję „jednego zdrowia”, a więc traktując zagrożenia związane z rozprzestrzenianiem się zakaźnych chorób zwierząt gospodarskich wieloaspektowo.

Podstawę ochrony przed chorobami zakaźnymi zwierząt stanowi międzypaństwowy system ostrzegania oraz bioasekuracja. Zakłada ona odpowiednie zarządzanie ryzykiem, które opiera się na zaplanowanym systemie działań i praktyk w procesie produkcji rolnej. Nie opiera się ona na sztywnych regulacjach wynikających wprost z przepisów prawa, ponieważ jej zaletą jest duża elastyczność i możliwość dostosowania wprowadzonych metod do danej sytuacji.

Chociaż warto zwrócić uwagę, że elastyczność ta może też jednocześnie być słabością tej metody, ponieważ bazuje ona na potrzebie edukacji i zmiany postaw ludzkich, co nie zawsze może być łatwe.

Niewątpliwie dostosowanie odpowiednich środków bioasekuracji może stanowić wyzwanie. W pracy jako przykład przywołano sposoby zwalczania ASF w ostatnich latach. NIK ujawniła, że przedsięwzięte metody nie były ani adekwatne, ani skuteczne. W raporcie wskazano na takie błędy jak niedostateczny nadzór nad przestrzeganiem zasad bioasekuracji w gospodarstwach utrzymujących trzodę chlewną, co skutkowało niedostatecznym poziomem wiedzy o ewentualnej skuteczności podjętych środków, nieprzemyślana organizacja badań próbek, zbyt niskie finansowanie wdrażania bioasekuracji czy nadmierny odstrzał dzików. W efekcie tego, straty związane z rozprzestrzenianiem się ASF były znaczne, co uderzyło w hodowców, a zastosowane metody bioasekuracji niewystarczające.

Wybrane metody bioasekuracji okazały się nieskuteczne, przez co ochrona zdrowia świń w tym zakresie nie została zapewniona. Należy rozpoznać przyczyny, dla których przedsięwzięte środki zawiodły i unikać podobnych błędów w przyszłości. Nie wydaje się jednak wskazane zmienianie regulacji dotyczących bioasekuracji w taki sposób, że doszłoby do nadmiernego jej usztywnienia, ponieważ zaletą tej metody jest jej elastyczność. Dzięki temu można bowiem dostosować plan działania wobec zagrożenia rozprzestrzeniania się danej choroby zakaźnej zwierząt i wybrać najbardziej adekwatne środki zapobiegawcze.

Istotnym zagadnieniem w przypadku ochrony zdrowia zwierząt jest podawanie im weterynaryjnych środków leczniczych. Także w przypadku zwierząt gospodarskich podawanie tego typu preparatów wydaje się nie do uniknięcia, ponieważ w wielu przypadkach ich zaaplikowanie będzie konieczne dla realizacji obowiązku ochrony zdrowia. Jednak ze względu na to, że zwierzęta te wykorzystuje się w procesie produkcji rolnej, to należy wziąć pod uwagę, że pozostałości takich środków mogą przedostawać się do produktów pochodzenia zwierzęcego i oddziaływać na bezpieczeństwo ich spożycia. Dlatego prawodawca ustanawiając

normy chroniące zdrowie zwierząt oraz metody podawania weterynaryjnych środków leczniczych, musi przewidzieć także takie, które będą miały na względzie ochronę konsumentów czy szeroko rozumianego zdrowia. Do tego typu regulacji należą takie, które wyznaczają okresy, które muszą upływać od momentu podania leku do pozyskania towaru ze zwierzęcia. Właściciele tych zwierząt muszą także prowadzić dokumentację stosowanych leków i przechowywać kopie recept weterynaryjnych. To umożliwi kontrolę zdrowia zwierząt i identyfikowalność produktów pochodzenia zwierzęcego.

Kolejnym zagadnieniem związanym z ochroną zdrowia zwierząt i podawaniem weterynaryjnych środków leczniczych jest kwestia zwalczania odporności na środki przeciwdrobnoustrojowe. Jest to jeden z wiodących obecnie problemów zdrowia publicznego. Działania zapobiegawcze powinny obejmować rozważne stosowanie takich preparatów, unikanie stosowania ich w sposób profilaktyczny i ograniczenie ich stosowania u zwierząt, gdyby mogło to w efekcie stanowić zagrożenie dla ludzi. Chociaż głównym przeznaczeniem antybiotyków jest leczenie zakażeń bakteryjnych, to w przypadku chowu i hodowli zwierząt wykorzystuje je się także w celach profilaktycznych oraz jako stymulatory wzrostu. Ze względu na tę ostatnią właściwość, istnieje u podmiotów prowadzących chów zwierząt pokusa, aby stosować tego typu środki nie tylko w sytuacjach, kiedy wymaga tego potrzeba ochrony zdrowia.

Na terenie Unii Europejskiej od 2006 roku obowiązują regulacje zakazujące stosowania antybiotyków jako stymulatorów wzrostu. W praktyce jednak nie odnotowano od tego czasu wyraźnego spadku stosowania środków przeciwdrobnoustrojowych. Od momentu wprowadzenia tego zakazu wzrosła podaż środków przeciwdrobnoustrojowych przepisywanych przez lekarzy weterynarii w celach terapeutycznych. Sam zakaz nie spowodowała, jak przypuszczał prawodawca, spadku stosowania środków przeciwdrobnoustrojowych przy chowie i hodowli zwierząt. Istnieje także obawa, że możliwość stosowania tego typu produktów w celach leczniczych, stanowi swego rodzaju furtkę umożliwiającą

obejście zakazu. Tendencje takie w praktyce stanowią zagrożenie dla zdrowia publicznego oraz dla zdrowia samych zwierząt, którym nadmiernie podaje się środki przeciwdrobnoustrojowe.

Wreszcie należy odpowiedzieć na pytanie czy regulacje chroniące zasoby genetyczne zwierząt gospodarskich są skuteczne. W tym celu należy spojrzeć na zagadnienie ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich przez pryzmat ochrony ich różnorodności biologicznej. Różnorodność genetyczna oznacza bogactwo wewnątrzgatunkowej puli genetycznej i jest jednym z poziomów różnorodności biologicznej.

Ochrona bioróżnorodności zwierząt gospodarskich zawiera się w dwóch typach ochrony zwierząt w ogóle: zachowawczej, nazywanej także konserwatorską oraz użytkowej. Pierwsza polega na zapobieganiu ginięciu gatunków zwierząt, traktowanych w tej formie ochrony jako pewnego rodzaju dobro naturalne; druga zaś dotyczy zachowania odpowiednich zasobów zwierzęcych, zarówno poprzez ochronę ich różnorodności na wszystkich jej poziomach: wewnątrz gatunków i populacji, pomiędzy nimi, a także poprzez zachowanie ich siedlisk.

Utrzymywanie różnorodnej puli genetycznej zwierząt gospodarskich jest korzystne z punktu widzenia ochrony samych zwierząt, gospodarki a także bezpieczeństwa żywnościowego, czy zrównoważonego rozwoju. Ochrona starych ras zwierząt, jak i odmian roślin, mieści się także w działaniach na rzecz zachowania dziedzictwa przyrodniczego. Umiejętne wykorzystywanie szerokiej puli różnorodności genetycznej zwierząt gospodarskich, poprzez odpowiedni dobór i krzyżowanie osobników, może także przyczyniać się do wzrostu odporności zwierząt na choroby czy zmieniające się warunki klimatyczne. Warto przy tym pamiętać, że gatunki zwierząt gospodarskich nie mogą zostać zastąpione w sposób naturalny, ponieważ ich hodowla, ale także przetrwanie, zależy od ludzi.

Współcześnie znaczna część hodowli zwierząt prowadzona jest w systemie wielkotowarowym, w celu maksymalizacji zysku, poprzez gromadzenie znacznej

liczby zwierząt na jak najmniejszej powierzchni. Rolnicy dobierają także rasy pod względem ich wydajności, czyli możliwości wyprodukowania jak największej ilości mięsa i innych produktów pochodzenia zwierzęcego. Powstaje zatem tendencja wśród podmiotów zajmujących się produkcją zwierzęcą do niezmiennego wybierania jednej lub kilku ras zwierząt. Stanowi to zagrożenie dla różnorodności genetycznej zwierząt.

W Polsce doszło do znacznego zredukowania puli ras zwierząt gospodarskich. Niektórych z nich nie będzie można już odtworzyć. Jeśli chodzi o rynek światowy, to przez preferowany, ograniczony pod względem genetycznym, dobór ras zwierząt przez największych uczestników rynku produktów odzwierzęcych, zmniejsza się pula genetyczna poszczególnych rodzajów zwierząt gospodarskich. Zmiany te są dość daleko posunięte, dlatego potrzeba zdecydowanych kroków, aby zahamować tę tendencję i skutecznie chronić zasoby genetyczne zwierząt.

Ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich realizowana jest w Polsce i na szczeblu Unii Europejskiej głównie poprzez programy badawcze i ochronne oraz płatności bezpośrednie. Udział w nich jest oczywiście dobrowolny i trzeba przyznać, że nie cieszy się w Polsce dużym zainteresowaniem rolników. Zachodzą więc obawy o skuteczność tego typu projektów w realizacji celu – ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich, bowiem pogłowie zwierząt objętych Programem Ochrony Zasobów Genetycznych Zwierząt Gospodarskich nie jest duże w stosunku do wielkości ogólnej krajowej produkcji zwierzęcej.

Podsumowując, przy poszczególnych aspektach ochrony zwierząt widoczne są mankamenty regulacji. Jeśli chodzi o minimalne warunki utrzymywania zwierząt gospodarskich, to ze względu na powszechność patologii behawioralnych wśród zwierząt, należy ocenić je jako niewystarczające. Co prawda istnieją pewne mechanizmy mające na celu zachęcić rolników do zapewniania warunków lepszych niż minimalne, ale nadal decyduje się na to pewna część z nich. Nie rozwiązuje to problemu niezapewniania zwierzętom odpowiedniego poziomu dobrostanu.

Podobne problemy występują przy transporcie zwierząt, to znaczy warunki, w jakich przewozi się zwierzęta i wyposażenie pojazdów, nie zapewniają zwierzętom należytych warunków.

Jeśli chodzi o ochronę zwierząt przed zbędnym cierpieniem w momencie uboju, to największy problem stanowi legalizacja uśmiercania bez uprzedniego ogłuszenia w przypadku uboju rytualnego, szczególnie jeśli jest on przeprowadzany nie tylko na rzecz wyznawców judaizmu i islamu przebywających na terytorium Polski. W przypadku ochrony zdrowia można wskazać na dwa problemy. Wykazano, że podjęte środki bioasekuracji były niewystarczające lub źle dobrane w przypadku zwalczania ognisk ASF. Odnotowuje się także ciągły wzrost stosowania środków przeciwdrobnoustrojowych pomimo, że w długofalowo niekorzystnie wpływa to na zdrowie zwierząt i zdrowie w ogóle, ponieważ przekłada się to np. na wzrost antybiotykoodporności. Wreszcie, w kwestii ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich należy stwierdzić, że co prawda istnieją programy ochronne, ale nie są one na tyle popularne, aby niwelować problem ubożenia różnorodności gatunkowej zwierząt gospodarskich.

Można także zauważyć, że w wielu przypadkach realizacja poszczególnych aspektów ochrony zwierząt gospodarskich może pośrednio wpływać na ochronę innych dóbr i wartości, takich jak: bezpieczeństwo i jakość produktów pochodzenia zwierzęcego, bezpieczeństwo żywnościowe, zdrowie publiczne czy ochrona środowiska. Prawodawca podejmuje także kroki, aby stale podnosić poziom ochrony zwierząt gospodarskich, co znajduje odzwierciedlenie w dynamice regulacji prawnych związanych z tą materią. Ochrona ta nie osiągnęła jednak jeszcze zadowalającego poziomu, mimo że istniejące regulacje są bardzo rozbudowane i dotyczą wielu aspektów ochrony, która jest realizowana w różnym stopniu zaawansowania.

Można także pokusić się o refleksję, że chociaż zwierzęta gospodarskie tak, jak wszystkie inne, uznawane są za istoty zdolne do odczuwania cierpienia, to ich ochrona zawsze będzie w pewien sposób ograniczana, ze względu na ich status i

kulturowe przeznaczenie. Z pewnością nie będzie w najbliższej przyszłości ochroną absolutną, bo ta wiązałaby się z zakazem ich uboju oraz wielu form użytkowania, które obecnie jest dozwolone.

Przeprowadzone rozważania pozwalają na sformułowanie ostatecznej tezy pracy: status prawny zwierząt gospodarskich ma swoisty charakter, a obowiązujące prawne instrumenty nie realizują założeń ochrony zwierząt gospodarskich w zadowalającym stopniu.

8.2. Postulaty *de lege ferenda* w zakresie wzmocnienia prawnej ochrony zwierząt gospodarskich

Wnioski wysnute na podstawie dokonanych badań oraz ocena obowiązujących rozwiązań prawnych, wskazują na potrzebę rozważenia następujących postulatów *de lege ferenda*. Pierwszy postulat dotyczy zmiany polskiej definicji zwierząt gospodarskich. Obecnie obowiązujący zamknięty katalog rodzajów i ras zwierząt, które uznaje się za gospodarskie, jest mało elastyczny i w obliczu zmian cywilizacyjnych, np. możliwości hodowania zwierząt niepochodzących z naszej szerokości geograficznej, w przyszłości mógłby potrzebować ciągłych uaktualnień. Mogłoby to też powodować jego nadmierne rozbudowywanie, przez co stawałby się co raz bardziej chaotyczny. Ostatnia zmiana definicji wprowadziła już do katalogu zwierzęta, z punktu widzenia naszego regionu, egzotyczne – jak np. alpaki i jedwabniki morwowe. Można spodziewać się w przyszłości, że mogą pojawić się także inne zwierzęta. Tymczasem łatwo jest wyodrębnić tę grupę zwierząt, wskazując na jej cechy. Zwierzęta gospodarskie to te, które wykorzystuje się w produkcji rolnej jako siłę roboczą lub w celu pozyskania produktów pochodzenia zwierzęcego. Katalog rodzajów i ras zwierząt mógłby występować pomocniczo.

Należy także postulować przyjęcie nowych regulacji wyznaczających minimalne warunki bytowe poszczególnych gatunków zwierząt gospodarskich. Powinny one wyznaczać wyższy standard, niż ma to miejsce obecnie. Nie jest tajemnicą, że obowiązujące rozwiązania zostały przyjęte w drodze dużego

kompromisu i miały na celu zapewnienie możliwości prowadzenia intensywnego chowu zwierząt gospodarskich. Występujące jednak powszechnie stereotypie w zachowaniu tych zwierząt, pozwalają na uznanie, że ich dobrostan nie jest zapewniony, a więc regulacje te nie są adekwatne do wymogów należytej ochrony. Na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat zmieniły się także oczekiwania i wrażliwość społeczeństwa co do kwestii ochrony zwierząt, także gospodarskich.

Przepisy wyznaczające minimalne warunki chowu zwierząt gospodarskich mają charakter szczegółowych specyfikacji i np. wyznaczają maksymalne zagęszczenie obsady zwierząt, wielkość kojców i klatek, rodzaj dopuszczalnego podłoża, czy koniecznego wyposażenia kojców i klatek. Prawodawca wyznaczając nowe warunki minimalne utrzymywania zwierząt musi opierać się na wiedzy ekspertów z zakresu nauk przyrodniczych, aby w optymalny sposób wyznaczyć nowe normy. Dlatego wskazane byłoby powołanie organu o charakterze doradczym, w którym zasiadali by eksperci z różnych dziedzin nauki, np. lekarze weterynarii czy zoolodzy, ale także etycy i prawnicy.

Można także postulować o zwiększenie stosowania środków edukacyjnych i ekonomicznych, które miałyby na celu promowanie oraz zachęcanie rolników do zapewniania zwierzętom gospodarskim warunków lepszych, niż wynika to z prawnego minimum, aby przełożyło się to na lepszy dobrostan i zdrowie zwierząt. Przyjęta przez prawodawcę metoda na zapewnienie zwierzętom gospodarskim odpowiedniego poziomu dobrostanu opiera się z jednej strony na wyznaczeniu prawnego minimum, jeśli chodzi o warunki utrzymywania zwierząt, a z drugiej strony na wprowadzaniu innych środków mających na celu zachęcanie podmiotów prowadzących produkcję zwierzęcą do polepszania warunków bytowych zwierząt we własnym zakresie. Dlatego zasadnym wydaje się wzmocnienie działań ochronnych na obu płaszczyznach, także poprzez zwiększenie finansowania dopłat czy oferty szkoleniowej skierowanej do rolników i hodowców.

Kolejny postulat zakłada wprowadzenie zakazu uboju rytualnego. Co prawda w wyroku z 2014 r. Trybunał Konstytucyjny uznał taki zakaz za niekonstytucyjny,

to jednak wielu sędziów zgłosiło wówczas zdania odrębne podnosząc, że wolność religijna, w tym do przeprowadzania uboju rytualnego zwierząt, może zostać ograniczona ze względu na ochronę moralności publicznej. Argument ten jest zasadny, ponieważ wzrasta świadomość społeczna w zakresie ochrony zwierząt, wszelkie przejawy okrucieństwa są często publicznie piętnowane i zdaje się, że ochronę zwierząt przed ich zbędnym cierpieniem można rozpatrywać w ramach moralności publicznej.

Alternatywnie, warto rozważyć ograniczenie legalności uboju rytualnego tylko na potrzeby członków grup wyznaniowych stosujących taki rytuał, którzy przebywają na terytorium naszego kraju, a tym samym zakazać przeprowadzania uboju religijnego na potrzeby pozyskania produktów pochodzenia zwierzęcego, które następnie są eksportowane. Istnieje jeszcze możliwość dopuszczenia do uboju rytualnego z takim zastrzeżeniem, że musi on zostać poprzedzony odpowiednimi metodami ogłuszania. Były podejmowane próby wprowadzania takich norm w niektórych państwach, ponieważ niektóre grupy wyznaniowe podnosiły, że dopuszczalne są odwracalne metody ogłuszania, to znaczy takie, które nie powodują śmierci zwierzęcia. Ta powinna nastąpić w wyniku przeprowadzonego obrzędu.

Kolejny postulat dotyczy działania na rzecz ograniczania stosowania weterynaryjnych środków przeciwdrobnoustrojowych. Skala stosowania tego typu produktów stale się powiększa, pomimo wprowadzonego zakazu stosowania ich w celach profilaktycznych i jako stymulatory wzrostu. Stanowi to zagrożenie dla zdrowia publicznego. Dlatego należy promować stosowanie odpowiednich praktyk chowu zwierząt w celu polepszania ich kondycji zdrowotnej. Może ona polegać na właściwej higienie, żywieniu, ale także zwiększeniu powierzchni przeznaczonej dla jednego zwierzęcia, zapewnieniu dostępu do wybiegu poza budynkiem inwentarskim, odpowiednia podaż błonnika w diecie, późniejsze odstawienie młodych zwierząt od matki etc. Pomocne może być także dobieranie do produkcji zwierzęcej ras zwierząt bardziej odpornych, mimo że charakteryzują się one często wolniejszym przyrostem masy ciała. Dlatego istnieje potrzeba przyjęcia

odpowiednich regulacji w tym zakresie, dla zachęcenia do stosowania tych rozwiązań, a być może także zastosowanie np. bodźców finansowych.

Ostatni postulat dotyczy ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich. Co prawda istnieją programy wspierające hodowlę tzw. starych i tradycyjnych ras zwierząt gospodarskich, ale nie cieszą się one dużą popularnością. W efekcie tego wiele ras, charakterystycznych w przeszłości dla naszego kraju, wyginęło bezpowrotnie. Proces ten należy zatrzymać i dążyć do utrzymywania na wysokim poziomie różnorodności genetycznej zwierząt. Konieczna jest popularyzacja chowu i hodowli zagrożonych ras zwierząt przez odpowiedni dobór instrumentów prawnych oraz zachęt finansowych. Jest to istotne, ponieważ zwiększona pula zasobów genetycznych stwarza możliwość hodowania zwierząt z większymi zdolnościami adaptacyjnymi do skrajnych i stale zmieniających się warunków hodowlanych.

Realizacja przedstawionych postulatów może pomóc w usunięciu największych mankamentów ocenianej regulacji. Zmiana definicji zwierząt gospodarskich umożliwi skuteczne nadążanie za zmieniającymi się realiami zwierzęcej produkcji rolnej w zmieniającym się świecie. Rozwój systemów wsparcia może przyczynić się do zwiększania poziomu dobrostanu zwierząt gospodarskich, walki z nadmiernym stosowaniem weterynaryjnych środków przeciwdrobnoustrojowych oraz efektywniejszej ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich. Zwiększenie poziomu ochrony dobrostanu zwierząt można także osiągnąć poprzez poprawę minimalnych warunków przetrzymywania zwierząt oraz poprzez wprowadzenie zakazu lub ewentualnie ograniczeń uboju rytualnego zwierząt. Jednocześnie wzrost poziomu ochrony zwierząt gospodarskich pośrednio wpłynie także pozytywnie na inne wartości chronione prawnie, takie jak np. bezpieczeństwo i jakość żywności, zdrowie, czy środowisko.

Wykaz literatury

Abbate Ch., *Virtues and Animals: A Minimally Decent Ethic for Practical Living in a Non-ideal World*, „Journal of Agricultural and Environmental Ethics”, 2014, nr 6 (27).

Animal Welfare Foundation, Tierschutzbund Zürich, *The victims of the dairy industry: long distance transport of unweaned calves and lambs*, lipiec 2016, <www.animal-welfare-foundation.org/files/user_upload/Long_distance_transport_of_unweaned_calves_and_lambs_2016.07.21.pdf>, dostęp: 14 grudnia 2022 r.

Ausems E., *The Council of Europe and animal welfare*, [w:] *Ethical eye. Animal welfare*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2006.

Bain M., Buffington T., *The relationship between mental and physical health*, [w:] F. D. McMillan [red.], *Mental health and well-being in animals*, Boston 2020.

Barłowska J., *Znaczenie lokalnych ras zwierząt w produkcji żywności tradycyjnej oraz przekazie tradycji i kultury regionu*, „Przegląd Hodowlany”, 2011, t. 79, nr 9.

Bartkowiak A., Namyślak Ł., Mielcarek P., *Działania strategiczne w zakresie dobrostanu zwierząt jako element zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Inżynierii Rolniczej”, 2012, z. 1 (75).

Beirne P., *Against cruelty? Understanding the Act Against Plowing by the Tayle (Ireland, 1635)*, [w:] *Confronting animal abuse. Law, Criminology and human-animal relationship*, Plymouth 2009.

Bęldowicz A., *Faszerujemy zwierzęta hodowlane antybiotykami. Polska czwarta w UE*, „Rzeczypospolita”, z dnia 22 listopada 2021, <<https://klimat.rp.pl/zwierzeta/art19125161-faszerujemy-zwierzeta-hodowlane-antybiotykami-polska-czwarta-w-ue>>, dostęp: 6 kwietnia 2023 r.

Bennett R., Blaney R., *Moral intensity and willingness to pay concerning farm animal welfare issues and the implications for agricultural policy*, „Journal of Agricultural and Environmental Ethics”, 2002, nr 15(2).

Benningstad N. C. G., Kunst J. R., *Dissociating meat from its animal origins: a systematic literature review*, „Appetite”, 2020, nr 147.

Białocerkiewicz J., *Status prawny zwierząt. Prawa zwierząt czy prawna ochrona zwierząt*, Toruń 2005.

Bieluk J., *Działy specjalne produkcji rolnej. Problemy prawne*, Białystok 2013.

Birău R., *The socio-economic and psychological implications of animal cruelty*, „International Journal of Business Quantitative Economics and Applied Management Research”, 2017, vol. 3, nr 9.

Birch J., *The place of animals in Kantian ethics*, „Biology and philosophy”, 2020, nr 35, <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s10539-019-9712-0.pdf>.

Boć J., Samborska-Boć E., *Z dziejów polskiego prawodawstwa ochronnego*, [w:] J. Boć (red.), *Ochrona Środowiska*, Wrocław 2008.

Boscolo Contadin L., *La tutela giuridica degli animali e il loro valore come categoria protetta*, Mediolan 2017.

Brehaut L., *The ‘meat paradox’: why people can love animals – and eat them*, <https://nationalpost.com/life/food/the-meat-paradox-why-people-can-love-animals-and-eat-them>.

Broom D. M., *Animal welfare: an aspect of care, sustainability, and food quality required by the public*, „Journal of Veterinary Medical Education”, 2010, nr 1 (37).

Broom D. M., *Animal welfare: concepts and measurement*, „Journal of Animal Science”, 1991, vol. 69.

Broom D. M., *Indicators of poor welfare*, „British Veterinary Journal”, 1986, vol. 142.

Budzinowski R., *Prawne pojęcie działalności rolniczej*, [w:] „Prawo i Administracja”, Piła 2003, tom II.

Bulitta F. S., *Effects of handling on animals welfare during transport*, <<https://core.ac.uk/download/pdf/11698145.pdf>>, dostęp: 14 kwietnia 2023 r.

Campanaro C., *Feste, sagre, palii e corride*, [w:] S. Castignone, L. Lombardi Vallauri (red.), *Trattato di Biodiritto. La questione animale*, Mediolan 2012.

Canadian Veterinary Medical Association, *Humane Slaughter of Animals—Position Statement*, Ottawa 2016, <<https://www.canadianveterinarians.net/documents/humane-slaughter-of-animals-position-statement>>, dostęp: 14 czerwca 2021 r.

Caporale N. V., Delvino F., *La tutela degli animali sulla dottrina e nella legislazione*, Macerata 2004.

Cartoni Mancinelli A., Dal Bosco A., Mattioli S., Ranucci D., Castellini C., *Mobile poultry processing unit as a resource for small poultry farms: planning and economic efficiency, animal welfare, meat quality and sanitary Implications*, „Animals”, 2018, nr 8(12).

Castignone S., *Da „buoni da mangiare” a „buoni da pensare” e a... „buoni da amare”*, [w:] S. Castignone, L. Lombardi Vallauri (red.), *Trattato di Biodiritto. La questione animale*, Mediolan 2012.

Celestano F. E., *Il rilievo internazionale delle politiche di benessere animale dell’Unione Europea*, „Rivista di Diritto Agrario”, 2022, nr 2.

Chabuz W., *Stan zasobów genetycznych*, [w:] Z. Liwińczuk [red.], *Ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich i dziko żyjących*, Warszawa 2011.

Chen C. Y., Lin H. Y., Chen Y. W., Ko Y. J., Liu Y. J., Chen Y. H., Walzem R. L., Chen S. E., *Obesity-associated cardiac pathogenesis in broiler breeder hens: pathological adaptation of cardiac hypertrophy*, „Poultry Science”, 2017, vol. 96, nr 7.

Chigateri S., *Negotiating the 'sacred' cow: cow slaughter and the regulation of difference in India*, [w:] M. Mookherjee, *Democracy, religious pluralism and the liberal dilemma of accomodation*, Dordrecht 2011.

Clement G., „*Pets or meat?*” *Ethics and domestic animals*, „*Journal of Animal Ethics*”, 2011, vol. 1 nr 1.

Coleman G. J., Hemsworth P. H., *Training to improve stockperson beliefs and behaviour towards livestock enhances welfare and productivity*, „*Revue Scientifique et Technique*”, 2014, nr 1 (33).

Collinge J., *Variant Creutzfeldt-Jakob disease*, „*the Lancet*”, vol. 354, nr 9175 z 24 lipca 1999.

Cook R. A., Karesh W. B., *Emerging disease at the interface of people, domestic animals and wildlife*, [w:] R. E. Miller, M. E. Fowler [red.], *Fowler's Zoo and Wild Animal Medicine*, St. Louis 2008.

Czerwiński J., Kalinowski J., Paprocka S., Babicz M., *Wpływ intensywnego chowu trzody chlewnej na środowisko przyrodnicze oraz zdrowie człowieka*, [w:] B. Nowakowicz-Dębek, W. Chabuz (red.), *Biogospodarka i środowisko*, Lublin 2018.

Dardenne E., *From Jeremy Bentham to Peter Singer*, „*Revue D'Études Benthamiennes*”, 2010, t. 7, <<https://journals.openedition.org/etudes-benthamiennes/204>>.

de Pelikan-Krupiński J., *Ochrona zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich w Polsce*, Instytut Zootechniki, Państwowy Instytut Badawczy, <https://wz.izoo.krakow.pl/files/WZ_2008_1_art01.pdf>, dostęp: 9 maja 2022 r.

Dobrzański G., *Zagrożenie różnorodności gatunkowej*, [w:] G. Dobrzańska, G. Dobrzański, D. Kiełczewski, *Ochrona środowiska przyrodniczego*, Warszawa 2012.

Duncan I. J., Petherick J. C., *The implications of cognitive processes for animal welfare*, „*Journal of Animal Science*”, 1991, vol. 69, nr 12.

EFSA, *Welfare aspects of the main systems of stunning and killing the main commercial species of Animals*, https://www.efsa.europa.eu/sites/default/files/scientific_output/files/main_documents/45.pdf, dostęp: 16 czerwca 2016 r.

Elżanowski A., *Czym jest i czym nie jest dobrostan*, [w:] H. Mamzer (red.), *Dobrostan zwierząt. Różne perspektywy*, Gdańsk 2018.

Elżanowski A., *Religijne okrucieństwo*, „Rzeczpospolita” z 23 maja 2012 r.

EMA, EFSA, *Scientific Opinion on measures to reduce the need to use antimicrobial agents in animal husbandry in the European Union, and the resulting impacts on food safety* (RONAFA), „EFSA Journal”, vol. 15, nr 1, styczeń 2017, <efsa.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.2903/j.efsa.2017.4666>, dostęp: 12 kwietnia 2023 r.;

EUR-lex, *The EU animal health law*, <<https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-eu-animal-health-law.html>>, dostęp: 3 marca 2023 r.

European Commission, *BSE: UK beef embargo to be lifted*, <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_06_278>, dostęp: 25 marca 2023 r.

European Commission, *EU global health strategy to improve global health security and deliver better health for all*, <https://health.ec.europa.eu/system/files/2023-03/international_ghs-report-2022_en.pdf>, dostęp: 3 kwietnia 2023 r.

European Food Safety and Authority (EFSA), *More space, lower temperatures, shorter journeys: EFSA recommendation to improve animal welfare during transport*, 7 września 2022 r., <<https://www.efsa.europa.eu/en/news/more-space-lower-temperatures-shorter-journeys-efsa-recommendations-improve-animal-welfare>>, dostęp: 16 grudnia 2022 r.

European Parliamentary Research Service (EPRS), *The EU poultry meat and egg sector, Main features, challenges and prospects*, listopad 2019,

<[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2019/644195/EPRS_IDA\(2019\)644195_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2019/644195/EPRS_IDA(2019)644195_EN.pdf)>, dostęp: 12 kwietnia 2023 r.

Falowo A. B., Akimoladu O. F., *Veterinary drug residues in meat and meat products: occurrence, detection and implications*, [w:] S. O. Bekoe, M. Saravanan, R. K. Adosraku, P. K. Ramkumar [red.], *Veterinary medicine and pharmaceuticals*, Londyn 2020, <<https://www.intechopen.com/chapters/65176#B2>>, dostęp: 7 kwietnia 2023 r.

Federation of Veterinarians of Europe, *Slaughter of Animals without prior stunning*, http://www.fve.org/news/position_papers/animal_welfare/fve_02_104_slaughter_prior_stunning.pdf, dostęp: 16 czerwca 2016 r.

Fordyce P., *Suffering in non-human animals*, „Global Journal of Animal Law”, 2017, vol. 5, nr 1.

Francescotti R., *Animal mind and animal ethics: an introduction*, „The Journal of Ethics”, 2007, nr 11.

Frey R. G., *Utilitarianism and Animals*, [w:] T. L. Beauchamp, R. G. Frey (red.), *The Oxford handbook of animal ethics*, Oxford 2011.

Fundacja Czarna Owca Pana Kota, Stowarzyszenie Ochrony Zwierząt Ekostraż, *Jak Polacy znęcają się nad zwierzętami? Raport z monitoringu sądów, prokuratur i policji. Wersja rozszerzona*, Wrocław-Kraków, 2016, <<https://czarnaowca.org/wp-content/uploads/2016/03/CzarnaOwca-NMP-RAPORT-1.pdf>>, dostęp: 20 listopada 2021 r.

Gandini G. C., Ollivier L., Distl O., Georgoudis A., Groenvelde E., Martyniuk E., van Arendonk J.A.M., Wooliams J. A., *Criteria to assess the degree of endangerment of livestock breeds in Europe*, „Livestock Production Science”, 2004, nr 91.

Gandolfi S., *La Spagna litiga: sul governo? No, sui tori. Perché c'è chi minaccia di cancellare la corrida*, „Corriere della sera”, 26.03.2016, www.corriere.it

http://www.corriere.it/extra-per-voi/2016/03/23/spagna-litiga-governo-no-tori-perche-c-chi-minaccia-cancellare-corrída-50d7a174-f0fd-11e5-9f30-007f8fe49766.shtml?refresh_ce-cp.

Gardocka T. [red.], *Dobrostan zwierząt w ogrodach zoologicznych a standardy prawne UE*, Warszawa 2014.

Gębska M., Gołębiowska B., Grontkowska A., *Dobrostan zwierząt gospodarskich. Od teorii do praktyki*, Warszawa 2018.

Girasole M., Chirollo C., Ceruso M., Vollano L., Chianese A., Cortesi M. L., *Optimization of stunning electrical parameters to improve animal welfare in a poultry slaughterhouse*, „Italian Journal of Food Safety”, 2015, nr 4(3).

Goettel M., *Sytuacja zwierzęcia w prawie cywilnym*, Warszawa 2013.

Górski M., Miłkowska-Rębowska J., *Komentarz do art. 13 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej*, [w:] D. Miąsik, N. Półtorak, A. Wróbel (red.), *Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz*. Tom I, Warszawa 2012.

Goździewicz-Biechońska J., Jachnik E., *Legal Status of the animal as a determinant of its humanitarian protection*, „Studia Iuridica Lublinensia”, 2021, vol. 30, nr 3.

Grabowska B., *Współczucie dla zwierząt jako element edukacji oświeceniowej – na przykładzie Johna Locke’a i Mary Wollstonecraft*, „Humaniora. Czasopismo internetowe”, 2017, nr 3.

Greenpeace Polska, *Dobra Ryba – poradnik konsumencki*, <http://www.greenpeace.org/poland/pl/wydarzenia/polska/Dobra-Ryba---poradnik-konsumencki/>, dostęp: 10 czerwca 2021.

Grunert K. G., Sonntag W. I., Glanz-Chanos V., Forum S., *Consumer interest in environmental impact, safety, health and animal welfare aspects of modern pig production: Results of a cross-national choice experiment*, „Meat Science”, 2018, nr 137.

Gunnarsson S., *The conceptualisation of health and disease in veterinary medicine*, „Acta Veterinaria Scandinavica”, 2006, nr 1(48).

Gzyra D., *Teoria praw zwierząt Toma Regana*, [w:] T. Gardocka, A. Gruszczyńska (red.), *Status zwierzęcia – zagadnienia filozoficzne i prawne*, Toruń 2012.

Gzyra D., *Zdolność do odczuwania w teorii praw zwierząt Toma Regana*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria „Ludzie i Zwierzęta”, 2015, nr 2(94).

Habuda A., Radecki W., *Przepisy karne w ustawach w ochronie zwierząt oraz o doświadczeniach na zwierzętach*, „Prokuratura i Prawo”, 2008, nr 5.

Helios J., Jedlecka W., *Okrucieństwo wobec zwierząt z punktu widzenia psychologii i filozofii – zarys problemu*, „Przegląd Prawa i Administracji”, 2017, nr 108.

Helios J., Jedlecka W., *Znęcanie się nad zwierzętami w doktrynie prawa karnego i w orzecznictwie sądowym – kilka uwag tytułem wstępu do rozważań o prawnej ochronie zwierząt*, „Przegląd Prawa i Administracji”, 2017, nr 108.

Hoffmann I., *Livestock biodiversity*, „Revue scientifique et technique”, 2010, nr 29 (1).

Hoffmann I., *Management of farm animal genetic resources: change and interaction*, [w:] D. I. Jarvis, C. Padoch, H. D. Cooper [red.], *Managing biodiversity in agricultural ecosystems*, Nowy York 2007.

Horwitz D. F., *Mental health in animals: a veterinary behaviorist's view*, Veterian Key, <<https://veteriankey.com/mental-health-in-animals-a-veterinary-behaviorists-view/>>, dostęp: 25 marca 2023 r.

Hötzel M. J., *Improving farm animal welfare: is evolution or revolution needed in production systems?*, [w:] M. C. Appleby, D. M. Weary, P. Sandøe, *Dilemmas in animal welfare*, Londyn 2014.

Hurnik J. F., *Animal welfare: ethical aspects and practical consideration*, „Poultry Science”, 1990, nr 11 (69).

Janeczek M., Chrószcz A., *Udomowienie i zwierzęta domowe – narodziny weterynarii*, [w:] T. Ożóg, M. Janeczek, A. Chrószcz, *Historia weterynarii i deontologia*, Warszawa 2012.

Jastrzębski L., *Prawo ochrony środowiska w Polsce*, Warszawa 1990.

Jeżyńska B., *Znaczenie i funkcje zasady cross-compliance w systemie rolniczych dopłat bezpośrednich*, „*Studia Iuridica Lublinensia*”, 2010, nr 13.

Jovanović S., Savić M., Živković D., *Genetic variation in disease resistance among farm animals*, „*Biotechnology in Animal Husbandry*”, 2009, nr 25 (5-6).

Joy M., *Why we love dogs, eat pigs and wear cows*, San Francisco 2010.

Kaleta T., *Zachowanie się zwierząt. Zakres problematyki*, Warszawa 2003.

Kardos M., Armstrong E. E., Fitzpatrick S. W., Funk W. Ch., *The crucial role of genome-wide genetic variation in conservation*, „*Proceedings of the National Academy of Sciences*”, 2012, vol. 118, nr 48, <<https://www.pnas.org/doi/suppl/10.1073/pnas.2104642118>>, dostęp: 2 maja 2023 r.

Klauke T. N., Piñeiro M., Schulze-Geisthövel S., Plattes S., Selhorst T., Petersen B., *Coherence of animal health, welfare and carcass quality in pork production chains*, „*Meat Science*”, 2013, nr 95(3).

Kniess J., *Bentham on animal welfare*, „*British Journal for the History of Philosophy*”, 2019, vol. 27, nr 3.

Kojzar K., *Foie gras. Okrucieństwo, które stało się przysmakiem*, Oko.press, <<https://oko.press/foie-gras-okrucienstwo-ktore-stalo-sie-przysmakiem-rzeznia-odc-nr-8>>, dostęp: 10 listopada 2022 r.

Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Zdrowia i Bezpieczeństwa Żywności, *Special Eurobarometr 422. Attitudes od Europeans towards animal welfare. Report*,

2016, <<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9bc3a0b7-ec17-11e5-8a81-01aa75ed71a1/language-en>>, dostęp: 20 lutego 2023 r.

Komisja Europejska, *Special Eurobarometr 422 report. Attitudes of Europeans towards Animal Welfare*, <https://data.europa.eu/euodp/data/dataset/S2096_84_4_442_ENG>, dostęp 5 maja 2018r.

Komisja Europejska, *Weterynaryjne produkty lecznicze: nowe przepisy na rzecz poprawy zdrowia zwierząt i zwalczania odporności na środki przeciwdrobnoustrojowe*, <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/ip_22_663>, dostęp: 1 kwietnia 2023 r.

Korsgaard Ch. M., *Interacting with animals: a Kantian account*, [w:] T. L. Beauchamp, R. G. Frey (red.), *The oxford handbook of animal ethics*, Toronto 2011.

Kowalski A., *Stereotypie jako wskaźnik dobrostanu zwierząt*, „Medycyna Weterynaryjna”, 2005, nr 3 (55).

Kraham S. J., *Environmental impacts of industrial livestock production*, [w:] G. Steier, K. K. Patel (red.), *International farm animal, wildlife and food safety law*, Cham 2017.

Krekora M., *Definicje zawarte w prawie farmaceutycznym*, [w:] M. Krekora, M. Świerczyński, E. Traple, *Prawo farmaceutyczne*, Warszawa 2019.

Kunst J. R., Haugestad C. A., *The effects of dissociation on willingness to eat meat are moderated by exposure to unprocessed meat: A cross-cultural investigation*, „Appetite”, 2018, nr 120.

Kurpiński J. [red.], *Bioróżnorodność zwierząt gospodarskich w Polsce – populacje objęte programem ochrony*, Kraków 2013.

Kuszelewicz K., *Prawa zwierząt. Praktyczny przewodnik*, Warszawa 2019.

Kuszelewicz K., *Ustawa o ochronie zwierząt. Komentarz*, Warszawa 2021, art. 35, <<http://lex-1amu-1edu-1pl-1015e98nr5152.han.amu.edu.pl/#/commentary/587855153/652593/kuszelewicz-karolina-ustawa-o-ochronie-zwierzat-komentarz?cm=URELATIONS>>, dostęp: 9 lutego 2023 r.

Latawiec M., *Próby uzasadnienia idei ochrony zwierząt*, [w:] D. Dzwonkowska, M. Latawiec, D. Gzyra, J. Lejman, M. Twardowski, J. Tymieniecka-Suchanek, *Filozofia wobec świata zwierząt*, Warszawa 2015.

Leth-Espensen M., *Anti-Cruelty, Violence and the Law. Animal protection in early 19th-century England*, [w:] D. Lau, *Argos – Historical & Archaeological Animal Studies*, vol. 1, Uchte 2020.

Łętowska E., *Dwa cywilnoprawne aspekty praw zwierząt: dereifikacja i personifikacja*, [w:] Szpunar A. (red.) *Studia z prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Biruty Lewaszkiewicz-Petrykowskiej*, Łódź 1997.

Lipińska I., *Prawna problematyka stosowania antybiotyków w produkcji zwierzęcej*, „Przegląd Prawa Rolnego”, 2020, nr 1 (26).

Lipińska I., *Prawo o zdrowiu zwierząt*, „Przegląd Prawa Rolnego”, 2019, nr 1(24).

Lipińska I., *Z prawnej problematyki dobrostanu zwierząt gospodarskich*, „Przegląd Prawa Rolnego”, 2015, nr 1 (16).

Litwinow A., Centralny Oddział Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, *Ekologiczny chów zwierząt w świetle nowych przepisów prawnych*, Radom 2020, <https://www.cdr.gov.pl/images/Radom/2020/brosz_12-11-2020/Broszura_zwierzeta.pdf>, dostęp: 24 lutego 2023 r.

Machińska H., *Prawa zwierząt w konwencjach Rady Europy*, Warszawa 2017.

Mamzer H., *Choroba jako zjawisko społeczne. Analiza walki z afrykańskim pomorem świń*, „Ruch Prawny, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 2020, z. 2.

Mamzer H., *Pojęcie dobrostanu zwierząt jako kategoria transgraniczna*, „Poznańskie Zeszyty Humanistyczne”, 2016, nr XXIX.

Manuja B. K., Manuja A., Singh R. K., *Globalization and livestock biosecurity*, „Agricultural Research”, 2014, nr 3.

Marahrens M., Kleinschmidt N., Di Nardo A., Velarde A., Fuentes C., Truar A., Otero J. L., Di Fede E., Dalla Villa P., *Risk assessment in animal welfare – Especially referring to animal transport*, „Preventive Veterinarian Medicine”, 2011, nr 102.

Marvin W. P., *Hunting law and ritual in medieval english literature*, Cambridge 2006.

Massé D. I., Cata Saady N. M., Gilbert Y., *Potential of biological processes to eliminate antibiotics in livestock manure: an overview*, „Animals”, 2014, nr 4.

Matuszewski W., Walczak J., *Dobrostan zwierząt gospodarskich – regulacje prawne i ich konsekwencje*, Kraków 2005.

McCulloch S. P., *A critique of FAWC's Five Freedoms as a framework for the analysis of animal welfare*, „Journal of Agricultural and Environmental Ethics”, 2013, nr 5 (26).

McNulty P., Grace P. M., *Encyclopedia of life support systems. Agricultural mechanization and automation*, Oxford 2009, t. 2.

Michalski C., *Cała prawda o uboju rytualnym*, rozmowa profesor E. Łętowskiej z redaktorem C. Michalskim, „Krytyka Polityczna”, <http://www.krytykapolityczna.pl/artykuly/opinie/20121211/letowska-cala-prawda-o-polskim-uboju-rytualnym>, dostęp: 16 czerwca 2016 r.

Michel M., Schneider Kayasseh E., *The legal situation of animals in Switzerland: two steps forward, one step back – many steps to go*, „Journal of animal law”, 2011, nr 7.

Miele M., *Killing Animals for Food: How Science, Religion and Technologies Affect the Public Debate About Religious Slaughter*, „Food Ethics”, czerwiec 2016, tom 1.

Modonesi C., Oldani M., *Agricoltura industriale colture transgeniche e biodiversità*, [w:] red. E. Bianco, *Scienza incerta e dubbi dei consumatori. Il caso degli organismi geneticamente modificati*, Slow Food Editore 2011, <<http://www.inchiostroverde.it/wp-content/uploads/2012/01/Scienza-incerta-e-dubbi-dei-consumatori.pdf>> dostęp: 11 lipca 2017 r.

Moriconi E., *Bioetica e allevamenti*, [w:] S. Castignione, L. Lombardi Vallauri, *Trattato di Biodiritto. La questione animale*, Mediolan 2012.

Mozgawa M., *Komentarz do niektórych przepisów ustawy o ochronie zwierząt*, [w:] M. Mozgawa (red.), *Pozakodeksowe przestępstwa przeciwko zasobom przyrody i środowisku*, Warszawa 2017.

Mroczek J. R., *Dobrostan zwierząt jako element retardacji przekształcania zasobów w produkcji zwierzęcej*, „Inżynieria Ekologiczna”, 2013, nr 34.

Mroczek R., *Analiza wpływu regulacji związanych z „wygaszaniem” branży futrzarskiej w Polsce (m.in. w zakresie zagospodarowania przez nią odpadów poubojowych) np. w zakresie ewentualnego wzrostu cen mięsa i wędlin czy następstw likwidacji uboju rytualnego – dla rolnictwa w Polsce i innych branż (m.in. spadku poziomu rentowności poszczególnych działów gospodarki)*, ekspertyza z dn. 5.10.2020 r., opublikowana na stronie internetowej Kancelarii Senatu RP, <https://www.senat.gov.pl/download/gfx/senat/pl/senatinicjatywypliki/8575/4/209_ekspertyzaks.pdf>, dostęp: 31 sierpnia 2021 r.

Mroczek R., *Ubój religijny zwierząt rzeźnych w Polsce*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, 2021, nr 1(366).

Mroczkowski S., Frieske A., *Prawna ochrona zwierząt gospodarskich*, Bydgoszcz 2015.

Mroczkowski S., Frieske A., *Regulacje użytkowania zwierząt*, Bydgoszcz 2016.

Murata H., Hirose H., *Suppression of bovine lymphocyte and macrophage functions by sera from road transported calves*, „British Veterinary Journal”, 1991, vol. 147, nr 5, s. 455.

Najwyższa Izba Kontroli, Departament Rolnictwa i Rozwoju Wsi, *Informacja o wynikach kontroli – Nadzór nad transportem i ubojem zwierząt gospodarskich*, KRR.430.009.2016, nr ewid. 96/2017/P/16/043/KRR, <<https://www.nik.gov.pl/plik/id,15010,vp,17480.pdf>>, dostęp: 30 kwietnia 2023 r.

Nazar M., *Normatywna dereifikacja zwierząt – aspekty cywilnoprawne*, [w:] M. Mozgawa (red.), *Prawna ochrona zwierząt*, Lublin 2002.

Neumann J. M., *The Universal Declaration of Animal Rights or the Creation of a new equilibrium between species*, „Animal Law Review, Lewis & Clark Law School”, 2012, nr 19.

Newberry M., *Associations between different motivations for animal cruelty, methods of animal cruelty and facets of impulsivity*, „Psychology, Crime and Law”, 2017, nr 24 (5).

Nicks B., Vandenheede M., *Animal health and welfare: equivalent or complementary?*, „Revue scientifique et technique” 2014, nr 33(1).

NIK, *Nadzór nad funkcjonowaniem ferm zwierząt*, <<https://www.nik.gov.pl/plik/id,7779,vp,9749.pdf>>, dostęp: 3 lutego 2021 r.

NIK, *Realizacja programu bioasekuracji jako element zwalczania afrykańskiego pomoru świń*, <<https://www.nik.gov.pl/kontrole/P/17/046/>>, dostęp 15 kwietnia 2023 r.

Nind F., Bro-Jorgensen O., Meisser A., Udo A. W., Zemljic B., *Slaughter of Animals without Prior Stunning*; FVE Position Paper; FVE: Brussels, Belgium, 15 września 2017r. <https://www.veterinaire.fr/fileadmin/user_upload/documents/outils-et-services/Index_juridique/Premiere_lettre_de_M_a_Z/Religious_slaughter_and_food_chain.pdf>, dostęp: 14 czerwca 2021 r.

Nöremark M., Frössling J., Lewerin S.S., *A survey of visitors on Swedish livestock farms with reference to the spread of animal diseases*, „BMC Veterinary Research”, 2013, nr 9 (184), <<https://bmcvetres.biomedcentral.com/articles/10.1186/1746-6148-9-184#citeas>>, dostęp: 8 kwietnia 2023 r.

Nunan C., *Ending routine farm antibiotic use in Europe. Achieving responsible farm antibiotic use through improving animal health and welfare in pig and poultry production*, EPHA, styczeń 2022, <<https://epha.org/ending-routine-farm-antibiotic-use/>>, dostęp: 12 kwietnia 2023 r.

OIE, *One health*, <<https://www.woah.org/en/what-we-do/global-initiatives/one-health/>>, dostęp: 30 marca 2023 r.

Overall K. L., *Mental illness in animals: diagnostic consideration using selected mental disorders*, [w:] F. D. McMillan [red.], *Mental health and well-being in animals*, Boston 2020.

K. Ovie, *Europäisierung des nationalen Tierschutzrechts – Bereich konventionelle Nutztierhaltung*, „Przegląd Prawa Rolnego”, 2016, nr. 2(19).

Patterson-Kane E., Golab G. C., *History, philosophies and concepts of animal welfare*, [w:] K. Bayne, P. V. Turner (red.), *Laboratory animal welfare*, Academic Press Inc., 2013.

Pauba P., *Duchowość franciszkańska – komunikacja ze światem i stworzeniem*, „Język – Szkoła – Religia”, 2022, t. 17.

Pawlak H., Lipiński M., *Dobrostan zwierząt* [w:] *Leksykon zootechniczny*, Poznań 2016.

Pedreson N. K., Detailed discussion of european animal welfare laws 2003 to present: explaining the downturn, The Animal Legal and Historical Center <https://www.animallaw.info/article/detailed-discussion-european-animal-welfare-laws-2003-present-explaining-downturn>.

Pietrzykowski T., Elżanowski A., *Zwierzęta jako nieosobowe podmioty prawa*, „Forum Prawnicze”, 2013, nr 1(15).

Pietrzykowski T., *Moralność publiczna a konstytucyjne podstawy ochrony zwierząt*, „Studia Prawnicze”, 2019, nr 1(217).

Pietrzykowski T., *Pojęcie znęcania się nad zwierzętami na gruncie ustawy o ochronie zwierząt*, [w:] *Prawo ochrony zwierząt. Pojęcia, zasady, dylematy*, Warszawa 2022.

Pietrzykowski T., *Prawo ochrony zwierząt. Pojęcia, zasady, dylematy*, Warszawa 2022.

Pietrzykowski T., *Spór o prawa zwierząt*, Katowice 2007.

Post P. M. et al., *Effects of Dutch livestock production on human health and the environment*, „Science of the total environment”, 2020, v. 737.

Provost J., *Sovereign meat: reassembling the hunter king from medieval forest law to the wedding of Sir Gawain and Dame Ragnelle*, [w:] R. P. Schiff, J. Taylor (red.) *The politics of ecology: land, life and law in medieval Britain*, Columbus 2016.

Przała F., *Kryteria dopuszczalności użycia zwierząt do badań naukowych i dydaktyki*, „Forum Teologiczne”, 2005, nr 6.

Radecki W., *Ustawy o ochronie zwierząt. Komentarz*, Warszawa 2015.

Radecki W., *Zarys historii prawnej ochrony przyrody w Polsce*, [w:] J. Sommera (red.) *Prawne formy ochrony przyrody*, Warszawa 1990.

Radwański Z., *Prawo cywilne. Część ogólna*, C. H. Beck, Warszawa 1999.

Rescigno F., *I diritti degli animali. Da res a soggetti*, Turyn 2014.

Resigno F., *L'istrumenti della dignita animale in costituzione: uno scenario di „fantadiritto”?*, [w:] S. Castignione, L. Lombardi Vallauri (red.), *Trattato di Biodiritto. La questione animale*, Mediolan 2012.

Roaldset Å., *Full victory for the dogs!*, Dyrebeskyttelsen Norge, <https://kommunikasjon.ntb.no/pressemelding/full-victory-for-the-dogs?publisherId=16958427&releaseId=17925382>, dostęp: 19 maja 2023 r.

Robertson I. D., *Disease control, prevention and on-farm biosecurity: the role of veterinary epidemiology*, „Engineering”, 2020, vol. 6, nr 1.

Rochowicz P., *Wyrok, który przyniósł zamęt*, Rozmowa profesor E. Łętowskiej z redaktorem P. Rochowiczem, „Rzeczpospolita” z 9 marca 2015 r.

Rojas-Downing M. M., Nejadhashemi A. P., Harrigan T., Woznicki S. A., *Climate change and livestock: impacts, adaptation and mitigation*, „Climate Risk Management”, 2017, nr 16.

Rotzetter A., *Głaskane, tuczone, zabijane. Dlaczego zwierzęta zasługują na lepsze traktowanie*, Poznań 2013.

Rudy M., *Traktat o uśmiercaniu zwierząt*, Warszawa 2019.

Santoloci M., Campanaro C., *Tutela giuridica degli animali. Aspetti sostanziali e procedurali*, Amelia 2008.

Schoon N., *When baiting bears and bulls was legal...*, „Independent” z dn. 17.06.1997, <https://www.independent.co.uk/news/when-baiting-bears-and-bulls-was-legal-1256374.html>.

Schutz A., Sonntag W. I., Christoph-Schultz I., Faletar I., *Assessing citizens' views on the importance of animal welfare and other sustainability aspects in livestock farming using best–worst scaling*, “Frontiers in Animal Science”, 2023, 8.06.2023, < <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fanim.2023.1201685/full>>, dostęp: 20 grudnia 2023 r.

Shea K. M., *Antibiotic resistance: what is the impact of agricultural uses of antibiotics on children's health?*, „Pediatrics”, 2003, vol. 112, nr 2.

Shevelov K., *For the love of animals: the rise of animal protection movement*, Nowy Jork 2008.

Siciński J. T., *Gatunkowa różnorodność biologiczna chwastów segetalnych i jej zagrożenia w Polsce*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Botanica”, 2001, nr 16.

Sirsi E., *Il benessere degli animali nel trattato di Lisbona*, „Rivista di Diritto Agrario”, 2011, nr 2.

Słabońska M., *Ochrona rodzimych ras zwierząt gospodarskich*, Karniowice 2006.

Smaga Ł., *Ochrona humanitarna zwierząt*, Białystok 2010.

Śniadach O., *Unijna strategia „od pola do stołu” – sprawiedliwy, zdrowy i przyjazny środowisku system żywnościowy*, „Europejski Przegląd Sądowy”, 2022, nr 2 (197).

Stokłosa K., *Dobrostan zwierząt gospodarskich a zasada zrównoważonego rozwoju*, „Eunomia”, 2018, nr 1 (940).

Szymańska M., *Animal protection as part of UE Development Strategy*, „Studia Iuridica Lublinensia”, 2021, vol. 30(3).

Tacon P. S. C., Pardoe C., *Dogs make us human*, „Nature Australia”, 2002, nr 27.

The Law Library of Congress, *Sweden: Slaughter of Domestic Animals*, [www.loc.gov https://www.loc.gov/law/help/slaughter-domestic-animals/slaughter-of-domestic-animals-sweden.pdf](https://www.loc.gov/law/help/slaughter-domestic-animals/slaughter-of-domestic-animals-sweden.pdf).

Thrupp L. A., *Linking agricultural biodiversity and food security: the valuable role of agrobiodiversity for sustainable agriculture*, „International Affairs”, 2000, nr 2(76).

Tomańska A., *Prawo weterynaryjne. Odpowiedzialność cywilna lekarza weterynarii. Status zwierząt*, Łódź 2018.

Tomańska A., *Prawo weterynaryjne. Odpowiedzialność cywilna lekarza weterynarii. Status zwierząt*, Łódź 2018.

Urban-Chmiel R., *Kryteria dobrostanu zwierząt podczas uboju w świetle dyrektywy nr 1099/2009 obowiązującej od 1 stycznia 2013 r.*, „Życie Weterynaryjne”, 2013, nr 2(88).

Urbański J., *Między dobrostanem a eksploatacją. Antagonizm gatunkowy w kapitalizmie*, [w:] H. Mamzer (red.), *Dobrostan zwierząt. Różne perspektywy*, Gdańsk 2018.

Urbański J., Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych, *Transport zwierząt w celach gospodarczych na terenie Polski*, Gorzów Wielkopolski – Poznań 2021, <https://storage.googleapis.com/otwarteklatki-wp-media/sites/1/2021/05/Transport-zwierz%C4%85t-w-celach-gospodarczych-Raport-Otwarte-Klatki.pdf>, dostęp: 14 grudnia 2022 r.

Urios J., Baldock D., Hulot J. F., Bas-Defosse F., *Finansowanie przejścia na chów bezklatkowy w Europie, raport z realizacji polityki*, Institute for European Environmental Policy, marzec 2022, https://www.ciwf.pl/media/7450534/raport_finansowanie-przejscia-na-chow-bezklatkowy-w-europie_ieep_marzec_plpl.pdf, dostęp: 11 marca 2023 r.

Velarde A., Dalmau A., *Animal welfare assessment AT slaughter in Europe: Moving from inputs to outputs*, „Meat Science”, 2012, nr 92.

Verniers E., *The impact of including animals in the constitution – Lessons learned from the German animal welfare state objective*, „Global Journal of Animal Law”, 2020, nr 8.

Vogt-Kostecka M., *Między przedmiotem a podmiotem. Postrzeganie zwierząt rzeźnych, rasowych i bezdomnych przez hodowców i opiekunów*, <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/10024/1/doktorat%20ostateczna%20pdf.pdf>.

von Borell E., Schäffer D., *Legal requirements and assessment of stress and welfare during transportation and pre-slaughter handling of pigs*, „Livestock production science”, 2005, nr 97.

Vos E., *EU food safety regulation in the aftermath of the BSE crisis*, „Journal of Consumer Policy”, 2000, nr 23.

Wegner-Kowalska J., *Sprawa zwalczania encefalopatii gąbczastej – Bovine Spongiform Encephalopathy (BSE) 2004-2016 r.*, [w:] *Skuteczność unijnego prawa administracyjnego na przykładzie ochrony weterynaryjnej*, Warszawa 2017.

Welz M. i in., *Zwalczanie chorób zakaźnych zwierząt zgodnie z rozporządzeniem UE 2016/429 – Prawo o zdrowiu zwierząt*, „Medycyna Weterynaryjna”, 2023, nr 1 (79).

Woleński J., *Podmiotowość zwierząt w aspekcie filozoficznym*, [w:] *Status zwierzęcia – zagadnienia filozoficzne i prawne*, Toruń 2012.

World Organization for Animal Health (OIA), *Terrestrial Animal Health Code*, <<https://www.woah.org/en/what-we-do/standards/codes-and-manuals/terrestrial-code-online-access/?id=169&L=1&htmfile=glossaire.htm>>, dostęp: 10 marca 2023.

Woźniak D., Kukielka L., *Niektóre aspekty logistyki transportu*, „Autobusy: Technika, Eksploatacja, Systemy Transportowe”, 2011, nr 5.

Yeates J. W., Main D. C. J., *Assessment of of positive welfare: a review*, „The Veterinary Journal”, 2008, vol. 175.

Zalewska M., Kawecka E., Brodowska P., Reczyńska D., Bagnicka E., *Skutki nadużycia antybiotyków w chowie zwierząt*, „Przegląd Hodowlany”, 2017, nr 6/2017.

Zwolińska J., *Miejsce dobrostanu zwierząt gospodarskich w polityce Unii Europejskiej*, „Więś i Rolnictwo”, 2021, nr 2(191).

Żychlińska-Buczek J., Sowula-Skrzyńska E., Skrzyński G., Nędzi M., *Dobrostan a wyposażenie obór*, [w:] W. Romaniuk (red.), *Problemy intensyfikacji produkcji zwierzęcej z uwzględnieniem poprawy struktury obszarowej gospodarstw rodzinnych, ochrony środowiska i standardów UE*, Warszawa 2011.

Wykaz aktów prawnych

Austriacka ustawa o ochronie zwierząt, Gesamte Rechtsvorschrift für Tierschutzgesetz, Fassung vom 25.11.2022, <<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20003541>>, dostęp: 12 listopada 2022 r.

Brytyjska ustawa o ochronie dobrostanu zwierząt., Animal Welfare Act 2006, <<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/45/crossheading/introductory>>, dostęp: 10 października 2021 r.

Decreto Legislativo 26 marzo 2001 Attuazione della direttiva 98/58/CE relativa alla protezione degli animali negli allevamenti, GU n. 95 del 24 aprile 2001.

Dyrektywa 2001/82/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 6 listopada 2001 r. w sprawie wspólnotowego kodeksu odnoszącego się do weterynaryjnych produktów leczniczych, Dz. Urz. UE L 2001, nr 311, poz. 1, z dnia 28 listopada 2001 r.

Dyrektywa 2003/99/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 17 listopada 2003 r. w sprawie monitorowania chorób odzwierzęcych i odzwierzęcych czynników chorobotwórczych, zmieniająca decyzję Rady 90/424/EWG i uchylająca dyrektywę Rady 92/117/EWG, Dz. Urz. UE L z 2003 r., nr 325, poz. 31, z dnia 12 grudnia 2003 r.

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2010/63/UE z dnia 22 września 2010 r. w sprawie ochrony zwierząt wykorzystywanych do celów naukowych, Dz. U. UE L 276 z 20.10.2010 r., s. 33.

Dyrektywa Rady 1999/74/WE z dnia 19 lipca 1999 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony kur niosek, Dz. Urz. UE L 203 z 03.08.1999 r., s. 53, dalej jako: dyrektywa 1999/74/WE.

Dyrektywa Rady 2007/43/WE z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie ustanowienia minimalnych zasad dotyczących ochrony kurcząt utrzymywanych z przeznaczeniem na produkcję mięsa. Dz. Urz. UE L 182 z 12.07.2007 r., s. 19, dalej jako: dyrektywa 2007/43/WE.

Dyrektywa Rady 2008/119/WE z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony cieląt, Dz. Urz. UE L 10 z 15.01.2009 r., nr 10, s. 7, dalej jako dyrektywa 2008/119/WE.

Dyrektywa Rady 2008/120/WE z dnia 18 grudnia 2008 r. ustanawiająca minimalne normy ochrony świń, Dz. Urz. UE L 47 z 18.02.2009 r., s. 5, dalej jako: dyrektywa 2008/120/WE.

Dyrektywa Rady 93/119/WE z dnia 22 grudnia 1993 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uboju lub zabijania, Dz. U. UE L z 1993 r., nr 340, poz. 21.

Dyrektywa Rady 98/58/WE z dnia 20 lipca 1998 r. dotycząca ochrony zwierząt gospodarskich, Dz. Urz. UE L 221 z 08.08.1998 r., s. 23, dalej jako: dyrektywa 98/58/WE.

Dyrektywa Rady z dnia 21 grudnia 1982 82/894/EWG w sprawie zgłaszania chorób zwierząt we Wspólnocie, Dz. Urz. UE L 1982 nr 378, poz. 58, z 31 grudnia 1982.

Europejska Konwencja o ochronie zwierząt hodowlanych i gospodarskich sporządzona w Strasburgu dnia 10 marca 1976 r., Dz.U z 2008 nr 104, poz. 665.

Europejska Konwencja sporządzona w Strasburgu dnia 10 maja 1979 r. o ochronie zwierząt przeznaczonych do uboju, Dz. U. z 2008 r., nr 126, poz. 810, dalej jako konwencja o ochronie zwierząt przeznaczonych do uboju.

Europejska Konwencja sporządzona w Strasburgu dnia 10 marca 1976 r. o ochronie zwierząt hodowlanych i gospodarskich, Dz. U. z 2008 r., nr 104, poz. 665, dalej jako: konwencja o ochronie zwierząt hodowlanych.

Farm Animal Welfare Council, *Farm animal Welfare in Great Britain: past, present and future*, październik 2009, <https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/319292/Farm_Animal_Welfare_in_Great_Britain_-_Past__Present_and_Future.pdf>.

Francuski kodeks rolny i rybołówstwa morskiego, <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006584967/>, dostęp: 10 listopada 2022 r.

Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Dz.U. UE C z 2007 r., nr 303.

Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego i Rady z 23 stycznia 2006 r. w sprawie wspólnotowego planu działań dotyczącego ochrony i dobrostanu zwierząt w latach 2006 - 2010, KOM (2006) 13, Dz. Urz. UE C 49 z 28 lutego 2006 r.

Konstytucja Federalnej Konfederacji Szwajcarskiej, Strona Sejmu RP <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/szwajcaria.html>.

Konstytucja Republiki Indii, Strona Sejmu RP <<https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2021/02/Konstytucja-Indii-tlumaczenie.pdf>>.

Konstytucja Republiki Włoskiej, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/wlochy.html>.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483.

Konstytucja Światowej Organizacji Zdrowia, Porozumienie zawarte przez Rządy reprezentowane na Międzynarodowej Konferencji Zdrowia i Protokół dotyczący Międzynarodowego Urzędu Higieny Publicznej, podpisane w Nowym Jorku dnia 22 lipca 1946 r., Dz. U. z 1948 r., nr 64, poz. 477 z dnia 29 grudnia 1948 r.

Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołem nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284.

Konwencji o różnorodności biologicznej sporządzona w Rio de Janeiro dnia 5 czerwca 1992 r., Dz. U. z 2002, nr 184, poz. 1532.

Norweska ustawa o dobrostanie zwierząt z 19 czerwca 2009 r., Norwegian Animal Welfare Act, animallaw.info, <<https://www.animallaw.info/statute/norway-cruelty-norwegian-animal-welfare-act-2010>>, dostęp: 19 maja 2023 r.; Dyrevelferdsloven, lovdata.no, <<https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2009-06-19-97>>, dostęp: 19 maja 2023 r.

Powszechna Deklaracja Praw Zwierząt, < <http://www.esdaw.eu/unesco.html>>, dostęp: 25 lipca 2020 r.

Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 20 października 2021 r. w sprawie strategii „od pola do stołu” na rzecz sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego dla środowiska systemu żywnościowego, Dz. Urz. UE C 2022, nr 184, poz. 1.

Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 9 czerwca 2021 r. w sprawie unijnej strategii na rzecz bioróżnorodności 2030 – przywracanie przyrody do naszego życia (2020/2273(INI)), P9_TA(2021)0277, Dz. Urz. UE C 67, s. 25, z dnia 08.02.2022 r.

Rozporządzenie (WE) nr 853/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. ustanawiającego szczególne przepisy dotyczące higieny w odniesieniu do żywności pochodzenia zwierzęcego, Dz. U. UE L 2004, nr 139, poz. 55.

Rozporządzenie Komisji (WE) nr 889/2008 z dnia 5 września 2008 r. ustanawiające szczegółowe zasady wdrażania rozporządzenia Rady (WE) nr 834/2007 w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych w odniesieniu do produkcji ekologicznej, znakowania i kontroli, Dz. Urz. UE L 259 z 18.09.2008 r., s. 1, dalej jako: rozporządzenie 889/2008.

Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 6 czerwca 2008 r. w sprawie podmiotu upoważnionego do realizacji działań w zakresie ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich, Dz. U. z 2008 r., nr 108, poz. 691.

Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 20 kwietnia 2023 r. w sprawie szczegółowych warunków i szczegółowego trybu przyznawania i wypłaty pomocy finansowej w ramach schematów na rzecz dobrostanu zwierząt w ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027, Dz. U. z 2022 r., poz. 797, z dnia 27.04.2023 r.

Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 31 marca 2023 r. w sprawie szczegółowych warunków i szczegółowego trybu przyznawania i wypłaty płatności rolno-środowiskowo-klimatycznych w ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023-2027, Dz. U. z 19 kwietnia 2023 r., poz. 734.

Rozporządzenie nr 1831/2003 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 września 2003 r. w sprawie dodatków stosowanych w żywieniu zwierząt, Dz. Urz. UE L 2003, nr 236, poz. 29, z dnia 18 października 2003 r.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/1012 z dnia 8 czerwca 2016 r. w sprawie zootechnicznych i genealogicznych warunków dotyczących hodowli zwierząt hodowlanych czystorasowych i mieszańców świni, handlu nimi i wprowadzania ich na terytorium Unii oraz handlu ich materiałem biologicznym wykorzystywanym do rozrodu i jego wprowadzania na terytorium Unii oraz zmieniające rozporządzenie (UE) nr 652/2014, dyrektywy Rady 89/608/EWG i 90/425/EWG i uchylające niektóre akty w dziedzinie hodowli zwierząt ("rozporządzenie w sprawie hodowli zwierząt"), Dz. Urz. UE L 171 z 29 czerwca 2016 r., s. 66-143.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/429 z dnia 9 marca 2016 r. w sprawie przenośnych chorób zwierząt oraz zmieniające i uchylające niektóre akty w dziedzinie zdrowia zwierząt („Prawo o zdrowiu zwierząt”), Dz. U. UE L. z 2016 r., nr 84, poz. 1.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/625 z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie kontroli urzędowych i innych czynności urzędowych przeprowadzanych w celu zapewnienia stosowania prawa żywnościowego i paszowego oraz zasad dotyczących zdrowia i dobrostanu zwierząt, zdrowia roślin i środków ochrony roślin, zmieniające rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 999/2001, (WE) nr 396/2005, (WE) nr 1069/2009, (WE) nr 1107/2009, (UE) nr 1151/2012, (UE) nr 652/2014, (UE) 2016/429 i (UE) 2016/2031, rozporządzenia Rady (WE) nr 1/2005 i (WE) nr 1099/2009 oraz dyrektywy Rady 98/58/WE, 1999/74/WE, 2007/43/WE, 2008/119/WE i 2008/120/WE, oraz uchylające rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 854/2004 i (WE) nr 882/2004, dyrektywy Rady 89/608/EWG, 89/662/EWG, 90/425/EWG, 91/496/EWG, 96/23/WE, 96/93/WE i 97/78/WE oraz decyzję Rady 92/438/EWG (rozporządzenie w sprawie kontroli urzędowych), Dz. Urz. UE L 97 z 7.04.2017 r. s. 1, dalej jako: rozporządzenie 2017/625.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/6 z dnia 11 grudnia 2018 r. w sprawie weterynaryjnych produktów leczniczych i uchylających dyrektywę 2001/82/WE, Dz. Urz. UE L 2016, nr 4, poz. 43, z dnia 7 stycznia 2019 r.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2115 z dnia 2 grudnia 2021 r. ustanawiające przepisy dotyczące wsparcia planów strategicznych sporządzanych przez państwa członkowskie w ramach wspólnej polityki rolnej (planów strategicznych WPR) i finansowanych z Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji (EFRG) i z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) oraz uchylające rozporządzenia (UE) nr 1305/2013 i (UE) nr 1307/2013, Dz. Urz. UE L 435 s. 1, z 06.12.2021 r.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1069/2009 z dnia 21 października 2009 określające przepisy sanitarne dotyczące produktów ubocznych pochodzenia zwierzęcego i produktów pochodnych, nieprzeznaczonych do spożycia przez ludzi, i uchylające rozporządzenie (WE) nr 1774/2002 (rozporządzenie o

produktach ubocznych pochodzenia zwierzęcego), Dz. U. UE L nr 300, z 14 listopada 2009, s. 1, dalej jako: rozporządzenie 1069/2009.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o ochronie zwierząt, Dz. U. z 1932 r., nr 42, poz. 417 t.j.

Rozporządzenie Rady (WE) nr 1/2005 z dnia 22 grudnia 2004 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas transportu i związanych z tym działań oraz mieniające dyrektywy 64/432/EWG i 93/119/WE oraz rozporządzenie (WE) nr 1255/97 Dz. U. UE L. 3 z 05.01.2005 r., s.1.

Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, Dz. Urz. UE L 303 z 18.11.2009 r., s. 1, dalej jako: rozporządzenie 1099/2009.

Rozporządzenie Rady (WE) nr 1467/94 z dnia 20 czerwca 1994 r. w sprawie ochrony, opisu, zbierania i wykorzystania zasobów genetycznych w rolnictwie, Dz. Urz. UE L 159 z 28 czerwca 1994 r., s. 1-10.

Rozporządzenie Rady (WE) nr 2018/848 z dnia 30 maja 2018 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007, Dz. Urz. UE L 150 z 14.06.2018 r., s. 1., dalej jako: rozporządzenie 2018/848.

Rozporządzenie Rady (WE) nr 870/2004 z dnia 24 kwietnia 2004 r. ustanawiające wspólnotowy program w sprawie ochrony, opisu, zbierania i wykorzystania zasobów genetycznych w rolnictwie i uchylające rozporządzenie (WE) nr 1467/94, Dz. Urz. UE L 162 z 30 kwietnia 2004 r., s. 18-28.

Rozporządzenie wykonawcze Komisji (UE) 2020/2002 z dnia 7 grudnia 2020 ustanawiające zasady stosowania rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/429 w odniesieniu do powiadamiania unijnego i sprawozdawczości unijnej w zakresie chorób umieszczonych w wykazie, formatów i procedur dotyczących przedkładania unijnych programów nadzoru i programów likwidacji

choroby i sprawozdawczości w ich zakresie oraz wnioskowania o uznanie statusu obszaru wolnego od choroby, a także komputerowego systemu informacyjnego, Dz. Urz. UE L 2020 nr 412, poz. 1 z 8 grudnia 2020.

Rozporządzenie Wykonawcze Komisji (UE) 2020/464 z dnia 26 marca 2020 r. ustanawiające szczegółowe zasady dotyczące stosowania rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/848, w odniesieniu do dokumentów niezbędnych w celu uznania z mocą wsteczną okresów do celów konwersji, produkcji produktów ekologicznych oraz informacji, które mają być dostarczane przez państwa członkowskie, Dz. Urz. UE L 98 z 31.03.2020 r., s. 2, dalej jako: rozporządzenie 2020/464.

Rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 999/2001 z dnia 22 maja 2001 r. ustanawiające zasady dotyczące zapobiegania, kontroli i zwalczania niektórych przenośnych gąbczastych encefalopatii Dz. Urz. UE L z 2001 r., nr 147, poz. 1 z dnia 31 maja 2001 r.

Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 2160/2003 z dnia 17 listopada 2003 r. w sprawie zwalczania salmonelli i innych określonych odzwierzęcych czynników chorobotwórczych przenoszonych przez żywność Dz. Urz. UE L z 2003 r., nr 325, poz. 1 z dnia 12 grudnia 2003 r.

Strategia w zakresie ochrony i dobrostanu zwierząt. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z 4 lipca 2012 r. w sprawie strategii Unii Europejskiej w zakresie ochrony i dobrostanu zwierząt na lata 2012-2015, (2012/2043(INI)) P7_TA(2012)0290.

Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz. U. 2004, nr 90, poz. 864/2 ze zm (dalej jako: TFUE).

Ustawa z 17 kwietnia 1936 r. o uboju zwierząt gospodarskich w rzeźniach, Dz. U. z 1963, nr 29, poz. 237.

Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zdrowia zwierząt oraz zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt, Dz. U. z 2020 r., poz. 1421, t.j.

Ustawa z dnia 16 grudnia 2005 r. o produktach pochodzenia zwierzęcego, t.j. Dz. U. z 2020 r. nr 10, poz. 09.

Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. z 1921 r., nr 44, poz. 267.

Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. o upoważnieniu Prezydenta Rzeczypospolitej do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy, Dz. U. R. P. Nr. 78, poz. 443.

Ustawa z dnia 20 grudnia 2019 r. o zmianie niektórych ustaw w celu ułatwienia zwalczania chorób zakaźnych zwierząt, Dz. U. z 2020 r., poz. 148.

Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń, t.j., Dz. U. z 2019 r., poz. 821.

Ustawa z dnia 24 kwietnia 1997 r. o zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt, badaniu zwierząt rzeźnych i mięsa oraz o Inspekcji Weterynaryjnej, t.j. Dz. U. z 1999 r., nr 66, poz. 752 z późn. zm.

Ustawa z dnia 4 listopada 2022 r. o systemie identyfikacji i rejestracji zwierząt, Dz. U. z 2022 r., poz. 2727, z dnia 22.12.2022 r.

Ustawa z dnia 6 września 2001 r. o transporcie drogowym, Dz. U. 2022, poz. 2201 t.j.

Ustawa z dnia 6 września 2001 r. Prawo farmaceutyczne, Dz. U. 2022, poz. 2301 t.j. z 14 listopada 2022.

Ustawa z dnia 8 lutego 2023 r. o Planie Strategicznym dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023-2027, Dz. U. z 2023 r., nr 412, z dnia 03.03.2023 r.

Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec, Strona Sejmu RP <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/niemcy.html>.

Włoski Kodeks Cywilny, <<https://www.brocardi.it/codice-di-procedura-civile/libro-secondo/titolo-iv/capo-ii/art445bis.html>>, dostęp: 10 października 2021 r.

Włoski Kodeks Karny, <<https://www.studiocataldi.it/codicepenale/codicepenale.pdf>>, dostęp: 7 kwietnia 2021 r.

World Organisation for Animal Health, *Global Animal Welfare Strategy*, maj 2017, <<https://www.oie.int/app/uploads/2021/03/en-oie-aw-strategy.pdf>>.

Wykaz orzecznictwa

Wyrok NSA z dnia 12 marca 2019 r., II OSK 1066/17, LEX 2657280.

Wyrok NSA z dnia 19 maja 2021 r., sygn. II GSK 979/18, LEX nr 3188326.

Wyrok NSA z dnia 23 stycznia 2013 r., II OSK 1743/11, LEX 1361605.

Wyrok NSA z dnia 23 stycznia 2013 r., sygn. akt II OSK 1743/11, LEX nr 1361605.

Wyrok NSA z dnia 25 czerwca 2021 r., sygn. akt I OSK 462/21, LEX 3208773.

Wyrok NSA z dnia 25 czerwca 2021 r., sygn. akt I OSK 462/21.

Wyrok NSA z dnia 29 kwietnia 2009 r., II OSK 1953/08, LEX 597454.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 24 kwietnia 2018 r., sygn. akt I ACa 1424/17, LEX 2584002.

Wyrok Sądu Okręgowego w Gliwicach z dnia 30 marca 2017 r., sygn. akt VI Ka 1346/16, LEX 2320332.

Wyrok Sądu Okręgowego w Kielcach z dnia 21 października 2013 r., IX Ka 921/13, Lex 1587702.

Wyrok Sądu Rejonowego w Lesku z dnia 28 listopada 2017 r., sygn. akt VI K 86/17, LEX 2465985.

Wyrok SN z dnia 2 maja 1935 roku, o sygnaturze II K 375/35, OSN(K) 1936/1/2, LEX nr 368065.

Wyrok SN z dnia 7 lipca 2020 r., II KK 222/19, Lex 2451870.

Wyrok TK z dnia 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13, Dz.U. z 2014 r., poz. 1794.

Wyrok TS z dnia 17 grudnia 2020 r., C-336/19, LEX nr 3095387.

Wyrok TS z dnia 23 kwietnia 2015 r., sprawa C-424/13, ZOTSiS 2015/4/I-259, LEX 1665986.

Wyrok WSA w Kielcach z dnia 8 września 2016 r., sygn. akt II Sa/Ke 448/16, LEX 2121504.

Wyrok WSA w Poznaniu z dnia 13 października 2021 r., sygn. akt II SA/Po 278/21, LEX 3257978.

Wyrok WSA w Poznaniu z dnia 6 czerwca 2013 r., IV SA/Po 165/13, Lex nr 1333697.

Wyroki NSA z dnia 28 stycznia 2020, sygn. akt II OSK 659/18; LEX nr 2657280.